



O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI ADLIYA VAZIRLIGI
X. SULAYMONOVA NOMIDAGI
RESPUBLIKA SUD EKSPERTIZA MARKAZI

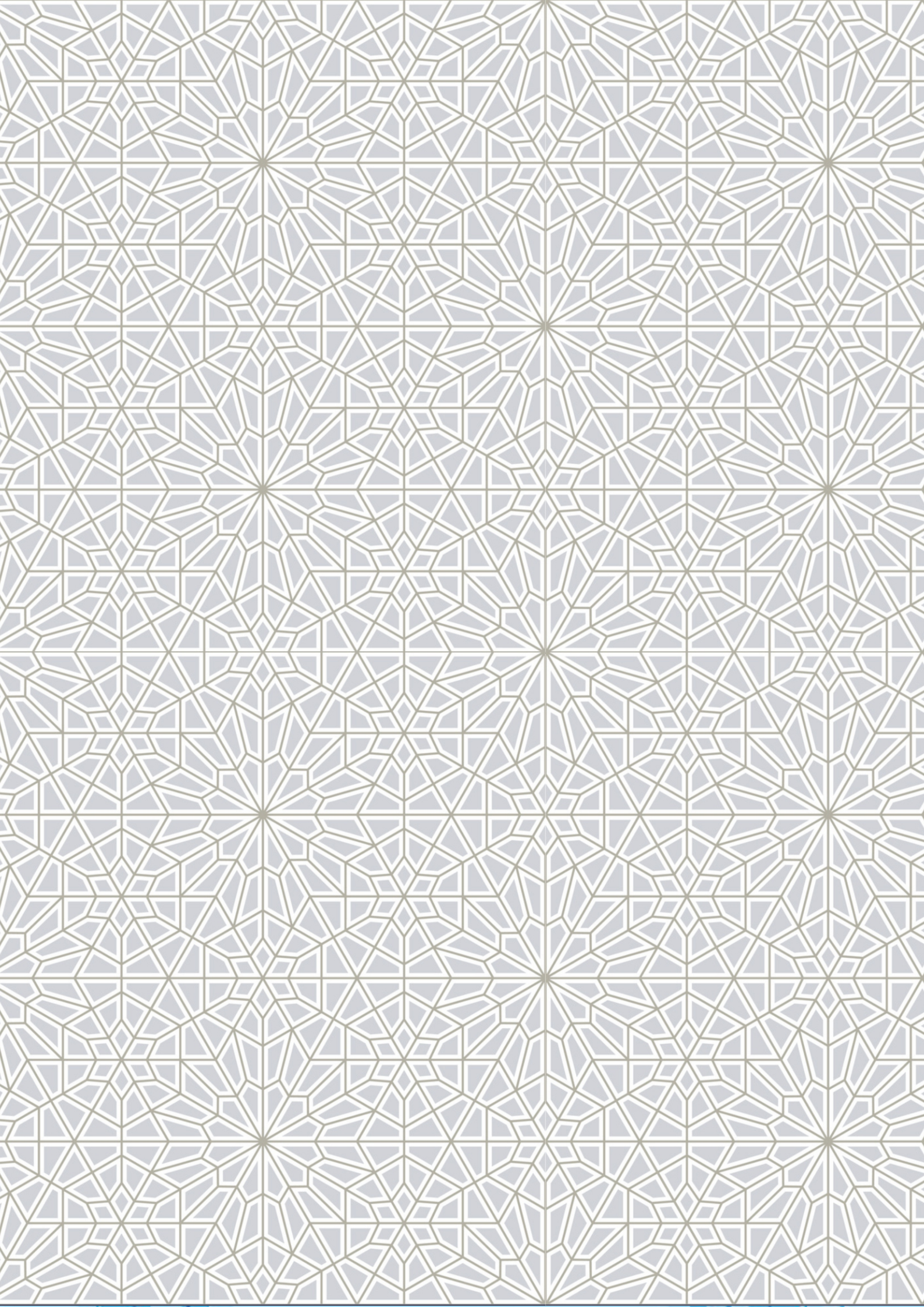
O'ZBEKISTON SUD EKSPERTIZASI



Huquqiy, ijtimoiy, ilmiy-amaliy

JURNAL

2023 №4(11)



O'zbekiston Respublikasi Oliy attestatsiya komissiyasi Rayosatining 2022-yil 30-apreldagi 315/5-son qarori bilan "O'zbekiston sud-ekspertizasi" ilmiy jurnali yuridik va siyosiy fanlar bo'yicha falsafa doktori (PhD) va fan doktori (DSc) ilmiy darajasiga talabgorlarning dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.

MUNDARIJA

Xalilova N.Sh., Boisxo'jayeva A.A. Ekspertizaga taqdim qilingan predmet tashuvchilardagi tropikamid dori vositasini aniqlash usullari.....	2
Алюян М.А. Особенности экспертных исследований подписей, выполненных одним лицом с разрывом во времени.....	9
Короневич М.А. Государственный комитет судебных экспертиз Республики Беларусь как орган, реализующий государственную политику в сфере судебно-экспертной деятельности.....	17
Громыко А.Ю. Судебная генетическая экспертиза Республики Беларусь: проблема "искусственной" ДНК.....	23
Maxmatmurodov F.X., Fozilxodjayeva Z.A., Ibragimova Ch.N., Baratov B.A. Yirik shoxli mol sochlarining ekspertizasi uchun zamonaviy imkoniyatlar va bu ekspertizaning sud-tibbiy ahamiyati.....	30
Mavlyanov M.A. Ekstremizmga qarshi kurashish sohasida xorijiy davlatlar ilg'or tajribasi.....	36
Karimov F.E. Media dunyoqarash shakllanishi jarayonida diniy mutaassiblikning oldini olish omillari.....	42
Yuldasheva D.M., Ermatova M.A., Abdumalikova N.U. A.Mamajonovning matn tilshunosligi haqida ilmiy-nazariy qarashlari.....	46
Rashidov B.N., Abdvahobov Sh.A. Jinoyat protsessi ishtirokchisi sifatida mutaxassisning huquqiy maqomi.....	51
Yunusov X.M. Xalqaro organlarga murojaat qilish huquqining xalqaro-huquqiy mexanizmlari va tartib-taomillari.....	59
Babayev T.A. Davlat bilan jamiyat o'rtasidagi muloqotda siyosiy PR texnologiyalari.....	65
Qolqanov N.T., Esanova K.I. Siyosiy manipulyatsiyaning zamonaviy texnologiyalari.....	70
Shukurov E.X. Davlat xizmati va davlat fuqarolik xizmati: konseptual va institutsional jihatlar.....	75
Eshmurodov A.T. Global dunyoda milliy til milliy-ma'naviy xavfsizlik omili.....	81
Otaqulov SH.M. Zamonaviy dunyoda gender tenglik siyosati.....	86
Muydinov D.N. Migratsiyaning Yevropa ijtimoiy-siyosiy jarayonlariga ta'siri.....	93
Eraliyeva M., Allamberganova F. Protssessual qonunchilik normalarida odil sudlovni to'liq ta'minlashdagi ayrim muammolar, xorij tajribasi va yechim.....	102

Muassis:

O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi huzuridagi X.Sulaymonova nomidagi Respublika sud ekspertiza markazi

Bosh muharrir:
Akram XALILOV

Bosh muharrir o'rinbosari:
Uchkun UZAKOV
Mas'ul kotib:
Nuriddin QOLQANOV

Tahrir hay'ati:

Akbar TASHKULOV
Sherzod RABIYEV
Jamshidxon NURITDINOV
Istam ASTANOV
Narzulla JO'RAYEV
Odil MUSAYEV
Eshmuxamad KADIROV
Shuhrat RAXMANOV
Tolibjon ORZIYEV
Saidillaxodja SAIDXODJAYEV
O'ktam SHAKAROV
Nilufar XALILOVA
Nadejda KORABLYOVA

Mas'ul muharrir:
Husan NISHONOV
Dizayner:
Faxriddin RAHIMOV
Sahifalovchi:
Malohat TOSHOVA

"O'zbekiston sud ekspertizasi" huquqiy, ijtimoiy, ilmiy-amaliy jurnali
O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Adminstratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligida 2021-yil 4-iyunda 1185-sonli guvohnoma bilan ro'yxatga olingan.

Tahririyat manzili:
100105, Toshkent shahri, Mirobod tumani
Farg'ona yo'li ko'chasi.
Telefonlar:
(71) 209 11 55 (153 ichki), (93) 171 37 74
web-site: www.sudex.uz
e-mail: info@sudex.uz
facebook.com/sudex.uz
telegram.me/sudex.uz

Jurnal 12.01.2024-yilda bosmaxonaga topshirildi.
Qog'oz bichimi 60x84 1/8. Ofset usulida bosildi.
Shartli 6,75 bosma taboq. Buyurtma № 001. Adadi 100.

"Reliable Print" MCHJ bosmaxonasida chop etildi.
Toshkent shahri, Yakkasaroy tumani, Qushbegi ko'chasi, 6-uy.

**EKSPERTIZAGA
TAQDIM QILINGAN
PREDMET
TASHUVCHILARDAGI
TROIKAMID DORI
VOSITASINI ANIQLASH
USULLARI**

XALILOVA

*Nilufar Shuxratillayevna,
X.Sulaymonova nomidagi
Respublika sud ekspertiza markazi
Sud-ekspertlik ilmiy-tadqiqot
instituti bo'lim boshlig'i,
farmatsevtika fanlari nomzodi*

BOISXO'JAYEVA

*Adibaxon Anvarovna,
X.Sulaymonova nomidagi
Respublika sud ekspertiza
markazining
Materiallar, ashyolar, buyumlar
kriminalistik ekspertizasi
laboratoriyasi eksperti*

ANNOTATSIYA

Maqolada ekspertizaga taqdim qilingan ashyoviy dalillar – har xil predmet tashuvchilardagi noma'lum moddalarni sud-kimyo laboratoriyalarida mavjud bo'lgan usullar bilan tekshirishning o'ziga xos xususiyatlari ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: ekspertiza, tropikamid, namuna, usul, gaz xromato-mass-spektrometriya, IQ-spektrofotometriya, spektr.

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются вещественные доказательства, представленные на экспертизу, особенности исследования неизвестных веществ на различных предметах-носителях методами, имеющимися в судебно-химических лабораториях.

Ключевые слова: экспертиза, тропикамид, объект, метод, газ, хромато-масс-спектрометрия, ИК-спектрофотометрия, спектр.

ANNOTATION

The article examines the exhibits presented to the forensic expert, and the specific features of examining unknown substances in various object carriers by the methods available in forensic chemical laboratories.

Key words: examination, Tropicamide, sample, method, gas chromatography-mass spectrometry, IR-spectrophotometry, spectrum.

Mamlakatimizda bugungi kunda yoshlar o'rtasida an'anaviy giyohvandlik vositalari bilan bir qatorda, psixotrop va kuchli ta'sir etuvchi moddalarni iste'mol qilish holatlari tobora ko'p uchramoqda. Xususan, psixotrop va kuchli ta'sir qiluvchi moddalarning noqonuniy ravishda voyaga yetmaganlar yoki nosog'lom odamlar tomonidan iste'mol qilinishi yosh oilalarning barbod bo'lishiga sabab bo'lmoqda. Ko'plab har xil jinoyatlar aksariyat yoshlar tomonidan sodir qilinmoqda. Jamiyatimizda yoshlarimizning ruhan va jismonan sog'lom bo'lib yetishishlari, zamonaviy bilim va kasbga ega bo'lishlari uchun barcha shart-sharoitlar yaratilib berilgan bo'lishiga qaramay, shu kabi moddalar bilan bog'liq jinoyatlarni sodir qilishlari va giyohvandlik yo'lga kirib ketayotganligi achinarli holdir. Bu kabi illatlarning oldini olish va jamiyatimizda jinoyatchilikka qarshi kurashish maqsadida sud ekspertiza sohasida ko'plab izlanishlar olib borilmoqda.

Sud ekspertizasining rivojlanishida fan va texnikaning turli sohalaridagi tadqiqot uslublari borgan sari ko'proq qo'llanilmoqda, ekspertiza bilan shug'ullanuvchi muassasalarning texnik jihozlanishi va ekspertizalar o'tkazish jarayonidagi tadqiqot uslublari tobora takomillashib bormoqda.

Sud ekspertiza amaliyotidan ko'rish mumkinki, ko'p hollarda ayrim yoshlar bu zahri qotil domiga tushib qolmoqdalar. Bugungi kunda bu preparatlarning turi va soni kun sayin ortib bormoqda. So'nggi yillarda sud ekspertiza amaliyotida ko'plab uchrayotgan tropikamid dori preparati shular jumlasidandir.

Ekspertizaga taqdim qilingan ashyoviy dalillar mikromiqdorlarini tadqiqotdan o'tkazishda 0,1-0,5 mg miqyosida o'rganish o'zining bir qator xususiyatlariga ega. Bu xususiyatlar moddaning juda oz miqdordaligi sababli uslublarni takomillashtirish zaruriyati, ular shakllarining ko'pligi, moddalarni tashuvchi predmetlarning turli-tumanligi, mikromiqdordagi moddalar va tashuvchi predmetlarning o'zaro ta'sirda bo'lish xususiyatlari va boshqalar bilan bog'liqdir.

Ashyoviy dalillarning mikromiqdorlaridan ko'pincha tergov jarayonida, sud ekspertiza amaliyotida jinoiy ish tafsilotlari haqidagi ma'lumotlar manbayi sifatida foydalaniladi, chunki taqdim qilingan kam miqdordagi ashyoviy dalillar yoki predmet tashuvchilardagi moddalarning tabiati, mikroobyektning topilgan joyi, tashuvchi predmetning turi haqidagi ma'lumotlar juda ko'p savollarni yechishda katta ahamiyatga ega bo'ladi.

Tajriba yo'li bilan aniqlanishicha, ashyoviy dalillarning qattiq modda sifatida tadqiqot o'tkazish uchun zarur bo'lgan miqdori – 1 mg ga, suyuq holda – 1 ml ga teng. Biroq ushbu moddalarning turli tashuvchi predmetlar (matolar, qog'oz, qo'lni artib olish natijasida olingan va tirnoq ostidan olingan, shpritslar va ignalar uchidan olingan surtmalar) miqdorlari yuqoridagi o'lchamlarga mos kelmaydi.

Kam miqdordagi ashyoviy dalillarni o'rganish mutaxassislardan katta e'tibor va mehnatni talab qiladi, diagnostika, identifikatsiya xarakteridagi muammolarni hal qilish uchun ishlatiladigan asboblar hamda usullarga ayniqsa qattiq talablar qo'yiladi. Bu moddalarning kam miqdori, ularning holati hamda tashuvchi obyektlarda tarqalishining g'ayrioddiy tabiati, ularni aniqlashning o'ziga xos murakkabligi bilan izohlanadi.

Kam miqdordagi ashyoviy dalillarning tabiatini, ularning guruhga mansubligini va kelib chiqish manbasini aniqlash tergovchiga hodisaning holatlari to'g'risida muhim ma'lumotlarni beradi.

Olib borilgan tadqiqotning maqsadi ekspertiza tekshiruv uchun taqdim qilingan predmet tashuvchilar yoki kam miqdordagi noma'lum modda izlarining tabiati va tarkibini aniqlash uchun Markaz laboratoriyasida mavjud bo'lgan o'ta sezgir, zamonaviy usullarni qo'llash imkoniyatini o'rganishdir.

Giyohvandlik vositalari, psixotrop va kuchli ta'sir qiluvchi moddalarni tahlil qilishning eng keng tarqalgan usuli xromatografik tahlil bo'lishiga qaramay, so'nggi paytlarda jahon amaliyotida sud-kimyoviy ekspertizaning yuqori axborot mazmuni, sezgirligi va selektivligi tufayli har bir ekspertiza laboratoriyalarida mavjud bo'lgan infraqizil spektrofotometriya usuli ham samarali usullardan biridir.

Ekspertiza amaliyotida bunday moddalarni tadqiq etib, ularning qaysi turga mansubligini va nomini aniqlash bilan bog'liq masalalarni hal etish vazifasi sud-tergov idoralari tomonidan tez-tez qo'yib kelinmoqda. Jumladan, Markazga fuqaro S.Jabborovning boshqaruvida bo'lgan avtomashinadan olingan daliliy ashyo – bir dona oq rangli, “Tropikamid капли глазные 1,0%,10ml” yozuvli, bo'sh flakon polietilen paketchada qadoqlab, muhrlangan holatda taqdim etildi. Ekspertlar oldiga hal etish uchun “S.Jabborovning boshqaruvida bo'lgan avtomashinadan olingan bir dona flakonda giyohvandlik vositalari, psixotrop va kuchli ta'sir qiluvchi moddalar izlari mavjudmi, agar mavjud bo'lsa, qaysi turkumga mansub?” degan vazifa qo'yildi.

Ekspertizaga taqdim qilingan namunani o'rganishning dastlabki bosqichi – tekshirish uchun taqdim etilgan bo'sh flakonning ichki yuzasini 2 ml 96% etil spirti bilan uch marta yaxshilab yuvishdan iborat bo'ldi. Olingan chayindi miqdorini 100 mkl hajmgacha bug'latildi va keyingi tahlil uchun ishlatildi.

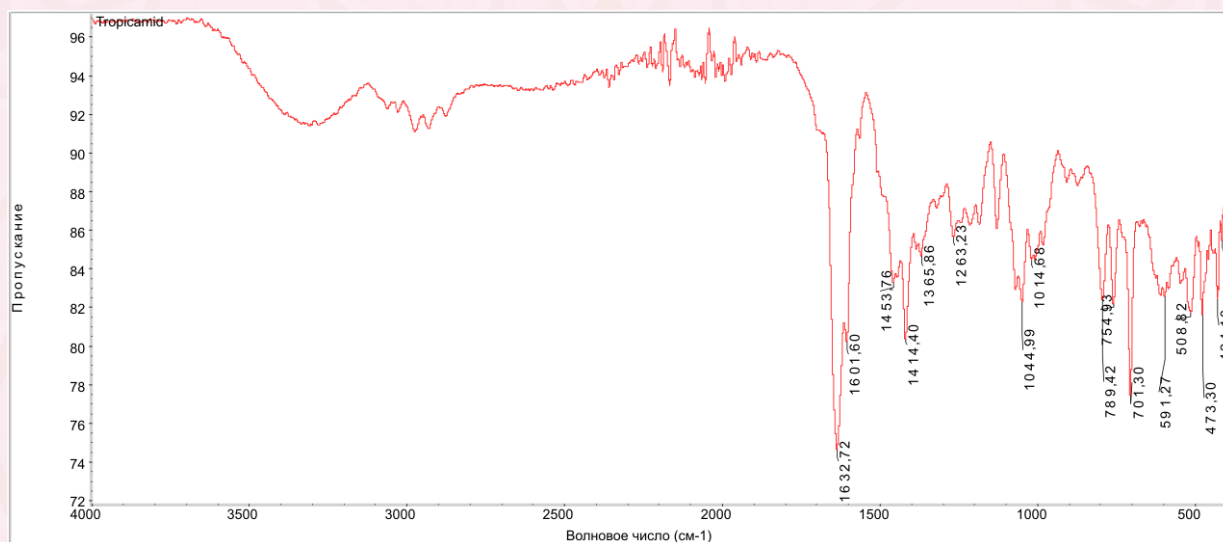
Tadqiqotning ikkinchi bosqichida laboratoriyada mavjud bo'lgan, o'zining soddaligi, yuqori sezuvchanligi va namunalarni tadqiqot uchun tayyorlash oson va ko'p vaqt talab qilmaydigan infraqizil spektrofotometriya usulida aniqlandi.

Hozirgi vaqtda infraqizil spektrofotometriya usuli turli xil kimyoviy tabiatdagi moddalarni, shu jumladan dorivor birikmalar va giyohvand moddalarni o'rganishning asosiy usullaridan biriga aylandi. Usul kriminalistika tahlilida noma'lum tabiatli obyektlarning tabiatini aniqlash va o'xshash kimyoviy tuzilishdagi (bir xil seriyali) moddalarning o'xshashligini yoki farqini isbotlash uchun ishlatiladi. Infraqizil spektrofotometriyasi noma'lum moddalarning tuzilishini aniqlash va ularning tuzilishini o'rganish uchun foydalaniladi.

Tekshirishga taqdim qilingan namunadan olingan chayindining tarkibida giyohvandlik vositalari, psixotrop va kuchli ta'sir qiluvchi moddalar bor yoki yo'qligini aniqlash maqsadida tekshirish uchun tayyorlangan quruq qoldiqni «Agilent Technology FTIR-640» rusumli IQ-spektrofotometr uskunasi quyidagi: qayd qilish diapazoni 4000-400 sm⁻¹, skanerlash miqdori – 40 bo'lgan sharoitlarda tahlil olib borildi.

Ushbu sharoitda tekshirilayotgan noma'lum moddaning IQ-spektrida quyidagi xarakterli bo'lgan yutilish chiziqlar 1632, 1601, 1453, 1414, 1263, 1044, 789, 701 sm⁻¹ bo'lgan gidroksil (OH), metil (-SN3), metilen (-SN2-), karboksil (-SOO-) gruppalariga xos bo'lgan valent tebranishlar namoyon bo'ldi. Olingan spektrlar yutilish chiziqlarining soni, intensivligi va umumiy ko'rinishi kompyuterning spektrlar kutubxonasida mavjud bo'lgan Tropikamid (Tropicamide)ning strukturasi mos keldi.

Quyida uning IQ-spektri keltirildi.



1-rasm. Tropikamidning IQ-spektri.

Olib borilgan tadqiqotlar natijasida tahlil qilinayotgan namuna tarkibida tropikamid moddasi qoldiqlari mavjud bo'lib, ular xarakterli yutilish chiziqlari va funksional guruhlariga ko'ra o'ziga xosligi aniqlandi.

Giyohvandlik vositalari, psixotrop va kuchli ta'sir qiluvchi moddalarni tahlil qilishning eng keng tarqalgan usuli xromatografik tahlil usuli bo'lib, organik moddalar tahlilida qo'llaniladigan fizik-kimyoviy usullar orasida gaz xromato-mass-spektrometriya (GXMS) usuli o'zining yuqori sezgirligi, aniqligi va ayniqsa, murakkab aralashmalar tarkibidagi juda kam miqdordagi tekshiriluvchi moddalarni aniqlashga imkon berishi bilan ajralib turadi. Shuningdek, usul ekspertizaga taqdim qilingan modda noma'lum bo'lgan holatda yoki uning standart namunalari mavjud bo'lmagan vaqtlarda hamda ularning organizmdagi metabolizmi natijasida zaharli moddadan hosil bo'lgan metabolitlarni aniqlashda keng qo'llaniladi.

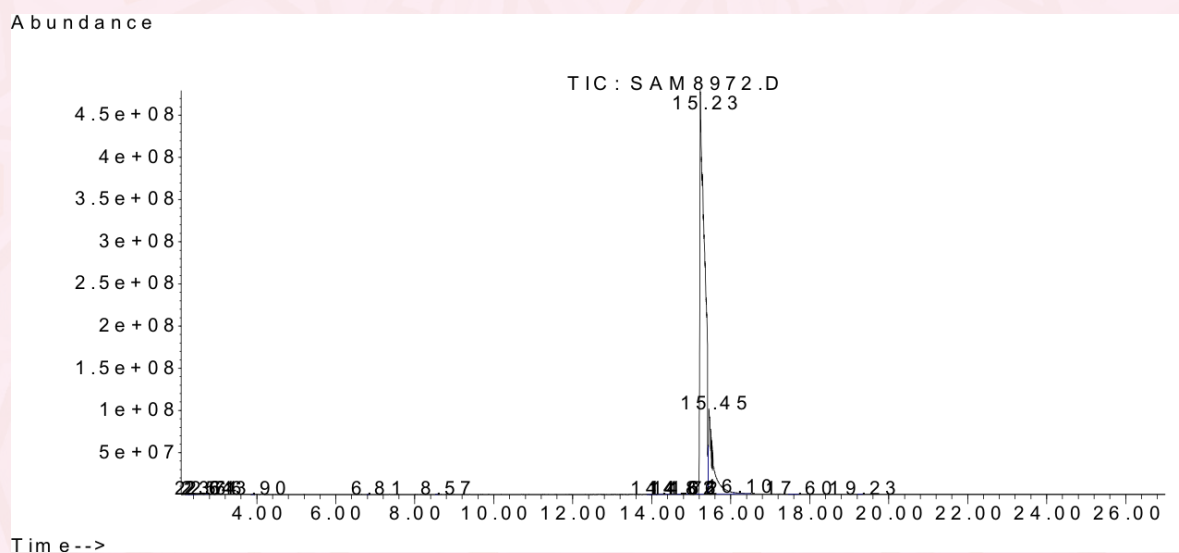
Moddalar aralashmasini gaz xromatografik usulda ajratish va tahlil qilish gaz xromatograflari deb atalgan uskunar yordamida olib boriladi. Gaz xromatograflari gaz manbayi, reduktor, tekshiriluvchi aralashma miqdorini o'lchagich, xromatografik kolonka, detektor, xromatografiya natijasi ko'rsatkichi va xromatografik kolonkalarda issiqlikni ta'minlovchi qurilma kabi qismlardan iborat.

Gaz xromato-mass-spektrometrik tadqiqot «Agilent Technology» GS 6890/MS 5973N firmasining gaz xromato-mass-spektrometrida (kapilyarli kolonka, uzunligi 30 m, diametri 0,25 mm, 5% li fenilmetiloksan bilan, mass-selektorli detektor) quyidagi tahlil sharoitlari asosida o'tkazildi:

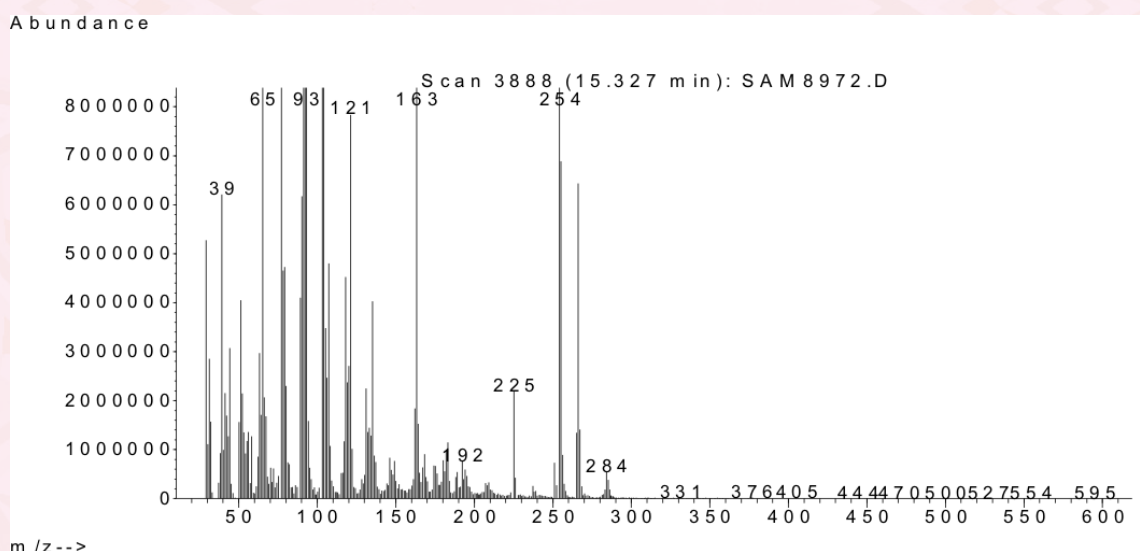
- ionlovchi elektronlar quvvati 70eV;
- injektor harorati 2800 C, pech harorati 1500 C dan 1800C gacha, dastur rejimida haroratni ko'tarish darajasi minutiga 150 C dan;
- namuna miqdori – 1 mkl;
- tekshirilayotgan modda bug' bosimi – 10 mm sm.us.;
- tahlil davomiyligi – 27 min.;
- gaz-tashuvchi-vodorod, oqim tezligi – 2.4 ml/min.

Tekshirilayotgan moddalarning 0,1-1 mg miqdordagi zarrachalari, shuningdek, bo'sh flakondan olingan chayindiga etanolning namunani qoplashga yetadigan minimal miqdori yordamida eritma olindi. Olingan eritma 100 mkl hajmgacha bug'latildi va keyingi tahlillarda foydalanildi.

Tayyorlangan eritmalar yuqorida keltirilgan sharoitda xromatograf kolonkasiga yuborildi. Unga ko'ra olingan natijalar quyidagilarni tashkil qiladi:



2-rasm. Tropikamidning xromatogrammasi

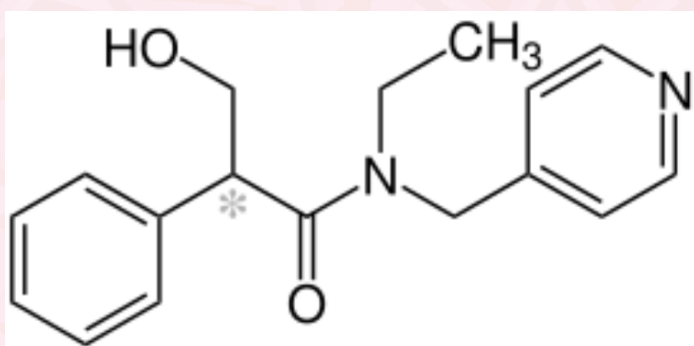


3-rasm. Tropikamidning mass-spektri

Tekshirilayotgan namunaning xromatogramma va mass-spektrlarining piklarini mass-spektrlarning NIST02.L, NIST11.L, Wiley275.L, SWDRUG.L, CAYMANSPECTRA.L, SWDRUG 3.5.L nomli ma'lumotlar bazasi kutubxonasidagi mass-spektrlarini o'rganish asosida identifikatsiya qilindi. Tekshirilayotgan namunaning xromato-mass-spektrida ushlanish vaqti 15.23 min.ga teng bo'lgan piklar kuzatildi, ularning molekulyar ionlari m/z 92,91.65,103,93,39,163 bo'lib, uning Tropikamid (Tropicamide)ga taaluqli ekanligi aniqlandi.

Olingan xromatogramma tahlili shuni ko'rsatadiki, tekshirilgan moddalar mass-spektrlari molekulyar ionlarning bo'laklarga bo'linishi yo'li bilan paydo bo'ladigan o'ziga xos ionlarning mavjudligi bilan ajralib turadi.

Shunday qilib, tekshirish uchun taqdim qilingan bir dona oq rangli, "Tropikamid капли глазные 1,0%,10ml" yozuvli, bo'sh flakondan olingan namunaning gaz xromato-mass-spektrometrik tadqiqoti natijasida ularning ushlanish vaqti, molekulyar va bo'lakli ionlari, ularning jadallik ko'rsatkichi va shuningdek, har bir modda molekulyar ionining qismlarga bo'linishining o'ziga xosligi aniqlandi. Bu alomatlardan tashuvchi predmetlarda mavjud bo'lgan Tropikamid mikromiqdorining tabiati, tur va guruhlariga mansubligini aniqlash va shuningdek, boshqa jinoyatga oid masalalarni hal qilishda foydalanish uchun tavsiya etiladi.



N-etil-3-gidroksi-2-fenil-N-(piridin-4-il-metil)propanamid

Brutto formula C₁₇H₂₀N₂O₂

Tropikamid (Midriatsil, Tropikam) ko'z qorachig'ini kengaytirish va ko'zni tekshirishda yordam beradigan dori preparatdir. Xususan, u ko'zning orqa qismini tekshirishga yordam berish uchun

ishlatiladi. Ko'z tomchilari sifatida qo'llaniladi. Ta'sir davomiyligi 40 daqiqada paydo bo'lib, bir kungacha davom etadi.

Tropikamid – M-xolinoblokator bo'lib, M-xolinoretseptorlarda nerv signallarining uzatilishini bloklaydi. Bunday tomchilar oftalmologik kabinetlarda qo'llaniladi. Uning ta'sir doirasi ko'rish uchun ko'z qorachig'ini kengaytirishdir. Ushbu dori nafaqat ko'zdagi asab tugunlariga, balki butun tanaga ham ta'sir qiladi.

Giyohvand moddalarni iste'mol qiluvchilarda Tropikamid bajaradigan asosiy vazifa opioidlarni qo'llashdan keyin ko'z qorachiqslarning torayishini yashirishdir. Ma'lum bo'lishicha, tropikamidni boshqa giyohvandlik vositalari bilan qo'llash organizmga ta'sirni kuchaytiradi, ya'ni giyohvand vositaning Tropikamid bilan birga qo'llanilganda giyohvand vositaning dozasi ikki baravar kam qo'llanish mumkinligi kuzatilgan. Biroq, bunday foydalanish ko'proq og'riqli bo'lib, preparatga qaramlik yanada kuchayadi.

Ushbu vosita giyohvandlikka qaramlik kabi holatni keltirib chiqaradi. Tropikamid giyohvandlik vositalari mavjud bo'lmaganda, giyohvandlik vositalari beradigan kayf va gallyutsinatsiyalarni beradi.

Moddaning ta'sir qilish muddati taxminan 30 minutni tashkil qiladi va shuning uchun giyohvand Tropikamidni kuniga 7-8 marta yoki undan ham ko'proq iste'mol qilishga majbur bo'ladi.

Tropikamidni iste'mol qilish oqibatlarini giyohvandlik vositalaridan foydalanishga qaraganda ancha og'irroqdir:

1. Ko'zning sezilarli darajada shikastlanishi hamda ko'rlik rivojlanishi mumkin, chunki ko'z qorachig'ining doimiy kengayishi to'rt pardaning yorug'likka nisbatan ta'sirini yo'qotadi.

2. Teri sarg'ish rangga ega bo'lib, ingichka va mumsimon bo'ladi.

3. Jigar sirrozi paydo bo'ladi, yurak mushaklarining ishiga ta'sir qiladi, aritmiya boshlanadi, buning natijasida bemorlarning o'limi kuzatiladi.

4. Qondagi gemoglobin miqdori tushib ketadi.

5. Immunitet tizimining himoya kuchlari pasayadi. Organizmda infeksiyalarning rivojlanish ehtimoli ortadi.

6. Dozani oshirib yuborish holatlarida, giyohvand komaga tushishi mumkin, tutqanoq tutib, nafas olish to'xtaydi.

Tropikamidni muntazam ravishda iste'mol qilish natijasida katta dozalarda tanada to'planadi. Uning dozasi kritik darajaga yetganda, buyraklar, jigar va boshqa organlarning faoliyati to'xtashiga sabab bo'ladi.



Xulosalar. Olib borilgan tahlil natijalariga ko'ra, tekshirish uchun taqdim qilingan bir dona oq rangli, "Tropikamid капли глазные 1,0%,10ml" yozuvli, bo'sh flakondan olingan chayindida Tropikamid (Tropicamide) moddasining qoldiqlari mavjudligi, zamonaviy, o'zining soddaligi, yuqori sezuvchanligi va namunalarni tadqiqot uchun tayyorlash oson hamda ko'p vaqt talab qilmaydigan infraqizil spektrofotometriya va gaz xromato-mass-spektrometriya usullari yordamida aniqlandi.

ADABIYOTLAR

1. Исламов Т.Х., Абдуллаева М.У. Криминалистическое исследование лекарственных средств хроматографическими методами. Методическое пособие. – Т., 1996. 150 с.
2. Исламов Т.Х., Абдуллаева М.У. Криминалистическое исследование лекарственных средств методом хромато-масс-спектрометрии. В сб. научн. тр. Главного бюро судебно-медицинской экспертизы Минздрава РУз, Т., 2000, с. 106-109.
3. Халилова Н.Ш., Кораблева Н.В., Ветрова В.А., Абдуллаева М.У., Жалилов Ф.С. Метод судебно-химического исследования микроколичеств наркотических средств с использованием ВЭЖХ с масс-спектрометрическим детектором. В сб. материалов международной научно-практической конференции, Украина, Харьков, 2019, с. 205-216.
4. Абдуллаева М.У., Усманилиева З.У., Халилова Н.Ш., Боисхўжаева А.А. “Метод экспертного исследования микроколичества психотропного вещества прегабалина с помощью газожидкостной хроматографии с масс-спектрометрическим детектором”, В сб. материалов IV Международной научно-практической конференции, Украина, Харьков, 2020, с. 93-94.
5. Xalilova N.Sh. Ekspertizaga taqdim qilingan kam miqdordagi yoki turli xil predmet tashuvchilardagi modda qoldiqlarini aniqlash usullari. Ekspertlar uchun uslubiy tavsiya. – Toshkent, 2022. 32 b.
6. Xalilova N.Sh., Boisxo‘jayeva A.A. Pregabalin va tramadolning turli xil predmet tashuvchilarda qoldiqlarini aniqlash bo‘yicha ilmiy asoslangan uslubiy qo‘llanma ishlab chiqish hamda sud ekspertlik amaliyotiga tatbiq qilish. Ekspertlar uchun uslubiy tavsiya. – Toshkent, 2020. 34 s.

АННОТАЦИЯ

ОСОБЕННОСТИ ЭКСПЕРТНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ ПОДПИСЕЙ, ВЫПОЛНЕННЫХ ОДНИМ ЛИЦОМ С РАЗРЫВОМ ВО ВРЕМЕНИ

АЛОЯН

*Маргарита Арутюновна,
начальник отдела
почерковедческих и
автороведческих экспертиз
Национального бюро экспертиз
Национальной академии наук
Республики Армения*

Статья посвящена актуальной на сегодняшний день в судебно-экспертной практике проблеме идентификации подписей, выполненных одним лицом с разрывом во времени. В качестве исследовательской задачи принята попытка раскрыть основные подходы по последовательности действий при выборе видов образцов подписи в качестве сравнительного материала. Обобщен практический опыт судебно-почерковедческих экспертных исследований, произведенных в отделе, указывающий на огромную важность выбора в качестве сравнительного объекта свободных образцов подписи предполагаемого исполнителя подписи, выполненных по времени максимально приближенно к периоду исследуемой подписи. Значительное внимание уделено практической стороне ранее выполненных почерковедческих экспертиз. Обосновывается идея о том, что для решения конкретной идентификационной задачи и подготовки заключения с изложением категорических выводов эксперту-почерковеду необходимо дополнительно выявить достаточное количество ценных и стабильных признаков, характеризующих исследуемые образцы подписей.

Ключевые слова: языкознание, возникновение мантского языкознания, речь, традиционная и современная лингвистика текста.

ANNOTATSIYA

Maqola bugungi kunda sud-ekspert amaliyotida dolzarb bo'lgan vaqt oralig'i bilan bir kishi tomonidan bajarilgan imzolarni aniqlash muammosiga bag'ishlangan. Maqolada qiyosiy material sifatida imzo namunalari turlarini tanlashda harakatlar ketma-ketligining asosiy yondashuvlarini ochib berishga harakat qilinadi. Bo'limda o'tkazilgan sud-qo'l yozuvi bo'yicha ekspert tadqiqotlarining amaliy tajribasi umumlashtirilib, qiyosiy obyekt sifatida tanlashning katta ahamiyatini ko'rsatadi – o'rganilayotgan imzo davriga iloji boricha yaqin vaqt ichida bajarilgan, taxmin qilingan ijrochining imzosining erkin namunalari, ilgari bajarilgan qo'l yozuvi ekspertizalarining amaliy tomoniga katta e'tibor qaratildi.

Muayyan identifikatsiya muammosini hal qilish va toifali xulosalarni aks ettiruvchi xulosani tayyorlash uchun qo'l yozuvi bo'yicha mutaxassis o'rganilayotgan imzo namunalarini tavsiflovchi yetarli miqdordagi qimmatli va barqaror xususiyatlarni qo'shimcha ravishda aniqlashi kerak degan fikr asoslanadi.

Kalit so'zlar: sud-ekspertlik faoliyati, xatshunoslik ekspertizasi, imzolar, erkin namunalar, eksperimental tal namunalari, identifikatsiya.

ANNOTATION

The article is devoted to the identification of signatures made by one person with a gap in time, which is a relevant problem today in forensic practice. As a research task in the article, an attempt is made to reveal the main approaches to the sequence of actions when choosing types of signature samples as comparative material. Practical experience summarized forensic handwriting expert studies carried out in the department, indicating the enormous importance of choosing as a comparative object - free samples of the signature of the intended signatory, performed in time as close as possible to the period of the signature under study. On the practical side of previously performed handwriting examinations paid considerable attention. The idea is substantiated that to solve specific identification tasks and preparation of a conclusion outlining categorical conclusions to the expert a handwriting expert needs to additionally identify a sufficient number of valuable and stable features characterizing samples of signatures under study.

Key words: forensic expert activity, handwriting expertise, signatures, free samples, experimental samples, identification.

Расширение возможностей экспертных исследований с внедрением нового методического обеспечения в настоящее время позволяет непрерывно качественно улучшать производство судебных экспертиз. В Национальном бюро экспертиз Национальной академии наук Республики Армения (далее – НБЭ НАН РА) первостепенное внимание уделяется наращиванию научно-технических возможностей организации и в рамках инновационной деятельности прилагаются усилия по обеспечению проведения объективных научно обоснованных судебных экспертиз [1].

В этой связи важно подчеркнуть, что с 1 июля 2022 г. в Республике Армения вступил в силу новый уголовно-процессуальный кодекс РА (далее – УПК РА) [2], в соответствии с которым эксперт в рамках назначаемых компетентными органами экспертиз вправе оказывать содействие реализации уголовного процесса посредством:

либо исследования и дачи экспертного заключения по вопросам, представленным ему органом, осуществляющим производство, или частным лицом, участником процесса, а также по другим вопросам, отнесенным к его компетенции (статья 91);

либо способом дачи по инициативе частных участников уголовного процесса экспертного мнения в виде письменных обоснованных выводов без представленных соответствующих материалов дела (статья 92);

либо посредством участия в разных следственных и иных действиях, с выдачей как показаний, к которым можно отнести факты, увиденные при участии в производстве доказательственных и иных процессуальных действий, так и показаний после представления своего заключения или мнения, а также его уточнения (статья 93).

В данном контексте, принимая во внимание стратегию, реализуемую руководством НБЭ НАН РА, трансформация ряда глав и статей нового УПК РА, в том числе выше-

изложенных статей, относящихся к судебной экспертной деятельности, а именно, согласование подходов сообразно складывающейся ситуации, позволила гармонизировать возможности бюро под новые требования к судебно-экспертной деятельности, имея в виду в том числе и задачу по сокращению сроков проведения судебных экспертиз. Этому способствовало также непрерывное внедрение новых технологий и методических подходов в практику экспертных исследований, которые являются важным звеном организации судебно-экспертной деятельности в современных условиях, так как криминогенная обстановка, тенденции развития преступности в стране требуют адекватных мер по обеспечению соразмерного развития судебно-экспертных возможностей [3].

Бесспорно, вне зависимости от правового контекста и узкой специализации по видам и подвидам проводимых судебно-экспертных исследований собирательная ответственность судебного эксперта должна характеризоваться отличительными особенностями: во-первых, наличием соответствующей квалификации и владением специальными знаниями в своей узкой кодификации по виду(ам) или подвиду(ам), во-вторых, умением принимать взвешенные и верные решения вне зависимости от сложившихся на текущий момент внешних или внутренних стечений обстоятельств, в том числе стресс-факторов, то есть ни один компонент процесса исследования не должен влиять на ход производства экспертизы и дачи объективного научно обоснованного и всесторонне полного экспертного заключения. Данный принципиальный подход исключительно важен, так как нередко из-за предельных сроков рассмотрения дела, экспертные исследования стремятся проводить в сжатые сроки, пренебрегая подготовкой всесторонне полного экспертного заключения, что в свою очередь зачастую приводит к некачественно проведенной экспертизе.

В ряду актуальных направлений судебно-экспертной деятельности по борьбе с преступностью в Республике Армения следует выделить исследования, проводимые в НБЭ НАН РА по совершенствованию научно-методического обеспечения производства почерко-

ведческой экспертизы, в особенности такого ее подвида, как установление факта выполнения рукописных записей и подписей одним лицом с разрывом во времени. Безусловно, в ходе производства экспертизы рукописных записей и подписей, выполненных с разрывом во времени, при решении определенных почерковедческих задач, как показывает практика, в рамках проводимых судебных экспертиз по данному подвиду необходимо располагать достоверной информацией о возрасте, образовании, специальности, письменной практике конкретного лица, исполнившего рукописную запись или подпись, перенесенных им заболеваний, влияющих на степень выработанности почерка, чтобы в должной мере оценить выявленные в процессе экспертного исследования различающиеся признаки наличия или отсутствия тождества почерка. При этом важно обратить внимание на даты исполнения, так как, несмотря на относительную устойчивость сформированной графической техники письма, со временем, в силу возрастных особенностей исполнение данным лицом рукописных записей и подписей может быть подвержено трансформации, как за относительно короткий промежуток времени (3-4 года), так и за относительно большой период (до 10-15 лет) [4].

Для решения почерковедческих задач на экспертные исследования представляются свободные, условно-свободные и экспериментальные образцы рукописной записи и подписи [5,6]. Однако, отталкиваясь от накопленного опыта в отделе почерковедческих, автороведческих и документоведческих экспертиз НБЭ НАН РА, наиболее ценным из вышеперечисленного сравнительным материалом для выполнения рассматриваемого в статье подвида экспертного исследования являются, по понятным причинам, свободные образцы рукописных записей и подписей. Не вдаваясь в подробности, важно иметь в виду, что при решении идентификационных задач, необходимо располагать добросовестно и аккуратно подготовленными, в соответствующем количестве, сравнительными образцами надлежащего качества, сопоставимыми по времени написания и виду документа, языку, содержанию, материалу письма, способу

выполнения и т.п. Вместе с тем следует признать, что нередки случаи, когда на экспертные исследования представляются образцы рукописей и подписей, находящиеся в противоречии друг другу. Для данного конкретного случая в отделе почерковедческих и автороведческих экспертиз НБЭ НАН РА, в соответствии с действующими регламентирующими материалами, данный факт в обязательном порядке отмечается в заключительной части судебно-экспертного исследования, в особенности, если данные свободные образцы рукописной записи и подписи датируются примерно одними временными рамками. В упомянутом отделе, применительно к практике, исследование взаимоисключающих образцов производится таким образом, чтобы в дальнейшем исключить вероятное ходатайство о недостоверности использованных экспертом образцов, которое может поставить под сомнение обоснованность и корректность экспертных выводов. К примеру, когда у судебного эксперта есть основания предположить, что в представленных свободных образцах рукописных записей и подписей имеет место до некоторой степени фрагментарная несопоставимость по составу либо по структурно-геометрическим характеристикам, либо по каким-то иным признакам, из перечня довольно большого количества объектов, представляемых на экспертизу свободных образцов, посредством изучения их характеристик производится выборка свободных образцов с последующим группированием по их значимости для проведения почерковедческих экспертных исследований. В данном контексте, в соответствии с методикой судебно-почерковедческой экспертизы, в первую очередь предпочтение отдается сравнительным образцам, имеющим большую идентификационную значимость, а именно, заявлениям в паспортный стол, приватизационным документам, собственноручно заполненным анкетам, заявлениям, то есть юридическим документам, имеющим отношение к государственным институтам. И затем, если по ряду признаков в деле имеются другие документы, к примеру, автобиография, личные письма, собственноручно заполненные анкеты, платежные ведомости и т.п., и имеет место совпадение с уже

имеющейся выборкой, данные свободные образцы также могут быть включены в объекты экспертного исследования.

С учетом вышеизложенного, для большей наглядности, с целью интерпретации возможных подходов рассмотрим два случая из экспертной практики автора. В частности, когда индивидуум предполагает, что подпись, выполненная им много лет тому назад, должна заметно отличаться от нынешней подписи, и неспециалисту сложно идентифицировать ее, в числе прочего определив принадлежность по времени исполнения.

Так, в 2018 году от гражданина Республики Армения в один из полицейских отделов города Еревана поступило сообщение о том, что сотрудники подведомственного мэрии города Еревана некоего Закрытого акционерного общества (далее – ЗАО), используя служебное положение, создав преступную группу, в течение продолжительного времени занимались мошенничеством, реализуя фиктивное трудоустройство в упомянутое ЗАО граждан Республики Армения, в том числе и самого заявителя, т.е. работники были оформлены в ЗАО по всем правилам, но фактически не выходили на работу, манкируя своими обязанностями. Крайне важно подчеркнуть, что согласно сообщению заявителя, будто бы на имя всех без исключения фиктивно трудоустроенных исправно производились необоснованные начисления заработной платы, которые незаконно присваивались преступной группировкой.

Безусловно, как положено, в рамках служебных обязанностей, на основании соответствующей статьи Уголовного кодекса РА было инициировано уголовное производство [7]. Позже, при производстве следственных действий в рамках уголовного дела возникла необходимость в назначении криминалистической экспертизы, связанной с исследованием подписи заявителя, гражданина Республики Армения, в качестве объекта конкретной почерковой реализации. Для решения данной идентификационной задачи, а именно, определения одним ли лицом, то есть заявителем, выполнена подпись в графе XXXX ведомости на получение зарплаты за XXXX месяца XXXX годов, судебным экспертом-почерковедом от назначившего почерковедческую экспертизу

следователя были затребованы для производства судебно-экспертных исследований образцы свободных подписей заявителя, сопоставимые с исследуемыми бухгалтерскими документами как по целевому назначению, так и по содержанию, а также наиболее близкие по времени исполнения. В рамках уголовного производства экспертом дополнительно были востребованы условно-свободные и экспериментальные образцы подписей заявителя, то есть образцы подписей в документах, которые были выполнены им после возбуждения уголовного дела, иначе говоря, были не специально выполнены для проведения экспертных исследований. По значимости представленных на экспертизу образцов подписей, как нам кажется, в первую очередь предпочтение необходимо отдавать наиболее ценному сравнительному материалу, а именно, свободным образцам подписей, так как обычно они выполняются без намеренного изменения признаков подписи. В качестве таковых для выполнения исследований по данному уголовному делу следователем на почерковедческую экспертизу были представлены свободные образцы подписи заявителя – собственноручно заполненное заявление с подписью в паспортный стол, подписи в оригиналах личного дела заявителя в период учебы в университете.

На рисунках 1-5 приведены примеры подписей в документах разного рода. В частности, на рисунках 1 и 2 приведены примеры подписей, выполненных заявителем в 2006 году в трудовом договоре и заявлении при поступлении на работу.

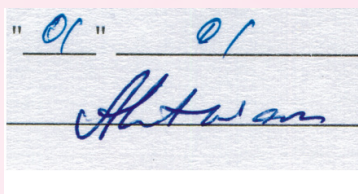


Рис. 1. Образец подписи в заявлении при поступлении на работу.

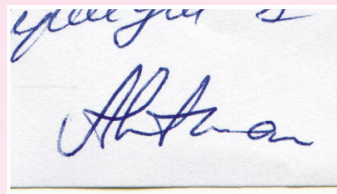


Рис. 2. Образец подписи в трудовом договоре.

На рисунках 3 и 4 приведены примеры сравнительных свободных образцов подписей, наиболее близких по времени исполнения.

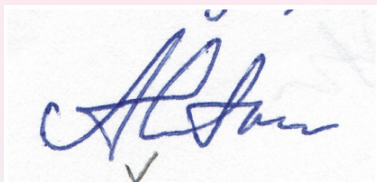


Рис. 3. Пример номер 1 сравнительного свободного образца подписи.

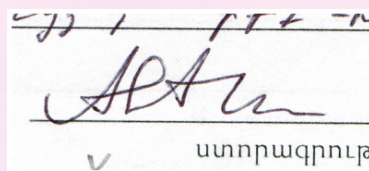


Рис. 4. Пример номер 2 сравнительного свободного образца подписи.

На рисунке 5 приведены примеры сравнительных экспериментальных образцов подписей, которые были выполнены заявителем в отделе судебно-почерковедческих экспертиз НБЭ НАН РА в 2018 году специально для производства данного судебно-экспертного исследования.

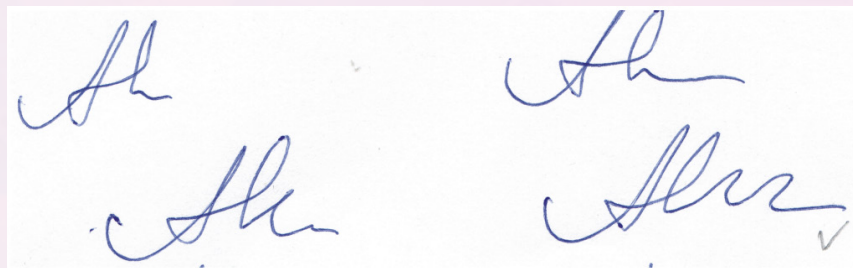


Рис. 5. Примеры сравнительных экспериментальных образцов.

Для наиболее полного освещения данного вопроса нужно отметить, что из экспертной практики, относящейся к судебной почерковедческой экспертизе, известно, что нет единого мнения по числу представляемых на почерковедческую экспертизу образцов, в связи с чем для полноценного судебно-экспертного исследования подписи, обеспечивающего достоверность подготовленного заключения, согласно литературным источникам, как правило, свободных образцов подписи должно быть не менее 10, а экспериментальных образцов - около 9 листов [8].

В приведенных на рисунках 1-5 примерах отчетливо видны по ряду признаков, характеризующих почерк предполагаемого исполнителя подписи, расхождения между свободными и экспериментальными образцами подписей. К этим признакам следует отнести прежде всего упрощенную форму подписи, а также темп исполнения. В контексте последнего важно обратить особое внимание на ускоренный темп письма, характерный для представленных в достаточном количестве на экспертизу экспериментальных образцов. Следует также отметить, что разработка личной подписи с годами слегка видоизменилась, поскольку исследуемые образцы подписей были выполнены уже выработанным почерком.

Представляется вполне оправданным привести еще один пример из судебно-почерковедческой экспертной практики, относящийся к идентификации подписи, выполненной одним и тем же лицом с разрывом во времени. Так, в рамках предварительного расследования, при производстве ряда следственных действий, касающихся ведения бухгалтерского учета транспортных расходов, включая дизельное топливо, в ХХХХ государственном колледже, имеющем на своем балансе автотранспортные средства, были вскрыты факты нарушений и недостатков, допущенных в деятельности организации при списании дизельного топлива. Было выявлено, что частичное списание дизельного топлива, находящегося на учете в организации, осуществлялось на неэксплуатируемые, неисправные транспортные средства.

Для проверки обнаруженных в ходе следственных действий фактов, на судебно-почерковедческую экспертизу была представлена документация за 2014-2021 годы о движении топлива в данном учреждении, с подписями предполагаемого подозреваемого, в том числе ежемесячные акты списания дизельного топлива, путевые листы, с постановкой почерковедческой задачи – определения самим ли предполагаемым подозреваемым или другим лицом выполнены подписи от его имени в представленных на экспертизу материалах, относящихся к фактам расхода дизельного топлива за отчетные периоды.

На рисунках 6 и 7 приведены примеры, имеющие отношение к предмету экспертизы, а именно, непосредственные объекты исследования - подписи из изъятой документации по учету дизельного топлива в проверяемом учреждении, отнесенные к служебному делопроизводству 2014 года.

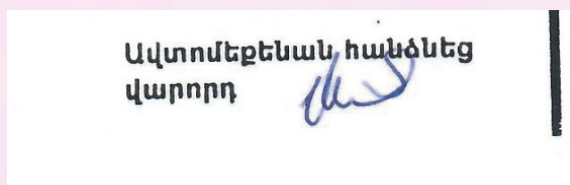


Рис.6. Пример номер 1 исследуемой подписи из изъятой документации по учету дизельного топлива.

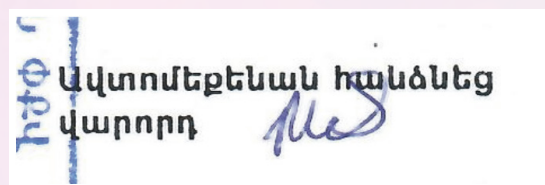


Рис.7. Пример номер 2 исследуемой подписи из изъятой документации по учету дизельного топлива.

Так как экспертиза была проведена в 2023 году, то есть существовал заметный разрыв по времени, экспертом было подготовлено официальное письмо и направлено в следственный орган с ходатайством предоставить как экспериментальные образцы предполагаемого подозреваемого, выполненные в условиях, максимально приближенных к тем, в которых (как предполагается) выполнялись исследуемые подписи, так и ближайшие по времени исполнения свободные

образцы подписей, соответствующие исследуемым. Как видно из приведенных экспериментальных образцов подписей на рисунке 8, специально выполненных в 2023 году для проведения экспертных исследований, при дискретизации общих характеризующих признаков последние не содержат достаточно сопоставимых признаков, так как выработанные навыки письма с течением времени, при всей устойчивости признаков, характеризующих построение подписи, привели к изменению некоторых частных признаков, что наиболее отчетливо прослеживается в заключительной, безбуквенной части подписи, выполненной росчерком.

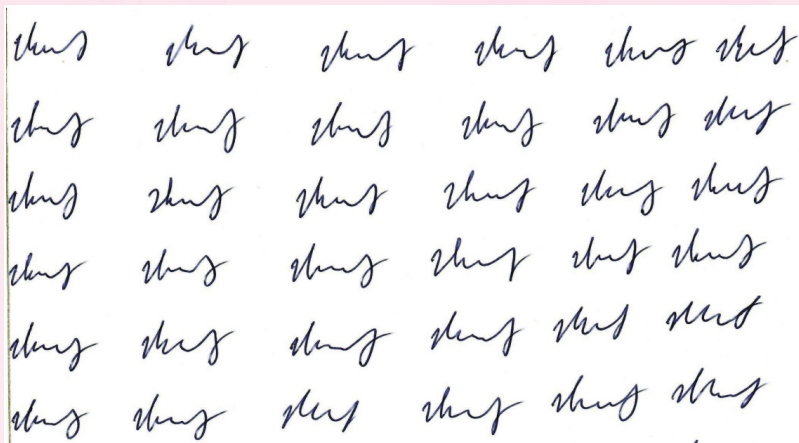


Рис.8. Примеры экспериментальных образцов подписей, выполненных в 2023 году.

На рисунках 9 и 10 представлены свободные образцы подписей, выполненных предполагаемым подозреваемым в 2014 году, то есть до возникновения описываемого в примере дела.

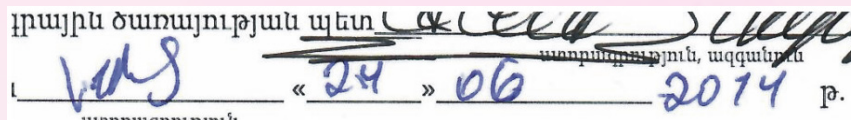


Рис. 9. Пример номер 1 свободного образца подписи выполненный в 2014 году.

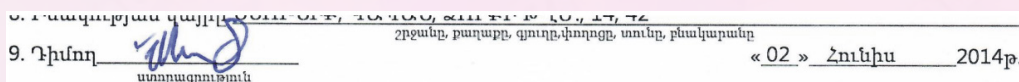


Рис. 10. Пример номер 2 свободного образца подписи выполненный в 2014 году.

В вышеприведенных примерах на рисунках 6-10 в подписях, выполненных предполагаемым подозреваемым и подлежащих исследованию, наглядно видны различия, зафиксированные в свободных и экспериментальных образцах подписей, преимущественно в заключительной составной части подписи. Тем не менее, при всей внутренней убежденности судебного эксперта-почерковеда в том, что представленные на экспертные исследования виды образцов подписей выполнены одним и тем же лицом, все же для решения конкретной идентификационной задачи и подготовки заключения с изложением категорических выводов эксперта-почерковеда необходимо обнаружение достаточного количества ценных, в первую очередь стабильных дополнительных признаков подписи. Важно обратить внимание на следующее обстоятельство: в приведенном примере из экспертной практики, при сравнительном исследовании буквенных и безбуквенных элементов подписей в аспекте идентичности частных признаков отчетливо прослеживается разница в выполнении безбуквенной части подписи, выполненной росчерком. Та-

ким образом, при оценке заключения эксперта, а именно, проведенного им исследования и сформулированных выводов в данном конкретном деле, необходимо иметь в виду, что выявленные при экспертизе различающиеся признаки исследуемых образцов подписей недостаточны для формирования вполне четкого мнения эксперта об интересующих следственный орган фактах и, следовательно, эксперт имеет возможность подготовить заключение только с вероятным выводом.

Подытоживая вышеизложенное, необходимо подчеркнуть, что для того, чтобы избежать возможных ошибочных выводов, как категорически положительного, так и категорически отрицательного характера, в судебно-почерковедческой экспертизе при постановке идентификационных задач малоинформативных объектов, в частности подлинности подписей, необходимо подходить со всей требовательностью и осмотрительностью к предоставля-

емым следователем (судом) материалам, обеспечивая как надлежащее качество образцов подписей, так и достаточное их количество, с тем, чтобы избежать в дальнейшем постановки под сомнение обоснованности и корректности экспертных выводов. Как показывает практика и опыт, накопленный в отделе почерковедческих и автороведческих экспертиз НБЭ НАН РА, важно также обратить внимание на тот факт, что в ходе производимых судебно-почерковедческих исследований наличие свободных образцов подписей является наиболее ценным сравнительным материалом, исключающим допущение ошибок при отборе образцов подписей, выполненных одним лицом с разрывом во времени. Предпочтительно, с учетом вариативности экспериментальных образцов, иметь сравнительный материал в большем объеме, что позволит при необходимости определять возможные пределы устойчивости признаков подчерка.

ЛИТЕРАТУРА

1. Овсепян А.Н. Национальное бюро экспертиз НАН РА//журнал "World City", 2019, №15. – С. 10-15.
2. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Армения// 2021, <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docid=15476>
3. Հովսեփյան Ա.Ն., Դատափորձագիտական յորրորդ հետազոտական հնարավորությունները և զարգացման հեռանկարները Հայաստանի Հանրապետությունում, Ե., "Գիտություն աշխարհում", № 3, 2022, էջ 30-36:
4. Усов А.И., Москвина Т.П. Судебно-почерковедческая экспертиза. Особенная часть. Исследование рукописных текстов // Москва: Наука, 2007. – 340 с.
5. Орлова В.Ф. Судебно-почерковедческая экспертиза. Общая часть. Теоретические и методические основы // Москва: Наука, 2006. – 544 с.
6. Орлова В.Ф. Судебно-почерковедческая экспертиза. Особенная часть. Исследование малообъемных почерковых объектов // Москва: Наука, 2011. – 537 с.
7. Уголовный кодекс Республики Армения// 2003, <http://www.parliament.am/legislation.php?ID=1349&lang=rus&sel=sho>
8. Добровольская Е.Д. и др. Судебно-почерковедческая экспертиза// Москва: Юрид. лит., 1971. – 335 с.

**ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
КОМИТЕТ
СУДЕБНЫХ ЭКСПЕРТИЗ
РЕСПУБЛИКИ
БЕЛАРУСЬ
КАК ОРГАН,
РЕАЛИЗУЮЩИЙ
ГОСУДАРСТВЕННУЮ
ПОЛИТИКУ
В СФЕРЕ СУДЕБНО-
ЭКСПЕРТНОЙ
ДЕЯТЕЛЬНОСТИ**

КОРОНЕВИЧ

*Максим Александрович,
магистрант Института
управленческих кадров
Академии Управления при
Президенте Республики Беларусь*

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается современное состояние эффективности организации судебно-экспертной деятельности в Республике Беларусь в ходе реформирования государственных судебно-экспертных организаций и образования единого экспертного ведомства, ответственного за реализацию, становление и развитие единой и централизованной государственной политики в сфере судебно-экспертной деятельности.

Ключевые слова: Государственный комитет судебных экспертиз, государственная политика, судебно-экспертная деятельность, судебно-экспертная организация, судебная экспертиза, судебный эксперт.

ANNOTATSIIYA

Maqolada davlat sud-ekspert tashkilotlarini isloh qilish va sud-ekspert faoliyati sohasida yagona va markazlashgan davlat siyosatini amalga oshirish, shakllantirish va rivojlantirish uchun mas'ul bo'lgan yagona ekspert idorasini shakllantirish jarayonida Belarus Respublikasida sud-ekspert faoliyatini tashkil etish samaradorligining hozirgi holati ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: Sud ekspertiza davlat qo'mitasi, davlat siyosati, sud ekspertiza faoliyati, sud ekspertizasi tashkiloti, sud ekspertizasi, sud eksperti.

ANNOTATION

The article deals with the current state of efficiency of the organization of forensic activity in the Republic of Belarus in the course of reforming the state forensic organizations and the formation of a single expert agency responsible for the implementation, establishment and development of a unified and centralized state policy in the field of forensic activity.

Key words: State Committee of Forensic Expertise, state policy, forensic activity, forensic organization, forensic examination, forensic expert.

Научно-технический прогресс, социальные преобразования, а также иные изменения во всех сферах жизни, в том числе связанные со вступлением в новую информационную эпоху, оказали не только существенное влияние на закономерное и прогрессивное развитие гражданина, общества и государства в целом, но и негативное влияние на поведение отдельно взятого человека, которому, как известно, свойственно следовать либо по пути принятия, либо неприятия общепринятых норм социального поведения.

Из этого следует, что государство в целях реализации своей государственной политики, под которой принято понимать совместную деятельность органов государственной власти и государственного управления по внедрению и проведению долговременных общих целей по оптимизации внутренних и внешних отношений между государством и социумом¹, в направлении социальной справедливости, гарантии конституционных прав и свобод граждан, а также взаимодействию всех ветвей власти в интересах гражданина, общества и государства, обязано принимать все предусмотренные законодательством меры для своевременного и эффективного реагирования на возможные факты нарушения законности и правопорядка. Это, безусловно, требует совершенствования как правового регулирования общественных отношений, так и возникающих вопросов совершенствования теоретических, методических и правовых основ обеспечения судебно-экспертной деятельности (далее – СЭД) как одного из элементов обеспечения национальной безопасности. Концепция национальной безопасности Республики Беларусь, утвержденная Указом Президента Республики Беларусь от 9 ноября 2010 года № 575

¹ См.: Политика – определение из словаря Ожегова [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://lexicography.online/explanatory/ozhegov/п/политика>. – Дата обращения: 09.09.2023.

(в ред. от 24 января 2014 года № 49)², к одним из основных национальных интересов относит обеспечение предотвращения роста преступных и иных противоправных посягательств против гражданина и собственности.

В соответствии со статьей 2 Закона Республики Беларусь от 18 декабря 2019 года № 281-З “О судебно-экспертной деятельности” (далее – Закон “О СЭД”)³ под СЭД понимается деятельность по организации проведения, контролю за проведением, проведению судебных экспертиз и деятельность по ведению криминалистических учетов и коллекций, осуществляемые судебно-экспертными организациями (далее – СЭО) и судебными экспертами.

Изложенное определяет актуальность, практическую значимость и научную новизну обозначенной темы нашего исследования.

Путь, который прошла система формирования и устройства СЭД в Республике Беларусь, от разрозненности ее механизма, модели и структуры до полной централизации и, как следствие, образования единого экспертного ведомства, можно проследить еще со времен существования Советского Союза.

Обретение независимости послужило основой для начала формирования единой системы государственных СЭО в стране, о реформировании которой неоднократно говорили еще с 1992 года, так как деятельность в данной сфере характеризовалась наличием определенных недостатков, которые в конечном итоге и стали предпосылками для принятия решения по ее реформированию.

Во-первых, это были проблемы правового регулирования. В частности, отсутствие в законодательстве прав и обязанностей руководителей СЭО, затягивание сроков проведения комплексных и комиссионных экспертиз, если

² См.: Концепция национальной безопасности Республики Беларусь: Указ Президента Республики Беларусь № 575 от 9 ноября 2010 г. (в ред. Указа Президента Республики Беларусь от 24 января 2014 г. №49) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://kqb.by/tu/ukaz575/>. – Дата обращения: 09.09.2023.

³ См.: О судебно-экспертной деятельности: Закон Республики Беларусь от 18 дек. 2019 г. № 281-З [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://kodeksy-bel.com/zakon_rb_o_sudebno-ekspertnoj_deyatel_nosti.htm. – Дата обращения: 09.09.2023.

их проведение поручено нескольким СЭО, несовершенство процессуального законодательства ввиду наличия ряда терминологических различий, несовершенство правового регулирования деятельности негосударственных судебных экспертов.

Во-вторых, дублирование функций по осуществлению одинаковых видов экспертных исследований в разных государственных СЭО, как результат – неэффективное использование дорогостоящей техники и оборудования, неравномерное распределение нагрузки, очереди на проведение экспертных исследований, увеличение сроков предварительного следствия.

В-третьих, наличие у судебных экспертов несвойственной предмету их деятельности дополнительной нагрузки, как пример – охрана общественного порядка.

В-четвертых, ведомственное влияние на работу судебного эксперта, что не способствовало реализации принципа независимости судебного эксперта.

Со временем нерешенные проблемы накапливались и требовали принятия комплексных мер. Принятию окончательного решения предшествовало проведение масштабной работы по проведению теоретических, организационно-методических и правовых исследований в данной сфере деятельности.

С изданием Указа Президента Республики Беларусь от 22 апреля 2013 года № 202 “Об образовании Государственного комитета судебных экспертиз Республики Беларусь”⁴ в стране был определен новый этап развития СЭД, основу которого составил Государственный комитет судебных экспертиз (далее – ГКСЭ).

ГКСЭ был образован на базе экспертных учреждений и подразделений Государственной службы медицинских судебных экспертиз, Министерства юстиции, органов внутренних

дел, Министерства обороны, Министерства по чрезвычайным ситуациям. Система экспертного ведомства выстроена по вертикали, которую составляют центральный аппарат, управления по областям и г. Минску, районные и межрайонные отделы.

Сегодня ГКСЭ представляет собой централизованную систему государственных органов, осуществляющих полномочия в сфере СЭД.

В подчинении у ГКСЭ находятся три организации:

Государственное учреждение “Научно-практический центр ГКСЭ” (далее – НПЦ), который занимается решением научно-технических задач в области судебной экспертизы и криминалистики, осуществляет научно-методическое и информационное обеспечение СЭД. Например, на сегодняшний день лаборатория исследования материалов, веществ и изделий НПЦ совместно с учреждением образования “Белорусский государственный технологический университет” проводит исследования по формированию методического инструментария для проведения судебных дендрохронологических экспертиз. В целях налаживания связей в сфере научно-практической деятельности, совершенствования судебно-экспертного обеспечения правосудия, повышения эффективности экспертно-криминологических исследований законодательства и подготовки высококвалифицированных научных судебно-экспертных кадров 11 июля 2023 года между НПЦ и Государственным учреждением “Научно-практический центр проблем укрепления законности и правопорядка Генеральной прокуратуры Республики Беларусь” подписан Договор о сотрудничестве⁵;

Государственное учреждение образования “Институт повышения квалификации и переподготовки кадров ГКСЭ” (далее – ИПКиПК), который осуществляет переподготовку и повышение квалификации судебных экспертов, сотрудников, научных работников. На сегодняшний день ИПКиПК реализует 21 образовательную программу. Молодые специалисты,

⁴ См.: Об образовании Государственного комитета судебных экспертиз Республики Беларусь: Указ Президента Республики Беларусь № 202 от 22 апреля 2013 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://kodeksy-bel.com/norm_akt/source-%D0%9F%D1%80%D0%B5%D0%B7%D0%B8%D0%B4%D0%B5%D0BD%D1%82%20%D0%A0%D0%91/type-%D0%A3%D0%BA%D0%B0%D0%B7/202-22.04.2013.htm. – Дата обращения: 09.09.2023.

⁵ См.: Подписание договора о сотрудничестве [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://sudexpertiza.by/news/10345/>. – Дата обращения: 09.09.2023.

приходя на работу в ГКСЭ, в обязательном порядке проходят обучение в ИПКиПК (от 4 месяцев до 1 года, в зависимости от специализации). Обучающей базой для будущих экспертов кроме учебных аудиторий являются экспертные подразделения и лаборатории ГКСЭ. Это позволяет экспертам-стажерам получать самое важное и значимое обучающее средство – часть опыта “старших” коллег, одновременно приобретая свой первый опыт судебно-экспертной практики. В ИПКиПК проходят обучение и эксперты из других стран. Так, в апреле 2023 года в ИПКиПК были реализованы образовательные программы повышения квалификации “Организационно-правовые основы судебно-медицинской экспертизы” и “Судебная баллистическая экспертиза” для делегации экспертов Министерства общественной безопасности Социалистической Республики Вьетнам⁶. Программы повышения квалификации являются “гибкими” и могут быть сформированы под нужды конкретной СЭО;

Республиканское унитарное предприятие “Белсудэкспертобеспечение” (далее – Предприятие), созданное в целях укрепления материально-технической базы и обеспечения ГКСЭ техническими средствами для СЭД, а также используемыми при осмотре мест происшествий, таких как упаковочные материалы (сейф-пакеты из нетканого материала, наборы на основе картона и стекла), специальные кейсы с наборами технических средств и разгрузочных сумок для различных экспертных подразделений по направлениям (криминалистическое, судебно-медицинское, биологическое, пожаротехническое, автотехническое, баллистическое). Предприятию предоставлены эксклюзивные права на реализацию генетического анализатора “Нанофор-05” для проведения генетических экспертиз и также широкого ассортимента наборов реагентов COгDIS российского производства для молекулярно-генетической идентификации личности на основе мультиплексного анализа

⁶ См.: В Институте состоялся первый выпуск слушателей из Социалистической Республики Вьетнам [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://sudexpert.gov.by/ru/ipk-news.html?news_id=9887. – Дата обращения: 09.09.2023.

STR-локусов хромосомной ДНК⁷. Также среди разработок Предприятия имеются различные автоматизированные информационно-поисковые системы (АИПС “Документ”, АИПС “След”, АИС “Запаховые следы человека”, АИПС “Зарегистрированное оружие”, АИПС “Маркировка транспортных средств”).

Если говорить о том, к чему привела и что дала централизация СЭД, то это, во-первых, независимость судебных экспертов, в первую очередь – от органов уголовного преследования. Подчиненность ГКСЭ непосредственно главе государства позволила исключить любые попытки воздействия на судебных экспертов в какой-либо форме. Во-вторых, сокращение сроков проведения судебных экспертиз (до месяца) и повышение их качества. В-третьих, укрепление и развитие материально-технической базы. Основной проблемой, которая влияла на сроки проведения судебных экспертиз, была хроническая нехватка высокотехнологичного оборудования. В-четвертых, создание специальной системы контроля качества СЭД. Экспертные заключения изучаются руководством, внедрен институт наставничества, судебные эксперты решают контрольные задания, разбирают проблемные вопросы.

Правовые и организационные основы деятельности СЭО, его основные цели, задачи и полномочия, правовой и социальный статус судебных экспертов определены Законом Республики Беларусь от 15 июля 2015 года № 293-З “О Государственном комитете судебных экспертиз Республики Беларусь”⁸.

Объединение в 2013 году основных государственных СЭО Республики Беларусь в единый орган-регулятор позволило вывести СЭД

⁷ См.: Мищенко, М.В. Современные технические средства, изготавливаемые РУП «Белсудэкспертобеспечение», для судебно-экспертной и криминалистической деятельности / М.В.Мищенко // Судебная экспертиза: теория и практика в современных условиях : материалы III Междунар. науч.-практ. конф., Минск, 26-27 апр. 2023 г. / Гос. ком. судеб. экспертиз Респ. Беларусь; редкол.: А.А.Волков [и др.]. – Минск, 2023. – 426 с.

⁸ См.: О Государственном комитете судебных экспертиз Республики Беларусь: Закон Республики Беларусь от 15 июля 2015 г. № 293-З [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://kodeksy-bel.com/zakon_rb_o_gosudarstvennom_komitete_sudebnyh_ekspertiz.htm. – Дата обращения: 09.09.2023.

на новый качественный уровень. Отдельно следует отметить, что в ГКСЭ большое внимание уделяется расширению взаимодействия с СЭО других стран. Само создание ГКСЭ вызвало безусловный интерес со стороны иностранных коллег, которые высоко оценили опыт реформирования судебно-экспертных учреждений путем их централизации.

С момента образования ГКСЭ работа по унификации и совершенствованию правового обеспечения СЭД не прекращалась, и в этих целях были внесены изменения и дополнения в более чем 76 указов и декретов Президента Республики Беларусь, принято более 18 законов, связанных с деятельностью ГКСЭ, более 85 постановлений правительства Республики Беларусь, а также более 49 постановлений ГКСЭ⁹. Вместе с тем назревала проблема создания единого нормативного правового акта (далее – НПА) регламентирующего СЭД¹⁰, правовые нормы которого должны носить комплексный, “сквозной” характер, охватывать как государственную, так и негосудар-

⁹ См.: Кирвель В.К. Закон Республики Беларусь «О судебно-экспертной деятельности»: новелла в правовом обеспечении судебно-экспертной деятельности / В.К.Кирвель // Международные и национальные тенденции и перспективы развития судебной экспертизы: сб. науч. стат. II междунар. науч. конф., Нижний Новгород, 21-22 мая 2020 г. / Национальный исследовательский Нижегородский университет им. Н.И.Лобачевского. – Н. Новгород: Нижегород. иссл. ун-т им. Н.И.Лобачевского, 2020. – С. 12-22.

¹⁰ См.: Швед, А. И. Становление и развитие единой государственной политики в сфере судебно-экспертной деятельности [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://sudexpert.gov.by/special/ru/list_news-centr-a-n.html?news_id=2138. – Дата обращения: 09.09.2023.

ственную СЭД, отражать единые подходы к их организации и осуществлению. Важно было унифицировать законодательство во всех процессах.

Так, с 1 января 2021 года вступил в силу принятый 18 декабря 2019 года Закон “О судебно-экспертной деятельности”, в котором были определены правовые основы СЭД, в том числе ее научно-методического, организационного, материально-технического и иного обеспечения, закреплены ее принципы, создана система управления, унифицированы процессуальные основы проведения судебных экспертиз в уголовном, административном, гражданском и хозяйственном процессах, а также правовые основы ведения криминалистических учетов и коллекций. Принятие закона позволило восполнить существовавший в законодательстве пробел, закрепив права и обязанности граждан, в отношении которых назначена судебная экспертиза, и их гарантии.

На основании вышеизложенного можно констатировать, что в целях укрепления правопорядка, реализации единой государственной политики

по обеспечению социальной справедливости, гарантии конституционных прав и свобод граждан, а также обеспечения должного взаимодействия всех ветвей власти в интересах граждан, общества и государства,

ГКСЭ осуществляется должное развитие и внедрение теоретических, методических и правовых основ обеспечения СЭД для своевременного

и адекватного противодействия современным вызовам и угрозам безопасности в отношении государства.

ЛИТЕРАТУРА

1. Политика: определение из словаря Ожегова. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://lexicography.online/explanatory/ozhegov/п/политика>. – Дата обращения: 09.09.2023.
2. Концепция национальной безопасности Республики Беларусь: Указ Президента Республики Беларусь № 575 от 9 ноября 2010 г. (в ред. Указа Президента Республики Беларусь от 24 января 2014 г. № 49) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://kgb.by/ru/ukaz575/>. – Дата обращения: 09.09.2023.
3. О судебно-экспертной деятельности: Закон Республики Беларусь от 18 декабря 2019 г. № 281-3 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://kodeksy-bel.com/zakon_rb_o_sudebno-ekspertnoj_deyatel_nosti.htm. – Дата обращения: 09.09.2023.
4. Об образовании Государственного комитета судебных экспертиз Республики Беларусь: Указ Президента Республики Беларусь № 202 от 22 апреля 2013 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://kodeksy-bel.com/norm_akt/source-%D0%9F%D1%80%D0%B5%D0%B7%D0%B8%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D1%82%20%D0%A0%D0%91/type-%D0%A3%D0%BA%D0%B0%D0%B7/202-22.04.2013.htm. – Дата обращения: 09.09.2023.
5. Подписание договора о сотрудничестве [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://sudexpertiza.by/news/10345/>. – Дата обращения: 09.09.2023.
6. В Институте состоялся первый выпуск слушателей из Социалистической Республики Вьетнам [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://sudexpert.gov.by/ru/ipk-news.html?news_id=9887. – Дата обращения: 09.09.2023.
7. Мищенко М.В. Современные технические средства, изготавливаемые РУП «Белсудэкспертобеспечение», для судебно-экспертной и криминалистической деятельности / М.В.Мищенко // Судебная экспертиза: теория и практика в современных условиях: материалы III междунар. науч.-практ. конф., Минск, 26-27 апр. 2023 г. / Гос. ком. судеб. экспертиз Респ. Беларусь; редкол.: А.А.Волков [и др.]. – Минск, 2023. – 426 с.
8. О Государственном комитете судебных экспертиз Республики Беларусь: Закон Республики Беларусь от 15 июля 2015 г. № 293-3 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://kodeksy-bel.com/zakon_rb_o_gosudarstvennom_komitete_sudebnyh_ekspertiz.htm. – Дата обращения: 09.09.2023.
9. Кирвель В.К. Закон Республики Беларусь «О судебно-экспертной деятельности»: новелла в правовом обеспечении судебно-экспертной деятельности / В.К.Кирвель // Международные и национальные тенденции и перспективы развития судебной экспертизы: сб. науч. стат. II междунар. науч. конф., Нижний Новгород, 21-22 мая 2020 г. / Национальный исследовательский Нижегородский университет им. Н.И.Лобачевского. – Н. Новгород: Нижегород. исслед. ун-т им. Н.И.Лобачевского, 2020. – С. 12-22.
10. Швед А.И. Становление и развитие единой государственной политики в сфере судебно-экспертной деятельности [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://sudexpert.gov.by/special/ru/list_news-centr-a-n.html?news_id=2138. – Дата обращения: 09.09.2023.

**СУДЕБНАЯ
ГЕНЕТИЧЕСКАЯ
ЭКСПЕРТИЗА
РЕСПУБЛИКИ
БЕЛАРУСЬ:
ПРОБЛЕМА
“ИСКУССТВЕННОЙ”
ДНК**

ГРОМЬКО

*Алина Юрьевна,
магистрант специальности
“Государственное
управление и право”
Академии управления при
Президенте Республики Беларусь*

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются теоретические и прикладные аспекты, перспективы развития судебной генетической экспертизы, проблемы достоверности результатов судебно-генетических исследований при раскрытии преступлений против жизни, здоровья и половой неприкосновенности граждан, связанные с возможной фальсификацией следов биологического происхождения при помощи “искусственной” ДНК.

Ключевые слова: судебная генетическая экспертиза, генетическая дактилоскопия, ДНК-идентификация, метод генотипоскопии, фальсификация доказательств, достоверность результатов исследования, “искусственная” ДНК.

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada sud-genetik ekspertizaning nazariy va amaliy jihatlari, shuningdek, uning rivojlanish istiqbollari, fuqarolarning hayoti, sog'lig'i va jinsiy daxlsizligiga qarshi jinoyatlarni hal qilishda “sun'iy” DNK yordamida biologik kelib chiqish izlarini soxtalashtirish bilan bog'liq bo'lgan sud-genetik tadqiqotlar natijalarining ishonchliligi muammolari ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: sud-genetik ekspertiza, genetik barmoq izlari, DNK identifikatsiyasi, genotiposkopiya usuli, dalillarni qalbakilashtirish, tadqiqot natijalarining ishonchliligi, “sun'iy” DNK.

ANNOTATION

This article deals with theoretical and applied aspects, as well as prospects for the development of forensic genetic, problems of reliability of the results of forensic genetic research in the detection of crimes against life, health and sexual inviolability associated with the potential falsification of traces of biological origin using artificial DNA.

Key words: forensic genetic, genetic fingerprinting, DNA identification, the method of genotyping, falsification of evidence, reliability of research results, artificial DNA.

Современные мировые тенденции - развитие естественных наук, в том числе генетики и молекулярной биологии (биотехнологии), технический прогресс, внедрение в практику искусственного интеллекта (искусственные нейронные сети) и нанотехнологий – неизбежно затрагивают все сферы общественных отношений. Достижения в области инновационных технологий повышают качество жизни человека, открывают новые возможности социальной и экономической деятельности, а также способствуют в противодействии преступности.

Использование технологии исследования дезоксирибонуклеиновой кислоты (далее – ДНК) в судебно-экспертной деятельности в свое время произвело настоящую революцию в расследовании преступлений, так как позволило найти связь между ДНК конкретного человека и биологическими следами, оставленными на месте преступления¹. Ведущие специалисты в области молекулярно-генетических исследований М.М.Холанд (M.M.Holland) и Т.Дж.Парсонс (T.J.Parsons) на основе анализа мировой практики 2000-х годов констатировали: “Профилирование ДНК является наиболее мощным и достоверным методом идентификации после дактилоскопии, поскольку большинство профилей мультислокусов ДНК-RFLP или AmpFLP позволяют надежно идентифицировать происхождение

¹ Смирнова С.А. Судебная молекулярно-генетическая экспертиза объектов биологического происхождения – новое направление судебно-экспертной деятельности Минюста России / С.А.Смирнова [и др.] // Теория и практика судебной экспертизы. – 2021. Т. 16, № 1. – С. 6–18.

объекта, делая маркеры ядерной ДНК золотым стандартом или наилучшим методом в судебной экспертизе”^{2,3}.

Предметом судебной генетической экспертизы являются фактические данные (факты) об индивидуально-конкретном тождестве человека или биологической общности происхождения (биологическом родстве), устанавливаемые на основе специальных биологических и криминалистических познаний⁴.

Объектом судебной генетической экспертизы является ДНК, полученная из различных органов и тканей, а также выделений человека – клеток крови, мышечной ткани, костей, слюны (при условии наличия в ней клеток слизистой полости рта или клеток крови), волос (при условии наличия в них волосяной луковицы с влагалищными оболочками).

Задачами судебной генетической экспертизы являются:

установление индивидуально-конкретного тождества биологических следов и объектов;

установление биологического родства (отцовства, материнства и др.) и диагностика генетического пола человека с помощью исследования объектов биологического происхождения методом генотипоскопии;

установление генотипа неизвестных биологических объектов.

В настоящее время судебная генетическая

² Ракитин В.А. Оценка результатов ДНК-анализа для решения вопросов идентификации личности / В.А.Ракитин, И.В.Корниенко // Перспективы развития и совершенствования судебно-медицинской науки и практики: мат. VI Всеросс. съезда судебных медиков: Посвященные 30-летию Всероссийского общества судебных медиков, Тюмень, 7-9 сент. 2005 г. / Министерство здравоохранения и социального развития Российской Федерации. Всероссийское общество судебных медиков ; редкол.: Л.О.Барсегянц [и др.]. - М. –Тюмень, 2005. – С. 239–241.

³ Harshey, A. Srivastava A. DNA Theft, DNA Fabrication: Serious Challenges in Ethical Practice of DNA / A. Harshey // J. of Forensic Sci. & Criminal Inves. – 2018. - Vol. 8. № 5. P. 1–2.

⁴ Кирвель В.К. Судебно-генетическая экспертиза : проблема “искусственной” ДНК и химеризма” / В.К.Кирвель // Криминалистика и судебная экспертиза : наука, обучение, практика : сб. науч. стат. XV междунар. конгресса / Университет им. Миколаша Ромериса, Литовский центр судебных экспертиз ; редкол. Г.Юодкайте-Гранскене [и др.]. – Каунас, 2019. - Т. 2 - С. 278–294.

экспертиза, основанная на исследовании ДНК, – один из основных инструментов при установлении личности неопознанных трупов, при рассмотрении гражданских дел, связанных с установлением родственных отношений. Высока роль данной судебной экспертизы и при расследовании уголовных дел террористической направленности, а также краж, грабежей, угонов транспортных средств, мошенничества, при противоправных действиях, направленных на уничтожение диких животных и дикорастущих растений, включая браконьерство и контрабанду. При этом зачастую именно заключение эксперта по судебной генетической экспертизе является основой доказательной базы.

Однако, несмотря на высокий уровень результатов, метод ДНК-идентификации все же имеет ряд ограничений, одно из них – проблема “искусственной” ДНК – является оборотной стороной медали технологического прогресса, которая, к сожалению, осталась вне поля зрения отечественных практиков. Имеется лишь несколько публикаций отечественного исследователя В.К.Кирвеля, посвященных этой проблеме, что и определяет актуальность рассмотрения данной темы⁵.

Уже в 2003 г. российский ученый-криминалист, профессор О.Я.Баев в своей работе “Основы криминалистики”, рассматривая наиболее перспективные направления развития криминалистической техники, в качестве одного из направлений выделял разработку и внедрение в правоохранительную практику научно обоснованных методик распознавания различного рода фальсификации доказательств, ссылаясь на то, что в зарубежной криминалистике уже возникла подобная проблема, исходя из чего в ближайшем будущем она может стать актуальной и для отечественных реалий⁵. В данном исследовании рассмотрим проблему фальсификации следов биологического происхождения, а именно, фальсификацию с использованием “искусственной ДНК”.

⁵ Кирвель В.К. Фальсификация следов биологического происхождения (“искусственная ДНК”) / В.К.Кирвель // Актуальные вопросы совершенствования судебно-экспертной деятельности: материалы междунар. науч.-практ. конф. / ГКСЭ Респ. Беларусь; редкол. А.И.Швед [и др.]. – Минск, 2014. – С. 108–112.

ДНК-исследование, или иначе ДНК-дактилоскопия, – это система современных методов биологической идентификации личности, основанная на уникальности ДНК как в своем роде “генетического отпечатка”⁶.

При этом, в отличие от классической дактилоскопии, для генетической дактилоскопии существует ряд разработанных математических моделей оценки вероятностей ошибок распознавания, они составляют от 1×10^{-9} до 1×10^{-12} , то есть являются крайне небольшими. Действительно, в мировой судебной практике имеется достаточно примеров, когда именно благодаря ДНК-анализу были исправлены ошибки идентификации по отпечаткам пальцев, а также раскрыты преступления минувших лет, считавшиеся безнадежными^{7,8}.

Вероятно, отчасти благодаря этому сложилось мнение, что данный метод является неким абсолютным средством установления истины, а следы биологического происхождения, из которых можно выделить ДНК, сфальсифицировать невозможно. Однако с учетом беспрецедентного прогресса в исследованиях генома, с которым мы сталкиваемся в настоящее время, реальная картина несколько иная.

Так, фальсификация следов биологического происхождения может осуществляться двумя основными способами. Первый – подбрасывание на место происшествя объектов, содержащих ДНК конкретных (“нужных”) лиц, либо замена ими истинных объектов, изъятых по уголовному делу. Второй способ – создание “искусственных” следов биологического происхождения, которые мы и рассматриваем в этой статье.

В 2004 г. австралийский биотехнолог

⁶ Фоминых Т.А. Основные методы исследования в современной судебной медицине / Т.А.Фоминых, Б.Л.Куцевол, А.Г.Саенко, О.Ю.Грицкевич // Крымский журнал экспериментальной и клинической медицины. – 2021. – Т. 11, № 4. – С. 106-116.

⁷ Национальный правовой Интернет-портал Республики Беларусь [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://pravo.by/novosti/obshchestvenno-politicheskie-i-v-oblasti-prava/2017/december/26942/>. – Дата обращения: 05.09.2023.

⁸ Tibbitts, T. Post-Conviction DNA Testing in Massachusetts [Electronic resource] / T. Tibbitts // Boston College Journal of Law & Social Justice. – Mode of access: https://www.huffpost.com/entry/postconviction-dna-testin_b_1103906/. – Date of access: 05.09.2023.

Д.Берримен (D.Berryman), используя полимеразную цепную реакцию (далее – ПЦР), синтезировал фрагменты STR-локусов (используются в судебной медицине и криминалистике в качестве маркеров для идентификации), входящих в Комбинированную систему индексов ДНК (“CODIS”, США) – базу данных профилей ДНК, полученных у осужденных, а также изъятых при нераскрытых преступлениях. Далее с помощью пульверизатора эти локусы рассеивались по комнате, имитирующей место происшествия. При проведении в дальнейшем осмотра места происшествия они были успешно выявлены специалистом. Также синтезированные фрагменты STR-локусов “гр-на А” преднамеренно наносились на пятно биологического материала “гр-на Б”, которое в дальнейшем исследовалось с помощью стандартного метода STR-анализа. Выявленный при этом профиль ДНК представлял собой смесь фрагментов, присущих ДНК “гр-на А” и “гр-на Б”, а в некоторых случаях выявлялся только профиль “гр-на А”, т.е. только “искусственная” ДНК. Описанная ситуация демонстрирует, что специалист в области биотехнологий в специализированной лаборатории при наличии необходимых реактивов вполне может сфальсифицировать следы биологического происхождения с помощью “искусственной” ДНК.

В 2009 г. израильский исследователь Д.Фрумкин (D.Frumkin) в работе “Судебная идентификация образцов ДНК” подтвердил заявление Д.Берримена, что с помощью стандартных методов молекулярной биологии, таких как ПЦР, а также современных биомолекулярных технологий, таких как молекулярное клонирование и метод амплификации целого генома (whole genome amplification – WGA), можно синтезировать необходимое количество “искусственной” ДНК с заданным профилем любого человека. Объектом фальсификации в данном случае будут являться, прежде всего, локусы ДНК, выявляемые с помощью STR-анализа. Однако сфальсифицировать можно и другие участки ДНК. Так, с помощью WGA осуществима фальсификация SNP-профилей (Single Nucleotide Polymorphism – однонуклеотидные замены или снипы), которые в настоящее время претендуют на роль

новых маркеров, т.к. теоретически позволяют обеспечить уникальность каждого индивидуума при ДНК-идентификации и пригодны для создания полноценных баз данных с возможностью поиска по ним.

Как сказано выше, в своей работе Д.Фрумкин и другие ученые компании “Nucleix” продемонстрировали легкость разработки синтезированной ДНК *in vitro*, применяя три метода: ПЦР, полногеномную амплификацию (WGA) и сборку профилей, используя библиотеку аллелей CODIS. Сам ПЦР по сути работает как копировальный аппарат, позволяющий делать миллионы копий указанной части молекулы ДНК. В данной работе в качестве объекта, из которого с помощью ПЦР выделяли и синтезировали ДНК, был окуроч. Второй метод, используемый учеными Nucleix – WGA – является аналогичным ПЦР, за исключением того, что WGA предполагает амплификацию полной последовательности генома, а не небольшой его части, как ПЦР. В данном случае исследователи в качестве шаблона для процесса WGA использовали человеческую ДНК из пятна слюны на бумажном листе. При третьем методе ученые использовали профиль из библиотеки аллелей CODIS, создав при этом образец последовательности ДНК путем молекулярного клонирования, при этом удалось составить профиль как существующего, так и несуществующего человека. Также были созданы образцы искусственной крови, лишённые лейкоцитов, которые после помещения в них “искусственной ДНК” могли быть подброшены на места преступлений. После проведенных экспериментов лаборатория “Nucleix”, а также независимая лаборатория правоохранительных органов США проанализировали вышеуказанные образцы при помощи обычно используемых на практике методик и не смогли различить искусственные и природные образцы ДНК. Данной работой израильские ученые подтвердили, что образец ДНК можно подделать, искусственно синтезировать и перенести на место преступления, фальсифицировав тем самым следы биологического происхождения.

Именно эта фальсификация ДНК и ставит под вопрос надежность и неизбежность полученных результатов. Ведь по мере развития

науки и техники получить биологический образец, не сообщая об этом человеку, от которого он получен, достаточно просто. В настоящее время извлечь ДНК можно даже из отпечатков пальцев. Например, Д.Фрумкин в вышеописанной работе получал ДНК с простых бытовых предметов, а также создавал “искусственную” ДНК только лишь из профилей CODIS. Поэтому проведенная работа заставляет взглянуть под другим углом и на базы данных ДНК (в Республике Беларусь – АИС “ДНК”), а именно, их незаконное использование.

Так, российский профессор И.О.Перепечина отмечает, что расширение баз данных ДНК наряду с неоспоримыми преимуществами, также влечет за собой увеличение числа лиц, подверженных риску быть ложно обвиненными в случае фальсификации доказательств с использованием “искусственной” ДНК. Ведь, если кто-то намеренно оставил “чужую” ДНК на месте происшествия, это может “увести” органы предварительного следствия в сторону от истинного преступника, но не станет доказательством против лица, ДНК которого подброшена, так как оно неизвестно, только в том случае, если профиль этого лица не внесен в базу данных⁹.

Легкость, с которой можно изготовить и подбросить “искусственную” ДНК на место преступления, вызвала у зарубежных исследователей ряд опасений¹⁰. Во-первых, можно создать профиль ДНК, соответствующий профилю в CODIS, который даст в последующем ложноположительный результат, заставив сотрудников правоохранительных органов ошибочно полагать, что у них есть “совпадение” по лицу. Во-вторых, может быть создан образец несуществующего человека, что, конечно, не приведет к “совпадению”, но может направить ход расследования по другому направлению.

⁹ Перепечина, И.О. Ошибки при исследовании объектов биологического происхождения / И.О.Перепечина. // Судебная экспертиза : типичные ошибки / под ред. Е.Р.Росинской. – М., 2019. – Гл. 9. – С. 317-324

¹⁰ Bolden, K. DNA Fabrication, A Wake Up Call: The Need to Reevaluate the Admissibility and Reliability of DNA Evidence / K. Bolden // Georgia State University Law Review. – 2011. – Vol. 27, № 2. – P. 409-441.

И хотя в настоящее время эксперты в США не могут достоверно распознать “искусственную” ДНК, используя имеющиеся в их арсенале методики, все же исследователи медицинской кампании “Nucleix” с Д.Фрумкином утверждают, что они разработали метод, который позволяет отличить “искусственную” ДНК от настоящей. Так, естественная ДНК содержит метилированные компоненты, образующиеся при репликации, что является ее уникальным признаком. Синтезированная ДНК является абсолютно неметирированной. Учитывая эту разницу, исследователи смогли разработать метод, который анализирует наличие метилирования образцов ДНК и, соответственно, показывает, является ли образец искусственным или природным. Этот метод, безусловно, требует много временных и финансовых затрат, но тем не менее позволяет обеспечить достоверный результат относительно подлинности образцов ДНК.

Согласно постановлению Пленума Верховного Суда Республики Беларусь от 31 марта 2016 г. № 1 “О выполнении судами постановления Пленума Верховного Суда Республики Беларусь от 29 марта 2001 г. № 1 “О судебной экспертизе по уголовным делам” и внесении в него изменений и дополнений”, с повышением уровня научных знаний, развитием технологий, совершенствованием техники расширяются возможности судебно-экспертных исследований, возрастают роль и значение судебной экспертизы при производстве по уголовным делам¹¹. Но для того, чтобы соответствовать современным рискам, вызовам и угрозам в сфере правоохранительной деятельности, судебно-экспертная деятельность должна идти в ногу со временем, интегрируя в себе последние достижения науки и техники.

Также не стоит забывать, что доказа-

¹¹ “О выполнении судами постановления Пленума Верховного Суда Республики Беларусь от 29 марта 2001 г. № 1 “О судебной экспертизе по уголовным делам” и внесении в него изменений и дополнений” [Электронный ресурс]: постановление Пленума Верховного Суда Республики Беларусь, 31 марта 2016 г., №1 // Верховный Суд Республики Беларусь. – Режим доступа: http://court.gov.by/ru/jurisprudence/post_plen/criminal_proc/e85f602a108f4c8d.html. – Дата обращения: 05.09.2023.

тельства, полученные судебно-экспертным путем, как и любые иные доказательства по делу, нуждаются в проверке и оценке со стороны субъектов доказывания. Ведь сама идея презумпции невиновности и состязательности процесса предполагает, что все полученные по делу материалы, в том числе и заключения эксперта, оцениваются с позиций обеих сторон, в том числе и с точки зрения рассмотрения возможных версий, объясняющих полученные данные с позиции невиновности обвиняемого (в случае с ДНК-дактилоскопией, например, с учетом возможности контаминации, завышения идентификационной значимости данных и т.д.).

Сложность в данном случае для оценки субъектом доказывания представляют комплексные, междисциплинарные, высокотехнологичные исследования, нюансы которых понятны лишь специалистам. ДНК-дактилоскопия как раз и относится к таким исследованиям.

В связи с вышеизложенным в качестве возможных вариантов решения раскрытой в данном исследовании проблемы автором видятся следующие пути:

1) дальнейшая теоретическая и практическая разработка данного вопроса на уровне

темы НИР в Научно-практическом центре Государственного комитета судебных экспертиз, т.е. разработка методических рекомендаций, направленных на выявление “искусственной” ДНК, например, с использованием анализа метилирования, описанного в данном исследовании;

2) изучение данного вопроса при проведении служебной подготовки или при повышении квалификации сотрудников Следственного комитета, Государственного комитета судебных экспертиз, прокуратуры и судей Республики Беларусь;

3) внедрение методов установления естественного происхождения ДНК в практическую деятельность государственных медицинских судебных экспертов-генетиков с созданием соответствующей правовой, организационной и материально-технической базы в Республике Беларусь.

Ведь несмотря на то, что фальсификация следов биологического происхождения с использованием “искусственной” ДНК не получила широкого распространения, тем не менее, следует помнить о том, что такая возможность существует, она абсолютно реальна и может быть использована в преступных целях.



ЛИТЕРАТУРА

1. Смирнова С.А. Судебная молекулярно-генетическая экспертиза объектов биологического происхождения – новое направление судебно-экспертной деятельности Минюста России / С.А.Смирнова [и др.] // Теория и практика судебной экспертизы. – 2021. Т. 16, № 1.
2. Ракитин В.А. Оценка результатов ДНК-анализа для решения вопросов идентификации личности / В.А.Ракитин, И.В.Корниенко // Перспективы развития и совершенствования судебно-медицинской науки и практики: мат. VI Всеросс. съезда судебных медиков: Посвященные 30-летию Всероссийского общества судебных медиков, Тюмень, 7-9 сент. 2005 г. / Министерство здравоохранения и социального развития Российской Федерации. Всероссийское общество судебных медиков; редкол.: Л.О.Барсегянц [и др.]. – М.: Тюмень, 2005.
3. Кирвель В.К. Судебно-генетическая экспертиза: проблема «искусственной» ДНК и химеризма / В.К.Кирвель // Криминалистика и судебная экспертология: наука, обучение, практика: сб. науч. стат. XV междунар. конгресса / Университет им. Миколаса Ромериса, Литовский центр судебных экспертиз ; редкол. Г.Юодкайте-Гранскене [и др.]. – Каунас, 2019. – Т. 2 – С. 278–294.
4. Кирвель В.К. Фальсификация следов биологического происхождения (“искусственная ДНК”) / В.К.Кирвель // Актуальные вопросы совершенствования судебно-экспертной деятельности: материалы междунар. науч.-практ. конф. / ГКСЭ Респ. Беларусь; редкол. А.И.Швед [и др.]. – Минск, 2014. – С. 108–112.
5. Фоминых Т.А. Основные методы исследования в современной судебной медицине, Т.А.Фоминых, Б.Л.Куцевол, А.Г.Саенко, О.Ю.Грицкевич // Крымский журнал экспериментальной и клинической медицины. – 2021. – Т. 11, № 4. – С. 106-116.
6. Перепечина И.О. Ошибки при исследовании объектов биологического происхождения / И.О.Перепечина. // Судебная экспертиза: типичные ошибки / под ред. Е.Р.Россинской. – М., 2019. – Гл. 9. – С. 317-324.
7. Bolden K. DNA Fabrication, A Wake Up Call: The Need to Reevaluate the Admissibility and Reliability of DNA Evidence / K. Bolden // Georgia State University Law Review. – 2011. – Vol. 27, № 2. – P. 409-441.
8. Harshey A. Srivastava A. DNA Theft, DNA Fabrication: Serious Challenges in Ethical Practice of DNA / A.Harshey // J. of Forensic Sci. & Criminal Inves. – 2018. - Vol. 8. № 5. P. 1–2.

**YIRIK SHOXLII MOL
SOCHLARINING
EKSPERTIZASI
UCHUN ZAMONAVIY
IMKONIYATLAR VA BU
EKSPERTIZANING SUD-
TIBBIY AHAMIYATI**

MAXMATMURODOV
Farxod Xaydarovich,

FOZILXODJAYEVA
Zamiraxon Ablakimovna,

IBRAGIMOVA
Charos Niyozboyevna,

BARATOV
Boxodir Abdijabborovich,
Respublika sud-tibbiy ekspertiza
ilmiy-amaliy markazi Toshkent
viloyat filialining sud-biologik
bo'lim ekspertlari

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada RSTEIAM Toshkent viloyat filialining sud-biologik bo'limida o'tkaziladigan ekspertizalar uchun yaratilgan sharoitlar, zamonaviy asbob-uskunalar, shuningdek, yirik shoxli mol sochlari, shu jumladan sigir va ho'kiz sochlarining morfologik tuzilishi o'rganib chiqilgan. Bundan tashqari bu sochlar bilan odam sochlari o'rtasidagi o'xshashlik belgilari ham tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: zamonaviy asbob-uskunalar, mikroskop, ekspertiza, sigir va ho'kiz sochlari.

АННОТАЦИЯ

В статье указаны созданные для проведения экспертиз условия и оснащение современной аппаратурой судебно-биологического отдела Ташкентского областного филиала РНПЦСМЭ. Изучено морфологическое строение волос коровы и быка, проведен анализ признаков сходства этих волос с человеческими волосами.

Ключевые слова: современная аппаратура, микроскоп, экспертиза, волосы коровы и быка.

ANNOTATION

This article examines the conditions, modern equipment, and the morphological structure of cattle hair, including cow and ox hair, created for forensic examinations conducted in the forensic biological department of the Tashkent regional branch of RSTEIAM. In addition, signs of similarity between these hairs and human hair were also analyzed.

Key words: modern equipment, microscope, expertise, cow and bull hair.

Mavzuning dolzarbligi: Sud-biologik bo'limiga filial rahbariyati tomonidan sud-biologik ekspertizalarda ijobiy va ishonchli natijalar beradigan zamonaviy asbob-uskunalar, jumladan, sentrifugal, termostatlar, havo tortuvchi shkaf, quritish shkaflari, oddiy va monitorli binokulyar mikroskoplar xarid qilindi. Shulardan N-300M (MD101) rusumli monitorli mikroskop xususida to'xtalib o'tmoqchimiz. Bu mikroskop zamonaviy mikroskoplardan biri bo'lib, ayniqsa, murakkab bo'lgan sochlarning sud-biologik ekspertizasida muhim ahamiyat kasb etadi. Odatda ko'pchilik biologik mikroskoplarda suratga olingan obyektlar ko'rish maydonidagi tasvirga nisbatan sifati ancha past bo'ladi, ya'ni mikroskopda obyekt yaxshi ko'rinadi, lekin suratga olingan obyekt tasviri xira, ya'ni ichki strukturasi, chetlarini, tishchalarini yaxshi farqlab bo'lmaydi. Mazkur mikroskopda esa tekshiriluvchi obyektning tasviri ko'rish maydonida va monitorda deyarli bir xil ko'rinishda namoyon bo'ladi. Xuddi shunday mikroskop va boshqa zarur asbob-uskunalar filialning Chirchiq shahar mintaqaviy bo'linmasi sud-biologik bo'linmasiga ham olib berilgan.



Ko'plab qotillik jinoyatlari, nomusga tegish, tan jarohatlari yetkazish, hayvonlar va ularning junlarini o'g'irlash, ba'zan baxtsiz hodisa va boshqa shu kabi holatlarda sochlarning ekspertizasi muhim ahamiyat kasb etadi.

Ba'zan amaliyotda shunday sochlar uchraydiki, bir qarashda mikroskopik tekshirishda odam sochi degan tasavvur paydo bo'ladi. Vaholanki, ushbu sochlarni diqqat-e'tibor bilan tekshirish davomida bu sochlar qaysidir hayvonga tegishli bo'lib chiqadi.

Sud-biologik ekspertiza o'tkazayotgan ekspert hayvon sochlarining morfologik tuzilishi bo'yicha yaxshi bilimga ega bo'lishi lozim.

Agar ekspert tomonidan tasodifan hayvon sochlari odam sochlari sifatida noto'g'ri baholansa, ya'ni xulosa berilsa sud-tergov idoralarining xato yo'ldan ketishiga, odam DNK ekspertizasida qimmatbaho reaktiv va reagentlarning sarflanishiga, shuningdek, umuman natija olinmasligiga va shu kabi boshqa xatolarga sabab bo'lishi mumkin.

Shuning uchun barcha sud-biologik bo'lim ekspertlari hayvon sochlari haqida ma'lumotga ega bo'lishlari lozim.

Tekshiruv maqsadi. Sud-biologik bo'lim eksperti tomonidan yuqorida sanab o'tilgan xatolarga yo'l qo'yilmasligi lozimpligini inobatga olib, ekspertlar hayvon sochlarini odam sochlaridan yaxshi farqlashi talab etiladi.

Ushbu maqolada yirik shoxli mol sochlari (juft tuyoqlilar turkumi, quvushshoxlilar (quvurshoxlilar) oilasi), shu jumladan sigir va ho'kiz sochlarining morfologik tuzilishi xususida to'xtalib o'tish maqsad qilindi.

Tekshiruv materiallari va usullari. Tekshiruv materiallari sifatida qora, jigar rang, oq-qora va kul rangli sigir va ho'kizlarning turli sohalaridan olingan sochlari, odamning bosh sohasidan olingan qoramtir sochlari, N-300M (MD101) rusumli mikroskop, AM9-2 rusumli okulyar-mikrometr, ksilol, distillangan suv, predmet oynalari, oq qog'oz, pinsetlardan va chizg'ichdan foydalanildi.

Sochlarning kutikula surati oddiy qog'oz yelimi yordamida o'rganildi.

Soch tolalari makroskopik va mikroskopik usullarda tekshiruvdan o'tkazildi.

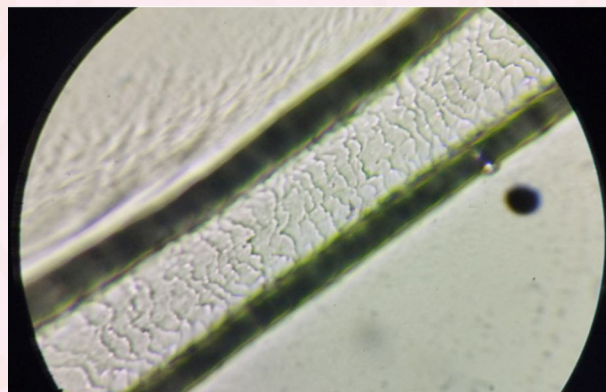
O'rganilgan soch namunalari N-300M (MD101) rusumli mikroskop kamerasi yordamida suratga tushirilib, kompyuterga kiritildi va suratlariga maxsus dastur asosida ishlov berildi.

Tekshiruv natijalari. Soch qoplamasi qalin, silliq ko'rinishda, tananing barcha yuzasini bir tekisda qoplagan. Ba'zi joylarida yol ko'rinishi-

da uzaygan. Dumi popuksimon (shokilali) ko'rinishga ega. Sochlarning rangi mol zotiga qarab, to'q-jigar rangli, jigar rangli, qizil rangli, kulrang, tillarang va har xil tuslilari uchrashi mumkin. Shuningdek, oq va qora ranglilari ham bo'lishi mumkin. Sigirlarning sochlari ho'kizlarning sochlariga nisbatan biroz nozikroq.

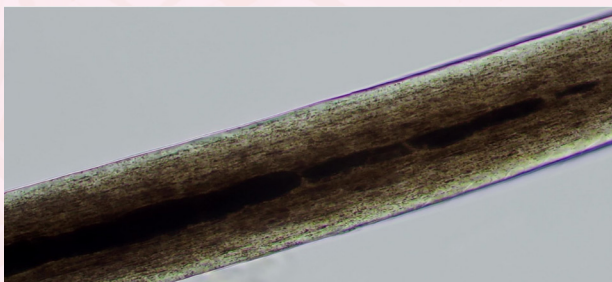
1. Qoplovchi sochlar – yuz, oyoq va orqa sohasini qoplaydi. Uzunligi 0,7 sm.dan 4,5 sm.gacha. Shoxlari orasidagi sochlarning uzunligi yoshiga qarab 7,5 sm.gacha, dumidagi sochlarning uzunligi 30 sm.gacha. Sochlarning qalinligi 0,071-0,125 mm atrofida. Optik chekkalari tekis. Ildiz sohasida kutikula surati oddiy, chiziqlari tekis, alohida-alohida, ba'zi joylari parallel, chiziqlar soch o'qi bo'yicha ko'ndalang va qiyshiq ko'rinishga ega.

Sochlarning o'rta va periferik sohalarida kutikula surati murakkab, chiziqlari maydatishsimon, juda yaqinlashgan, biroz to'liqinsimon, o'zaro chatishib ketgan, kichik zigzagsimon bo'rtiq va bo'rtmalar hosil qiladi. Shu kabi murakkab surat orasining ba'zi joylarida to'g'ri va alohidalashgan chiziqli suratli sohalar ham uchrab turadi. Ayniqsa murakkab surat dum sohalarida uchraydi, ya'ni kutikula suratida jimjimador, zigzagsimon va chatishib ketgan chiziqlar tashkil etganligini kuzatish mumkin.



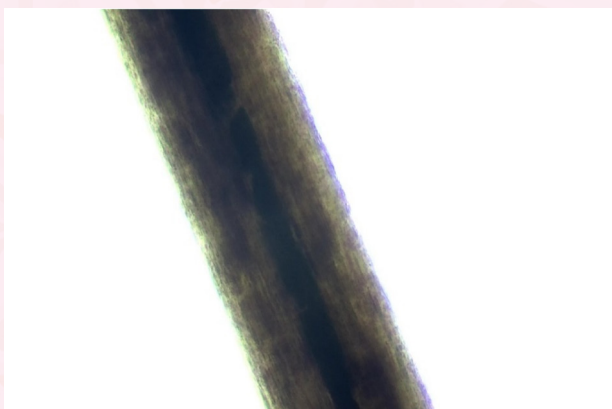
Qoplovchi sochlar, ya'ni orqa sohasidan olingan sochning kutikula surati.

Po'stloq moddasi soch qalinligining asosiy qismini tashkil etadi, ho'kiz sochlari sigirnikiga nisbatan ko'proq rivojlangan. Po'stloq moddasida yirik donadorli pigment mavjud bo'lib, bu pigmentlar o'zak atrofida chetlari noaniq bo'lgan tasmachalar ko'rinishida jamlanish hosil qiladi.



Orqa sohasining sochi.

Dum sochlari o'zagi zo'rg'a ko'rinadigan ingichka tasmasimon ko'rinishda bo'ladi. Ba'zi joylarida burchaklari silliqqlangan to'rtburchak shakldagi hujayralar ko'zga tashlanadi, hujayralar yirik, 1 yoki 2 qator joylashgan. Ba'zi hujayralar soch o'qi yo'nalishi bo'yicha biroz cho'ziq ko'rinishga ega. Hujayralar donador ko'rinishda. Yuz, orqa sohasi, oyoq sochlarida o'zak konturlari tekis, keng uzluksiz tasmasimon ko'rinishga ega. Ildiz oxiri va yuqorisida ingichkalashadi va alohida orolchalar ko'rinishida tugaydi. Soch o'qi bo'yicha uzunasiga joylashgan cho'zinchoq, noto'g'ri oval va aylana shakldagi donador, kichik hujayralardan tuzilgan.

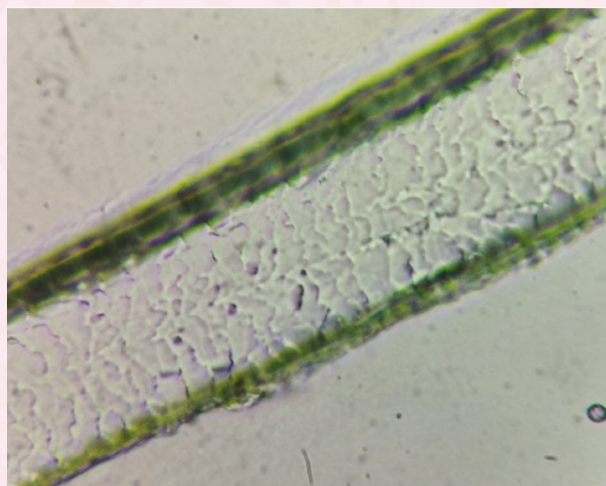


Bosh sohasining sochida o'zakning ko'rinishi.

Po'stloq moddasi o'zak hujayralarining orasiga kirib boradi. O'zak hujayralarining orasida pigment donalarini saqlovchi hujayralararo moddasi yaxshi farqlanadi. Agar o'zakdagi orolchalar havosini yo'q qilish imkoniyati bo'lsa, u holatda soch o'qi bo'yicha bir necha qator ko'ndalang joylashgan, bir-birining ustiga yotgan, chegaralari yaxshi farqlanmaydigan ingichka, oval donador hujayralarni ko'rish mumkin.

2. O'qsimon sochlar – tananing barcha yuzasini qoplaydi, uzunligi 0,6 cm dan 3,5

cm.gacha. Qalinligi 0,036 mm.dan 0,047 mm.gacha. Optik chetlari tekis. Kutikula surati oddiydan o'rtacha murakkabgacha o'zgaradi. Chiziqlari uzoqlashgan, soch o'qiga parallel, kam to'lqinsimon, ildiz sohasida yirik tishsimon, soch o'qiga yaqinlashgan sari chiziqlari yaqinlashib, qiyshiq joylashgan mayda tishsimon ko'rinish hosil qiladi. Soch periferik qismining kutikula surati odam sochining kutikula suratini eslatadi.

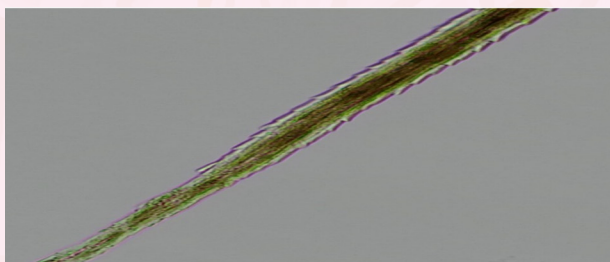


O'qsimon sochning kutikula suratining ko'rinishi.

Po'stloq moddasi sochning asosiy qismini tashkil etib, mayda va o'rta donadorli pigment saqlaydi, bu pigmentlar diffuz pigment fonida o'zak atrofida bo'ylama yo'nalish bo'yicha joylashgan. Pigment ko'p yig'ilgan joylarida yirik pigmentoforlar va orolchali pigmentoforlar uchraydi. O'zak ingichka uzlukli tasma ko'rinishida bo'lib, chetlari notekis, ya'ni zigzagsimon ko'rinishga ega. O'zak kichik o'lchamli turli shakldagi ovalsimon, aylana, uchburchak, to'rtburchak, soch o'qi bo'yicha cho'zinchoq donador hujayralardan iborat. Hujayralar orasidagi yoriqsimon bo'shliqda hujayralararo moddasi yaxshi ko'rinadi. Ba'zi sochlarda hujayralar qiyshiq va soch o'qi bo'yicha joylashgan bo'lib, kichik hujayralar orasida ovalsimon va aylana shakldagi yirikroq hujayralar yaxshi ko'rinadi. Pigment donalari po'stloq moddasidagi kabi bo'lib, ular hujayrada va hujayralararo joylashgan.

3. Oraliq va mayin sochlar – tananing barcha sohasini qoplagan, qishki mavsumda sochlarning miqdori ko'payadi. Uzunligi 1 cm.dan 4 cm.gacha.

Sochlarning qalinligi 0,018 mm.dan 0,03 mm.gacha. Sochlarning optik chekkalari tekis, kutikula surati oddiy. Chiziqlari uzoqlashgan, parallel, kam to'liqinsimon, yirik tishsimon, ba'zi joylari tekis, chiziqlar soch o'qi bo'yicha ko'ndalang va qiyshiq joylashgan. Mayin sochlar optik chetlarining tishchalari kuzatilganida o'rta va yirik tishchali bo'lib, bir-biriga kiydirilgan stakanlar ko'rinishini namoyon qiladi.



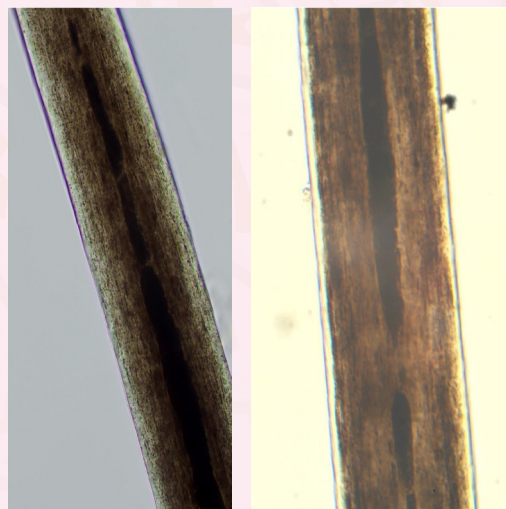
Orqa soha (oraliq va mayin) sochlarning kutikula suratining ko'rinishi.

Sochlarning po'stloq moddasi asosiy qismini tashkil qiladi. Pigmentlari mayda va o'rta donadorli bo'lib, diffuz pigment fonida nozik ko'ndalang joylashgan tasmachalar ko'rinishida jamlangan bo'lib, pigmentlar markaziy joylashuvga ega. Po'stloq moddasida ovalsimon va aylana shakldagi pigmentoforlar uchraydi. Pigmentoforlarning ba'zilarida turli o'lchamdagi o'siqlari mavjud bo'lib, o'zak atrofida guruh-guruh bo'lib joylashadi.

Oraliq sochlar mayin sochlarga nisbatan biroz qalinroq bo'lib, o'zagining chetlari notekis ingichka ko'ndalang tasmalar ko'rinishiga ega. Bu sochlarning uchida va ildiz sohasida o'zak orolchalar ko'rinishida uchraydi. O'zak mayda donador aylana, uchburchak, to'rtburchak shakldagi hujayralardan tuzilgan bo'lib, hujayralarning chetlarini farqlash qiyinroq, ba'zi hujayralar soch o'qi bo'ylab cho'zinchoq ko'rinishga ega. Hujayralar orasida hujayralararo moddasida pigment donalari ko'zga tashlanadi. Po'stloq moddasi o'zak hujayralar orasiga kirib bormagan. Mayin sochlarda o'zak alohida cho'zinchoq urchuqsimon orolchalar ko'rinishiga ega.

Yirik shoxli mol sochlari ichida bosh sohasi, ya'ni shoxlari orasidan olingan sochlar odam

sochlarining ba'zi morfologik belgilari, ya'ni pigment donadorligi, pigment rangi, kutikula surati va ba'zan o'zak bo'yicha o'xshashlik belgilari mavjud.



*Shoxlar orasidagi bosh soch.
Odam bosh sohasining sochi.*

Xulosa. Yuqorida o'rganilgan ma'lumotlarni inobatga olgan holda quyidagilarni xulosa qilish mumkin:

1. Bo'linga taqdim etilgan sochlarni zamonaviy bo'lgan N-300M (MD101) rusumdagi monitorli mikroskop yordamida tekshirish yo'lga qo'yildi.

2. Yirik shoxli molning ba'zi o'qsimon va qoplovchi sochlari, ayniqsa shoxlar orasidan olingan sochlar odam sochlarining ba'zi morfologik belgilari, ya'ni pigment donadorligi, pigment rangi, kutikula surati va ba'zan o'zak bo'yicha o'xshashlik belgilarini namoyon qildi.

3. Sud-biologik ekspertiza o'tkazayotgan ekspert shoxli mol sochlarining morfologik tuzilishi bo'yicha yaxshi tajribaga ega bo'lishi tavsiya etiladi.

4. Sud-biologik bo'lim ekspertlari tomonidan tasodifan shoxli mol sochlari odam sochlari sifatida noto'g'ri baholanishiga yo'l qo'ymaslik tavsiya etiladi.

5. Mazkur ekspertizalarning xatosiz va sifatli o'tkazilishi sud-tergov idoralarining xato yo'ldan ketishi, odam DNK ekspertizasida qimmatbaho reaktiv va reagentlarning maqsadsiz sarflanishining oldini oladi.

ADABIYOTLAR

1. Томилин В.В., Барсегянц Л.О., Гладких А.С. Судебно-медицинское исследование вещественных доказательств. – Москва, 1989.
2. Генбом Р.Г., Корнеева Н.П. Судебно-медицинское исследование волос. – Москва, 1963.
3. Шпак В.В. Судебно-медицинская экспертиза вещественных доказательств биологического происхождения. – Гомель: ГомГМУ, 2017. – С. 32.
4. Ефимова А.А., Савенковой Е.Н. Судебная медицина. – Москва, 2012.
5. Туманов А.К. Основы судебно-медицинской экспертизы вещественных доказательств. – Москва: Медицина, 1975.
6. Судебно-медицинская экспертиза волос : Учебное пособие / под ред. Павловой А.З., Барина Е.Х. – Москва, 2022.

EKSTREMIZMGA QARSHI KURASHISH SOHASIDA XORIJIY DAVLATLAR ILG'OR TAJRIBASI

MAVLYANOV

*Murod Abduraximovich,
O'zbekiston Respublikasi
Ichki ishlar vazirligi
Akademiyasi mustaqil izlanuvchisi,
podpolkovnik*

ANNOTATSIYA

Maqolada ekstremizmga qarshi kurashish yo'nalishida xorijiy davlatlarda qabul qilingan normativ-huquqiy hujjatlar mazmun-mohiyati va ko'rilayotgan chora-tadbirlar tahlil qilindi.

Kalit so'zlar: tahdid, ekstremizm, terrorizm, radikallashuv, internet, ijtimoiy tarmoq, jinoyat, ekstremistik material, targ'ib qilish, kontentni o'chirish va bloklash, anonimayzer, kiberpolit-siya, sud qarori.

АННОТАЦИЯ

В статье анализируются зарубежные нормативно-правовые документы, принятые странами в направлении противодействия экстремизму, терроризму, и меры, принимаемые для борьбы с этими угрозами.

Ключевые слова: угроза, экстремизм, терроризм, радикализация, Интернет, социальная сеть, преступность, экстремистский материал, пропаганда, удаление контента и блокировка, анонимайзер, контент, киберполиция, судебное постановление.

ANNOTATION

The article analyzes the essence of regulatory documents adopted by foreign countries in the direction of countering extremism and the measures taken to combat these threats.

Key words: threat, extremism, terrorism, radicalization, Internet, social network, crime, extremist material, propaganda, content removal and blocking, anonymizer, content, cyber police, court ruling.

Bugungi kunda ekstremizmga qarshi kurashishda xorijiy davlatlar tajribasida qator ilmiy-amaliy tadqiqotlar olib borilib, amaliyotda samarali qo'llanilmoqda. Ekstremizm tahdidlaridan kelib chiqib, ushbu sohaning huquqiy va tashkiliy asoslari doimiy ravishda, takomillashtirib borilmoqda.

Ekstremizmga qarshi kurashish yo'nalishida Birlashgan Arab Amirliklarida tashkil etilgan tuzilmalar, ularning vazifalari hamda tajribalari o'rganildi.

Internet jahon axborot tarmog'ida ekstremizm va terrorizmga qarshi kurashish, xususan, bag'rikenglikni targ'ib qilish, mazhabparastlik va yoshlarni aqidaparastlikka undash holatlarining oldini olish maqsadida, 2015-yili AQSh bilan hamkorlikda Birlashgan Arab Amirliklari tomonidan "Sawab" markazi¹ (keyingi o'rinlarda Markaz) tuzilgan.

Mazkur markaz ekstremizm va terrorizm muammolariga oid ilmiy tadqiqotlar olib borib, Internetning ijtimoiy tarmoqlarida ekstremistik g'oya va targ'ibotlarga qarshi muqobil xabarlarini yuborish, ekstremistlarning ijtimoiylashuvini ta'minlash, qayta tarbiyalash kabi bir qator faoliyatlar bilan shug'ullanadi.

2015–2018-yillarda markaz o'zining Twitter, Facebook, Instagram va YouTube ijtimoiy media platformalariga 28 ta faol targ'ibot kampaniyalari hamda interaktiv targ'ibot kampaniyalari orqali 4 mln. dan ortiq obunachilarni jalb qilgan.

Markazning ko'plab tadbirlari terrorizm oqibatlaridan aziyat chekkan tinch aholini, ekspluatatsiya qilish uchun foydalanadigan zo'ravon ekstremistlarning yolg'on da'volarini fosh qilishga qaratilgan. Ushbu faol targ'ibot kampaniyalari quyidagi xeshteglarni o'z ichiga olgan: #DeludedFollowers, #Daeshsteals TheirChildhood va #Sources Of Extremism. Shuningdek, insonparvarlik va birgalikda yashash qadriyatlarini mustahkamlashga qaratilgan tadbirlar #NationalPride, #GivingDefinesUs

va #WeTweetForHer kabi xeshteglarda aks etgan².

Masalan, 2018-yilda AQSH bilan hamkorlikda Markaz o'zining ijtimoiy media platformalarida zo'ravon ekstremistik mafkuralarga qarshi onlayn kurashish va ijobiy muqobillarni ilgari surish maqsadida, butun dunyo bo'ylab ekstremizm va terrorizm qurbonlari, ushbu harakat natijalaridan omon qolganlar to'g'risida axborotlarni tayyorlab tarqatgan³.

Shuningdek, 2015-yilda Birlashgan Arab Amirliklari "dunyoni zo'ravon ekstremizmsiz qurish" shiori asosida Hedayah markazini tashkil qilgan. Markaz o'z faoliyati davomida innovatsion dasturlarni yaratish, ilmiy-amaliy tadqiqotlar bilan strategik aloqalarni o'rnatish va dunyodagi ilmiy tadqiqotlar natijalarini amaliyotga joriy etish orqali ekstremizmning oldini olish borasida choralar ko'rib boradi. Xususan, Markaz tomonidan "Zo'ravon ekstremizmning oldini olish va unga qarshi kurashish bo'yicha milliy harakat rejalari dasturi"⁴ ishlab chiqilib, ushbu dasturga asosan 19 ta mamlakatga zo'ravon ekstremizm tahdidlariga samarali choralar ko'rish uchun davlatlarning milliy strategiyalarni ishlab chiqish, amalga oshirish va baholash borasida yordam bergan.

Bugungi kunda Hedayah markazi STRIVE Global dasturi doirasida 37 ta mahalliy tashkilotlarga radikallashuv va zo'ravon ekstremizmning oldini olish, empirik ijtimoiy tadqiqotlar va jurnalistik loyihalarni ishlab chiqishda yordam berib, ularni amalga oshirish, monitoring qilish va baholash uchun mablag' ajratib kelmoqda.

Ushbu dastur ekstremizmga qarshi kurashish bo'yicha davlatlarga quyidagi 4 ta yo'nalishda amaliy yordam ko'rsatadi:

- 1) xalq madaniyatidan kelib chiqib ilmiy asoslangan o'quv dasturlarini ishlab chiqish;
- 2) fuqarolik jamiyati institutlari vakolatlarini kengaytirish;
- 3) ommaviy axborot vositalarida yoritishni yaxshilash;
- 4) tadqiqot resurslarini ishlab chiqish⁵.

² O'sha manba

³ <http://wam.ae/ru/details/1395302709231>

⁴ <https://hedayahcenter.org/programs/national-action-plans-to-prevent-and-counter-violent-extremism/>

⁵ <https://hedayahcenter.org/strive-global-in-focus-hedayah-presents-the-strive-global-program/>

Masalan, STRIVE Global dasturi doirasida “Radikallashuv va zo‘ravon ekstremizmga qarshi kurash” mavzusi bo‘yicha 23 ming nafar yoshlar va talabalar, 1 200 nafar maktab o‘qituvchi va psixologlari, 1150 nafar oila a‘zolari, 52 nafar din peshvolari, 26 nafar politsiyachilar, 371 nafar jurnalist, 295 nafar jurnalistika talabalari va 134 nafar hukumat vakillari o‘qitilgan⁶.

Shuningdek, zo‘ravon ekstremizm va terrorizm haqida xabar berish o‘quv dasturini ishlab chiqish, hukumat va ommaviy axborot vositalari o‘rtasidagi hamkorlikni takomillashtirish, jurnalistlar malakasini oshirish orqali reportaj sifatini yaxshilash kabi mavzu va treninglarni qamrab olgan.

Ekstremizm tahdidlariga qarshi kurashishda uzoq tarixga ega bo‘lgan Buyuk Britaniya tajribasini, xususan bugungi kunda Britaniya hukumat tomonidan qo‘llanilayotgan ilg‘or tajribalarni o‘rganishni talab qiladi.

Jumladan, Buyuk Britaniyada terrorizm va ekstremizmga qarshi kurashish sohasining normativ-huquqiy asoslari sifatida 1998-yilda qabul qilingan “Axborotni himoya qilish to‘g‘risida”gi (Data Protection Act – DPA), 2000-yildagi “Terrorizm to‘g‘risida”gi va “Tergov vakolatlarini tartibga solish to‘g‘risida”gi (Regulation of Investigatory Powers Act – RIPA), 2001-yildagi “Terrorizmga qarshi jinoyat va xavfsizlik to‘g‘risida”gi (Anti-Terrorism Crime and Security Act – ATCSA) qonunlarni keltirib o‘tish mumkin⁷.

Rossiyalik olim D.Bazarkinaning fikriga ko‘ra, “Buyuk Britaniyada terrorizm va siyosiy ekstremizm tahdidiga qarshi kurashda razvedka va kontrrazvedka xizmatlari muhim rol o‘ynaydi. Xususan, Parlamentning razvedka va xavfsizlik masalalari qo‘mitasi doimiy faoliyat yuritib, u 1994-yildagi “Razvedka xizmatlari to‘g‘risida”gi qonunga muvofiq tashkil etilgan. Ushbu qo‘mitaning asosiy maqsadi dastlab mamlakatning uchta razvedka xizmati, ya‘ni Xavfsizlik xizmati (Security Service – MI5), Maxfiy razvedka xizmati (Secret Intelligence Service – SIS yoki Military Intelligence – MI6) va Hukumat aloqalari markazi (Government Communications Headquarters – GCHQ)ning

⁶ <https://hedayahcenter.org/programs/yeu-strive-global/>

⁷ <https://www.legislation.gov.uk>

xarajatlari, boshqaruv tizimi va siyosatini tahlil qilish bo‘lgan”.

Shuningdek, Buyuk Britaniyada 16 ta davlat idoralari vakillaridan iborat Terrorizmni tahlil qilish birlashgan markazi tashkil etilgan bo‘lib, markaz o‘z faoliyati davomida ichki va xorijdagi xalqaro ekstremizm va terrorizmga oid barcha razvedka ma‘lumotlarini tahlil qiladi hamda tahdidlarni baholaydi. Shuningdek, ushbu sohadagi tendensiyalar, ekstremistik va terroristik tarmoqlar, ularning kuch vositalari hamda joylashuvi, maqsad va harakatlari to‘g‘risida batafsil hisobotlarni taqdim etadi⁸. Markazning rasmiy saytida⁹ uning asosiy vazifalari sifatida quyidagilar keltirilgan:

- milliy xavfsizlikni josuslik, terrorizm va sabotaj tahdidlaridan, xorijiy davlatlar agentlarining harakatlaridan hamda parlament demokratiyasini siyosiy, sanoat yoki zo‘ravonlik yo‘li bilan ag‘darish yoki buzishga qaratilgan harakatlardan himoya qilish borasida axborotlarni baholab borish;

- iqtisodiy farovonlik va britaniyaliklarni yuzaga keladigan tahdidlardan himoya qilish;

- politsiya va boshqa huquqni muhofaza qiluvchi organlarning terrorizm bilan bog‘liq jinoyatlarning oldini olish hamda fosh etish bo‘yicha faoliyatini tahliliy qo‘llab-quvvatlash.

Markaz rahbari Britaniya kontrrazvedka davlat idorasining Terrorizmga qarshi kurash bo‘limi bosh direktoriga hisobot berib, ushbu hisobot o‘z navbatida hukumat huzuridagi Birlashgan razvedka qo‘mitasiga taqdim etiladi. Ushbu model ekstremizm tahdidi bo‘yicha razvedka ma‘lumotlarini tahlil qilish, ular asosida tezkor qarorlar qabul qilish va amalga oshirishga imkon beradi¹⁰.

Bundan tashqari, Buyuk Britaniya huquq-tartibot idoralari nafratga asoslangan jinoyatlar (Hate crimes), ya‘ni ichki ekstremizm ko‘rinishlariga qarshi kurashishga alohida e‘tibor qaratadi. Ushbu toifa jinoyatlarga shaxs yoki uning mulkiga qarshi sodir etilgan,

⁸ Базаркина Д. Борьба с терроризмом в Великобритании (коммуникационный аспект) // <https://cyberleninka.ru/article/n/borba-s-terrorizmom-v-velikobritanii-kommunikatsionnyy-aspekt>

⁹ <https://www.mi5.gov.uk/joint-terrorism-analysis-centre>

¹⁰ <https://www.mi5.gov.uk/joint-terrorism-analysis-centre>

shaxsning nogironligi, irqi, dini, jinsi yoki jinsiy oriyentatsiyasi tufayli unga nisbatan dushmanlik munosabati bilan sodir etilgan har qanday jinoyat harakatlar kiradi.

Shu sababli, 2004-yilda Buyuk Britaniyada ichki ekstremizmga qarshi kurashish milliy koordinatori (National Coordinator Domestic Extremism) tuzilib, u ekstremizm bilan bog'liq tahdid, jinoyat va tartibsizliklarni bartaraf etish borasida faoliyat olib borishi belgilangan¹¹.

Buyuk Britaniyada Bolalarni shafqatsiz munosabatlardan himoya qilish milliy jamiyati tomonidan musulmon bo'lgan ota-onalar uchun farzandlarini radikal islom g'oyalari bilan himoya qilish, diniy ekstremistik tashkilot tuzilmalar ta'siriga tushgan shaxslarni psixologik rehabilitatsiya qilish va ijtimoiylashtirish maqsadida, 24 soat davomida ishlaydigan bepul qo'ng'iroqni amalga oshirish mumkin bo'lgan "ishonch telefoni" tashkil etilgan¹².

2007-yilda Buyuk Britaniyada "Zo'ravon ekstremizmning oldini olish" dasturi qabul qilinib, ushbu dasturda ekstremizmning oldini olish, uni ta'qib qilish, undan himoya qilish va tayyorgarlik ko'rish choralari belgilangan¹³.

Bundan tashqari, Buyuk Britaniya amaliyotida ekstremizm, terrorizm, noqonuniy yoki ijtimoiy xavfli harakatlarni targ'ib qilgan yoki gumon qilingan xorijlik fuqarolar to'g'risida olingan tezkor ma'lumotlar asosida davlat hududiga kirishi taqiqlanadi.

Bugungi kunda dunyo bo'ylab ekstremizm va terrorizmga qarshi kurashishda bir qator faol choralar ko'rayotgan, xususan ekstremizmga qarshi kurashishda turli xil ilmiy asoslangan dasturlarni amalga oshirayotgan Amerika Qo'shma Shtatlarining (keyingi o'rinlarda AQSH) tajribasini o'rganish o'rinlidir.

Ekstremizm tahdidi to'g'risida aholini ogohlantirish, ushbu turdagi jinoyatlarni barvaqt aniqlashda aholi imkoniyatlaridan keng foydalanish, profilaktik targ'ibotlarni tashkil

¹¹ Голованова Н.А. Экстремизм в Великобритании: способы противодействия // <https://cyberleninka.ru>

¹² <https://www.nspcc-ott-uk>.

¹³ Терещина Е.А. Опыт зарубежных государств в области противодействия молодежному экстремизму: <https://cyberleninka.ru/article/n/opyt-zarubezhnyh-gosudarstv-v-oblasti-protivodeystviya-molodezhnomu-ekstremizmu>

etishda Rossiya Federatsiyasida o'ziga xos tajriba to'plangan. Jumladan, Rossiyaning internet tarmog'ida yot g'oyalar tarqalishining oldini olish borasidagi qo'llagan tajribasini o'rganish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Xususan, internet tarmog'i va ta'lim sohasida terrorizm va ekstremizmga qarshi kurashish axborot milliy markazining internet sayti (<https://ncpti.su>) tashkil qilingan bo'lib, ushbu sayt orqali internet foydalanuvchilariga ekstremistik va terroristik faoliyati uchun taqiqlangan hamda tavsiya etiladigan manbalar ro'yxati ma'lum qilib boriladi. Shuningdek, ushbu sayt orqali e'lon qilingan turli ijtimoiy loyihalar orqali internet ijtimoiy tarmoqlarida taqiqlangan kontentni tarqatib kelayotgan resurslar haqida ("общ-щит" sahifasi orqali) axborot berish imkoniyati yaratilgan¹⁴.

Shuningdek, xalqaro terroristik va ekstremistik tashkilotlar yollovchilariga qarshi kurashish, radikallashtirilgan shaxslar va ekstremizm to'g'risidagi ma'lumotlarni aniqlash maqsadida, 2012-yilda Rossiya Federatsiyasi Jamoatchilik palatasi tomonidan "ishonch telefoni" tashkil etilgan. Mazkur "ishonch telefoni"ga:

- 1) shaxsni destruktiv diniy tashkilotlar (sektalar) safiga yollash harakatlari to'g'risida;
- 2) ekstremistik tashkilotlarga yollash harakatlari to'g'risida;
- 3) ekstremizm va terrorizm bilan bog'liq jinoyatlar to'g'risida;
- 4) milliy yoki diniy belgilariga ko'ra diskriminatsiya holatlari to'g'risida;
- 5) inson huquq va erkinliklarining buzilishi to'g'risida qo'ng'iroq qilish tavsiya qilinadi.

Shuningdek, ushbu xizmat orqali ekstremistik va terroristik tuzilmalar ta'siri ostiga tushgan shaxslarga anonim tarzda maslahat berish choralari ham ko'riladi.

Masalan, 2019-yilga qadar ushbu xizmatga "Islom davlati" a'zolari tomonidan amalga oshirilayotgan yollash harakatlari to'g'risida 4 mingdan ortiq murojaatlar yuborilgan¹⁵.

Shuningdek, internet ijtimoiy tarmoqlarida terrorizm va diniy adovatni targ'ib qiluvchi ma'lumotlar mavjudligini nazorat qilish maqsadida, Rossiya Federatsiyasi Jamoatchilik

¹⁴ https://ncpti.su/report/monitoring-seti/monitoring-seti-internet.php?sphrase_id=104651

¹⁵ <https://www.oprf.ru/>



palatasi tomonidan “STOP TERROR” loyihasi tashkil etilgan. Fuqarolar ushbu loyiha sahifasidagi shakldan foydalanib, ekstremizm, terrorizm, millatlararo va dinlararo adovatni targ‘ib qiluvchi Twitter, Facebook, BКoH-takte ijtimoiy tarmog‘idagi internet-resurs yoki akkauntlar to‘g‘risida havola yuborishi mumkin. Yuborilgan xabarlar ekspert bahosidan so‘ng, resurs manzilini blokirovka qilish uchun organlarga o‘tkaziladi va undagi ma‘lumotlardan bunday materiallarga qarshi kurash strategiyasini ishlab chiqishda foydalaniladi¹⁶.

Ekspertlarning ta‘kidlashicha, xalqaro terrorchilik va ekstremistik tashkilotlar ta‘siriga tushgan shaxs qo‘lga olinganda, uni qamoqqa jo‘natishdan ko‘ra, malakali ruhshunos orqali hayotga qaytarish jamiyat uchun foydaliroqdir. Shu sababli, hozirgi kunda RFda yetakchi ruhshunos-tahlilchilar tomonidan Internet saytlari

orqali xalqaro terrorizm va ekstremizm ta‘sirini kamaytirish maqsadida, onlayn tarzda test savollari ishlab chiqilgan bo‘lib, mazkur testdagi 20–30 tadan iborat savollarga javob berish orqali insonning targ‘ibot ta‘siriga tushish ehtimolining darajasini aniqlab, ruhiy jihatdan yordamga muhtoj shaxslarga onlayn tarzda psixologik yordam berilmoqda.

Xulosa qilish mumkinki, Amerika Qo‘shma Shtatlari, Buyuk Britaniya, Birlashgan Arab Amirliklari, Turkiya Respublikasi, Rossiya Federatsiyasi kabi davlatlarda ekstremizmga qarshi kurashishda faqat kuchga tayanish emas, balki asosiy e‘tibor ekstremistik tahdidlarni tezkor aniqlash, bunda axborot texnologiyalari imkoniyatlaridan samarali foydalanish, aniqlangan axborotlarni tizimli tahlil qilib borish, ta‘sirchan profilaktik tadbirlarini o‘tkazishga qaratilmoqda.

¹⁶ <https://school-merion.ru/bezopasnost/proekt-stopterror/>

ADABIYOTLAR

1. <http://wam.ae/ru/details/1395302700964>
2. <http://wam.ae/ru/details/1395302709231>
3. <https://hedayahcenter.org/programs/national-action-plans-to-prevent-and-counter-violent-yextremism/>
4. <https://hedayahcenter.org/strive-global-in-focus-hedayah-presents-the-strive-global-program/>
5. <https://hedayahcenter.org/programs/yeu-strive-global/>
6. <https://www.legislation.gov.uk>
7. Базаркина Д. Борьба с терроризмом в Великобритании (коммуникационный аспект). – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/borba-s-terrorizmom-v-velikobritanii-kommunikatsionnyu-aspekt>.
8. <https://www.mi5.gov.uk/joint-terrorism-analysis-centre>
9. Голованова Н.А. Экстремизм в Великобритании: способы противодействия. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru>.
10. <https://www.nspcc-orr-uk>.
11. Терешина Е.А. Опыт зарубежных государств в области противодействия молодежному экстремизму. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/>
12. https://ncpti.su/report/monitoring-seti/monitoring-seti-internet.php?sphrase_id=104651
13. <https://ncpti.su>
14. <https://www.oprf.ru/>
15. <https://school1-merion.ru/безопасnost/proekt-stopterror/>

MEDIA DUNYOQARASH SHAKLLANISHI JARAYONIDA DINIY MUTAASSIBLIKNING OLDINI OLISH OMILLARI

KARIMOV

Farxod Erkinovich,

*O'zbekiston xalqaro islom
akademiyasi,*

*“Xalqaro munosabatlar va
ijtimoiy fanlar” kafedrasi mudiri,
siyosiy fanlar doktori*

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada bugungi media makonda keng tarqalayotgan diniy mutaassiblik va aqidaparstlikni targ'ib qiluvchi materiallarning asl mohiyati hamda ularni tarqatayotgan subyektlarning ko'zlagan maqsadlari ochib berilgan. Shuningdek, diniy aqidaparastlikka moyillik sabablari, diniy fanatizmning turlari, aqidaparastlikning oldini olish imkoniyatlari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: media dunyoqarash, mutaassiblik, aqidaparastlik, diniy fanatizm, psixoterapiya.

АННОТАЦИЯ

В статье раскрывается истинная природа материалов, пропагандирующих религиозный радикализм и фанатизм, широко распространенных в современном медиапространстве, и цели субъектов, их распространяющих. Анализируются причины склонности к религиозному фанатизму, виды религиозного фанатизма, возможности его предотвращения.

Ключевые слова: медийное мировоззрение, религиозный радикализм, религиозный фанатизм, психотерапия.

ANNOTATION

This article reveals the true nature of materials promoting religious radicalism and fanaticism, widespread in the modern media space, and the goals of the entities disseminating them. The reasons for the tendency to religious fanaticism, types of religious fanaticism, and the possibilities of preventing them are also analyzed.

Key words: media worldview, religious radicalism, religious fanaticism, psychotherapy.

Diniy mutaassiblik yoki aqidaparastlik – bu nimani anglatadi, u qanday namoyon bo‘ladi?

Diniy aqidaparastlik nafaqat shu yo‘lga kirgan shaxsni, balki uning yaqinlarini ham qayg‘u va g‘amga soladigan illatdir. Bunday shaxslar aldanishga, aqldan ozishga moyil. Ular boshqa odamlarni tushunmaydi va eshitmaydi. Diniy aqidaparastlar ma‘lum oqim tarafdorlari bo‘lib, ular o‘zlarining haqligiga ko‘r-ko‘rona ishonadilar. Bunday shaxslarni tanqidiy fikrlashning yetishmasligi bilan tanib olish oson. Ular real holatni tushunmaydi, o‘ylamaydi, balki olingan ma‘lumotlarni to‘g‘ridan-to‘g‘ri o‘zlashtiradi. Boshqa fikrda bo‘lganlarning hammasini dushman sifatida qabul qiladi.

Diniy aqidaparastlik muammosiga odatda qandaydir komplekslarga ega bo‘lgan shaxslar duch keladi, degan noto‘g‘ri fikr mavjud. Darhaqiqat, hayotda o‘z maqsadlarini topishga harakat qiladigan, ammo qila olmaydigan turli xil toifadagi odamlar bor. Ba‘zi shaxslar buning evaziga ularga o‘zlarining hayotni tushunishga oid talqinlarini taklif qilishadi, ular esa bundan ta’sirlanadi.

Agar tashqi muhitning ta’siri haqida gapiradigan bo‘lsak, unda uzoq vaqtdan beri atrofdagilar, uni tushunmaydigan odamlar hayoti birinchi galda tadqiqot obyekti bo‘lishi lozim. Misol uchun, bunday odamning atrofidagi odamlar uni tushunmaydilar yoki bolaligida u psixologik travma olgan bo‘lishi mumkin. Shunday sharoitda bunday odam to‘satdan uni mukammal tushunadigan odam bilan uchrashadi. Maxsus tayyorgarlikdan o‘tgan bunday shaxslar o‘z harakatlari bilan o‘sha insonga qanchalik hamdard ekanliklarini namoyish etadilar. Natijada jamiyatdan ajralib qolgan odamda boshqalarga befarq emasligi va qandaydir maqsadda yashash hissi paydo bo‘ladi. Ayni paytda bunday sodda odamlar o‘zining bironing faoliyati uchun “tayyor o‘lja” bo‘lib borayotganini anglamaydilar.

Diniy fanatizmning bir necha turi mavjud:

- irqiy;
- millatchi (shovinizm);
- siyosiy (fashizm);
- diniy;

puritanizm (kundalik hayotda axloq va qoidalarining qattiqligi);

prozelitizm (ayyor usullar bilan e’tiqodga jalb qilish);

diniy ekspansiya (zo‘ravonlik vositalaridan foydalangan holda ma‘lum bir dinning dunyo hukmronligiga tashnalik).

Fanatizmning asosiy ko‘rinishi boshqa dinlarga nisbatan murosasizlikdir. Ochiq nafrat va tajovuzkorlik bilan birga keladi. O‘z-o‘zidan bunday fanatik shaxslar jamiyat uchun juda xavfli emas, lekin ular guruhlariga birlashganda, ertami-kechmi bu mo‘tadil fikrlaydigan din vakillari o‘rtasidagi ziddiyat bilan yakunlanishi mumkin.

Yana nimasi bilan xavfli diniy fanatizm? Har qanday dindan uzoq bo‘lgan fuqarolar ko‘pincha aqidaparastlar qilmishlaridan jabr ko‘radi.

G‘oyaviy buzilishning yana bir ko‘rinishi – hamma yangi narsalarni inkor etuvchi diniy fundamentalistlar faoliyatidir. Bunday shaxslar o‘z g‘oyasini tanqid qilinmaydigan yagona to‘g‘ri deb biladi. Tanqidlar adolatli va mantiqiy asosga ega bo‘lsa ham, mutaassib ularga konstruktiv munosabatda bo‘lolmaydi. Ko‘pincha ularni shaxsiy haqorat deb hisoblaydi va qizg‘in bahsni bir necha daqiqada kuch ishlatish bilan qarama-qarshilikka aylantirishi mumkin. Bunday aqidaparastlar “jang”da mag‘lub bo‘lishini anglagan holda ham o‘zini “yovuzlik”ka qarshi kurashga qo‘shilishga majbur deb hisoblashda davom etadi. Aynan shunday o‘zini tutishi ham jamiyat uchun xavfli hisoblanadi.

Diniy aqidaparastlik holatlari va misollarini dunyoning ko‘plab mamlakatlarida uchratish mumkin. Tarixan ham bunday aqidaparastlik harakatlari uchrab turgan. Ommaviy aqidaparastlikka misolni o‘rta asrlarda ham ko‘rish mumkin. Bu davrda Yevropada boshqa madaniyatlarni va “sehrarlar”ni yo‘q qilishga qaratilgan salib yurishlari bo‘lib o‘tgan. Sektantlarning butun avlodlari butparastlikni xristian ruhoniylari uchun tahdid deb hisoblab, haqiqiy dindor qiyofasiga to‘g‘ri kelmaydigan har bir kishidan qutulishga harakat qilishgan. Giordano Bruno, Janna d’Ark, Galileo Galiley va boshqa taniqli shaxslar mana shunday aqidaparastlar qurboni bo‘lishgan.

Diniy aqidaparastlikning yana bir yorqin misoli – tarixda “Avliyo Varfolomey kechasi” nomi bilan qolgan ommaviy qirg‘in voqeasidir.

1572-yil avgustda katolik Ketrin de Medichi Fransiyada protestantlarga qarshi shafqatsiz qirg'in uyushtiradi. Ba'zi ma'lumotlarga ko'ra, o'sha kuni "bid'atchi" tamg'asini olgan 30 mingdan ortiq odam o'ldirilgan.

Diniy aqidaparastlik holatlari zamonaviy dunyoda ham ko'plab kuzatilmoqda. Ko'pincha u islom niqobi ostida faoliyat yuritayotgan terroristik, jihodchi harakatlar faoliyati bilan bog'liq. Bunga eng yorqin misollar – 2001-yil 11-sentabrda AQSHda sodir bo'lgan fojia, 2000-yili Indoneziyada nasroniylarning o'ldirilishi va boshqalar.

Nima uchun odamlar diniy aqidaparast bo'lishadi?

Aksariyat hollarda mutaassiblar mazhabning ma'naviy rahbarining buyrug'i bilan harakat qiladilar. Ular o'rnatilgan dogma va qoidalarga bo'ysunishdan tonmaydilar.

Diniy fanatizmning asosiy sabablari:

Siyosiy. Hokimiyat uchun kurashda din kuchidan faol foydalaniladi. Siyosatchilar o'zlarining mavqeyini mustahkamlash yoki kengayish uchun bahona qilib, ayrim g'oyaviy sust odamlarning aqlsiz fanatizmidan foydalanadilar.

Psixologik. Fanatizm ruhiy nosozlikning oqibati hisoblanadi. Nevrotik xarakterga ega bo'lgan odamlar dinning yordami bilan o'zlaridan va atrofida g'ilardan ichki noqulaylik va buning natijasida paydo bo'lgan tajovuzkorlik, xudbinlik va pastkashlik xususiyatlarini yashirishga harakat qilishadi.

Diniy. Ba'zi din yoki diniy oqimlar fanatizmni norma aylantirishdi.

Ma'lum bo'lishicha, bolaligida tushunmovchiliklarga duch kelgan shaxslar diniy sabablarga ko'ra nizolarga moyil bo'ladi. Voyaga yetganida, ular hamfikr odamlarni topadilar va "tosh devor" orqasiga yashirinishga harakat qiladilar. Ammo bolalikda qolgan qo'rquv hissi ularni azoblashda davom etadi va uni go'yoki topilgan tinchlikni himoya qilish uchun "so'nggi nafasi" gacha "g'ayridinlar" bilan kurashishga majbur qiladi.

Odatda mutaassiblar boshqa dinlarga nisbatan murosasiz va tajovuzkor bo'ladi. Bunday odamni ruhiy sog'lom deb hisoblash ham balki noto'g'ridir. Bunday odamlar mantiqiy dalillar va faktlarni umuman qabul qilmaydilar. Ular ko'p jildli diniy asarlarni yod olishlari, yirik tashkilotlarda rahbarlik lavozimini egallashlari,

lekin ayni paytda ma'naviy falsafa asoslari haqida asosiy tushunchaga ega bo'lmasliklari mumkin. An'anaviy ravishda barcha aqidaparastlarni 2 turga bo'lish mumkin:

G'oya uchun kurashuvchilar. Bunda, ularning diniy qarashi eng yaxshisidir, ta'limotlari eng ilg'ordir, faqat ular muqaddas kitoblarni to'g'ri tushunishadi. Qolganlar xato qilganlar sifatida qaraladi.

Diniy rahbarning muxlislari. Mazhab (yoki diniy oqim) boshlig'i ularning eng ishongan yo'l boshlovchisi bo'ladi. Ba'zi hollarda fanatizmning ikkala turi bir odamda uyg'unlashishi mumkin.

O'rganish natijalari shuni ko'rsatadiki, aqidaparastlik qurboni o'z faoliyatidan emas, balki g'oyaning mavjudligi haqiqatidan qoniqish oladi. U yorqin his-tuyg'ularni boshdan kechirayotganda, o'z xohish-istaklarida sarxush bo'ladi. Bunday odamlarda o'zini-o'zi ta'minlash qobiliyati yo'q va shuning uchun ular o'zlarini uchun "muqaddas fikr"ni o'ylab topadilar. Ular o'zlaridan tashqarida eng muhim narsani topishga harakat qilishadi. Rahbariga taqlid qilib, mutaassib muvaffaqiyatli odamning bir qismiga aylangandek tuyuladi. U o'z hayoti uchun mas'uliyatni boshqalarning qo'lga topshiradi.

Ushbu buzqlik bilan og'rikan "bemorlar" o'ziga o'xshash odamlarga muhtojlik sezadi. Ular bir xil ashaddiy muxlislarni faol ravishda qidirishadi, ular orasida o'zlarini imkon qadar qulay va xotirjam his qilishadi. Mutaassibning muhiti – bu umumiy tuyg'u bilan bog'langan, asta-sekin o'sib boruvchi va ulkan nisbatlarga erisha oladigan jamoadir. Aynan shunday muhit shakllanishiga yo'l qo'ymaslik diniy bag'rikenglik va mo'tadil diniy muhitni qo'llab-quvvatlaydigan jamiyatlar uchun birinchi galdagi vazifadir.

Yuqorida ta'kidlanganidek, diniy mutaassiblik boshqa madaniyatlar va qadriyatlar tizimini yo'q qilishga qaratilgan bo'ladi. Aqidaparastlar esa o'z g'oyasini himoya qilish va rahbarning obro'sini himoya qilish uchun har qanday harakatlarga tayyor bo'lishadi. Ko'pincha, hali hayotiy tajribaga ega bo'lmagan o'smirlar va yoshlar diniy fanatizmga duch kelishadi.

Qanday odamlar diniy aqidaparastlikka duchor bo'lishadi?



Ayrim toifadagi odamlar diniy aqidaparastlikka moyil:

- tanqidiy fikrlash qobiliyatiga ega bo'lmaganlar;
- aql bilan emas, balki his-tuyg'ular bilan boshqariladigan shaxslar;
- oson ishonuvchan insonlar;
- boshqa odamlarning ta'siriga moyil bo'lganlar;
- biror sevimli mashg'ulot yoki kasbga ega bo'lmaganlar;
- o'zlarining shakllangan dunyoqarashiga ega bo'lmaganlar.

Bunday shaxslar uchun muayyan aqidaga rioya qilish o'zini qadrlash va muhim narsaga aralashish (ishtirok etish) hissini beradi.

Ko'r-ko'rona qaramlik tufayli aqidaparastlarning jamiyat bilan munosabatlari buziladi.

Vaqt o'tishi bilan ular diniy sekta a'zolaridan boshqa hech kim bilan muloqot qilmay qo'yishadi. Oila a'zolari bilan munosabatlar ham juda yomonlashadi.

Diniy fanatizm yoki aqidaparastlikni davolash mumkinmi?

Diniy fanatizm nafaqat psixologik qaramlik, balki uzoq muddatli psixoterapiyani talab qiladigan holat ekanligini tushunish kerak.

Bunday g'oyalar ta'siriga tushib qolgan odamlarni qutqarishda oila katta rol o'ynaydi. O'zligini topa olmaydigan odamlar deyarli har doim o'z qarindoshlaridan olmaydigan yordamni diniy oqimlardan izlaydilar. Muammo bolalikdan kelib chiqadi, shuning uchun bola bilan turli mavzularda suhbatlashish muhimdir. Mafkuraviy terapiya payti yaqinlarning qo'llab-quvvatlashi ham muhimdir. Mafkuraviy oriyentatsiyani yo'qotgandan so'ng, odam dunyoni kulrang (eyforiya yo'qoladi), dushman (hech kim achinmaydi) va chalkash (nima yomon va nima yaxshi ekanligini tushunishga hech kim yordam bermaydi) sifatida ko'radi. Bu davrda aqidaparastlik olamiga tushib qolish juda oson. Har qanday dunyoviy jamiyat bunday holatning oldini olishi kerak.

ADABIYOTLAR

1. Ислам: Энциклопедический словарь. – Москва, 1991.
2. Isoqjonov R. Islom falsafasi: o'quv qo'llanma. – Toshkent: Toshkent islom universiteti nashriyot-matbaa birlashmasi, 2012.
3. Diniy ekstremizm va terrorizmga qarshi kurashning ma'naviy-ma'rifiy asoslari (o'quv qo'llanma) / Mas'ul muharrir A.Ochildiyev. – T.: Toshkent islom universiteti, 2013.
4. Hasanboyev O'. O'zbekistonda davlat va din munosabatlari: diniy tashkilotlar, oqimlar, mafkuraviy kurashning dolzarb yo'nalishlari / Mas'ul muharrirlar K.Kornilov, A.Mansurov. – Toshkent: Toshkent islom universiteti nashriyoti, 2014. – B. 552.

A.MAMAJONOVNING MATN TILSHUNOSLIGI HAQIDA ILMIY- NAZARIY QARASHLARI

YULDASHEVA

*Dilafroz Mahammadaliyevna,
Farg'ona davlat universiteti dotsenti,
filologiya fanlari nomzodi,*

ERMATOVA

*Marg'uba A'zamjonovna,
X.Sulaymonova nomidagi Respublika
sud ekspertiza markazi Farg'ona
bo'limi ish o'rganuvchi eksperti,
FarDU mustaqil tadqiqotchisi*

ABDUMALIKOVA

*Nozanin Ulug'bek qizi,
Farg'ona davlat universiteti,
filologiya fakulteti,
filologiya va tillarni o'qitish:
rus tili yo'nalishi,
2-bosqich talabasi*

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada professor A.Mamajonovning tilshunoslikka oid ilmiy-nazariy qarashlari bayon etiladi. Olimning "Matn lingvistikasi" nomli monografiyasi o'rganish obyekti qilib olingan. Asarda matn tilshunosligining paydo bo'lishi, o'zbek tilshunosligiga yangi yo'nalish – matn lingvistikasining kirib kelishiga olimning katta hissa qo'shganligi, matn haqidagi ilmiy-nazariy qarashlari ma'lum darajada tahlil qilingan. Matn tushunchasining mohiyati, tiplari va komponentlari, bu komponentlarning o'zaro bog'lanishi va matn qismlarining bog'lovchi vositalari, matn birliklariaro sinonimiya, sintaktik-stilistik figuralar masalalari ta'limiy nuqtayi nazardan o'rganilganligi, an'anaviy va zamonaviy tilshunoslikdagi matn tadqiqi yoritilgan.

Kalit so'zlar: Tilshunoslik, matn tilshunosligining paydo bo'lishi, gap, an'anaviy va zamonaviy matn tilshunosligi.

АННОТАЦИЯ

В статье изложены научно-теоретические взгляды профессора А.Мамаджонова на языкознание. В качестве объекта исследования взята монография ученого "Лингвистика текста". В работе анализируются зарождение лингвистики текста, большой вклад ученого во внедрение этого нового направления в узбекском языкознании, а также его научно-теоретические взгляды на текст. Сущность, виды и компоненты понятия текста, взаимосвязь этих компонентов и средства связи частей текста, вопросы синонимии между текстовыми единицами, синтаксически-стилистическими фигурами изучаются с педагогической точки зрения. Освещены исследование текста в традиционном понимании и современное языкознание.

Ключевые слова: Языкознание, возникновение лингвистики текста, речи, традиционная и современная лингвистика текста.

ANNOTATION

This article describes the scientific and theoretical views of Professor A. Mamajonov on linguistics. The scientist’s monograph “Text Linguistics” was taken as an object of study. In the work, the emergence of text linguistics, the scientist’s great contribution to the introduction of a new direction in Uzbek linguistics - text linguistics, and his scientific and theoretical views on the text are analyzed to a certain extent. The essence, types and components of the concept of text, the interconnection of these components and the connecting means of text parts, the issues of synonymy between text units, syntactic-stylistic figures are studied from an educational point of view, text research in traditional and modern linguistics illuminated.

Keywords: Linguistics, emergence of text linguistics, speech, traditional and modern text linguistics.

KIRISH

Necha ming yillardir odam bolasi o‘rganadi, o‘rgatadi, tajribato‘playdi, saqlaydi va boshqalarga yetkazadi. Albatta, bu faoliyatlarning, hech bir istinosiz, barchasi – o‘rganish va o‘rgatish ham, tajriba-axborotlarni to‘plash va saqlash ham, ularni boshqalardan olish va boshqalarga berish ham til vositasidagi muloqot (og‘zaki va yozma) orqali amalga oshadi. Zotan, tilning mohiyatiga daxldor bo‘lgan bosh vazifasining kommunikativ vazifa ekanligi bugun faqat mutaxassisgagina emas, balki barchaga besh qo‘lday ma‘lum bir haqiqat. Ammo mazkur kommunikativ aloqaning, nutqiy muloqotning lisoniy-mantiqiy, ijtimoiy-ruhiy, tarixiy-estetik mexanizmlari, ular bilan bog‘liq qoida-qonuniyatlar, o‘ziga xosliklar tegishli fanlar (tilshunoslik, adabiyotshunoslik, mantiq, sotsiologiya, estetika kabi) tomonidan to‘laligicha o‘rganib bo‘lingan emas. Bu boradagi juda ko‘plab muammolar hamma zamonlarda olimlarning e‘tiborida bo‘lib kelganligiga qaramay, hamon bahs-u munozaralarga sabab bo‘ladi, ilgari surilgan turli fikrlar goh birovlar tomonidan e‘tirof etilsa, goh jiddiy e‘tirozlarni tug‘dirib keladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA
METODLAR

Bugungi kun tilshunosligida matn tilning alohida yirik birligi (supersintaktik butunlik) va matn tilshunosligi deb atalayotgan sohaning asosiy obyekt sifatida talqin qilinadi. Matnni tadqiq etishda uni so‘z birikmasi va gapdan farqlash lozimligi, matnning ham o‘z kategoriyasi va qonuniyatlari borligi aytiladi [1. 188- b.]

“**Matn**” atamasi ilmiy adabiyotlarda turlicha talqin qilinadi. “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da matn so‘zining arabchadan o‘zlashganligi, eskirgan kitobiy so‘z ekanligi va aynan *tekst* so‘zi anglatgan ma‘noga tengligiga ishora qilinadi. Izohli lug‘atning 156-betida *tekst* so‘ziga quyidagicha ta‘rif beriladi:

1. Yozilgan, ko‘chirilgan yoki bosilgan ijodiy, ilmiy asar, nutq, hujjat va shu kabilar yoki ularning bir parchasi; matn. Maqolaning teksti.

2. Muzika asariga, masalan biror kuyga, opera, roman va shu kabilarga asos bo‘lgan she‘r, so‘z.

3. Z.Poligrafiyada yirik shriftlardan birining nomi[2. 20-bet.].

O‘zbek tilshunosligiga matn nazariyasining olib kirilishi va yangi taraqqiyot bosqichiga ko‘tarilishida N.M.Turniyozov, B.Yo‘ldoshev, A.Mamajonov, E.Qilichev, M.Hakimov, M.Yo‘ldoshev, S.Boymirzayevaning tadqiqotlari muhim ahamiyat kasb etdi. Shu tariqa o‘zbek tilshunosligida ham matn har tomonlama turli aspektlarda tadqiq qilindi va bu boradagi tadqiqotlar davom etmoqda.

Matn lingvistikasi fanining obyekti – matn (ilmiy, badiiy, publitsistik matn va b). **Matn lingvistikasi fanining predmeti** – matnning turli jihatlarini tadqiq qilish, ya‘ni matnning lingvistik, sotsiolingvistik, psixolingvistik, lingvostatistik, kognitiv-diskursiv va boshqa jihatlarini o‘rganishdir.

Professor Alijon Mamajonov sintaktika sohasida diqqatga sazovor izlanishlar olib borish bilan birga, o‘zbek tilshunosligiga yangi yo‘nalish – matn lingvistikasining kirib kelishiga katta hissa qo‘shdi. U akademik G‘.Abdurahmonov rahbarligida 1975-yili “Hozirgi zamon o‘zbek tilida periodlar” mavzusida nomzodlik, 1991-yili “O‘zbek tili qo‘shma gaplarining stilistik xususiyatlari” mavzusida doktorlik dissertatsiyalarini yoqladi. Olim yaratgan qator ilmiy risola va qo‘llanmalar orasida “Tekst lingvistikasi” (1991), “Nutqning periodik ko‘rinishi” (1995), “Uslubiy vositalar” (1996), “Matn sintaksisi” (2002), “Gapning shakli va mazmuniy tuzilishiga ko‘ra turlari” (2004), “Matn birliklari” (2013) singari o‘quv-uslubiy qo‘llanmalari o‘zbek tilshunosligi rivojida muhim ahamiyat kasb etdi.

Professor A.Mamajonov “Tekst lingvistikasi” (1991) nomli o‘quv qo‘llanmasini nashr ettirdi [3.62-b.]. Bu ishda matn haqidagi ilmiy-nazariy qarashlar ma‘lum darajada tahlil qilingan, matn tushunchasining mohiyati, tiplari va komponentlari, bu komponentlarning o‘zaro bog‘lanishi va matn qismlarining bog‘lovchi vositalari, matn birliklariaro sinonimiya, sintak-

tik-stilistik figuralar masalalari ta‘limiy nuqtayi nazardan o‘rganilgan. Keyinchalik A.Mamajonov **M.Abdupattoyev** bilan hamkorlikda “**Matn sintaksisi**” nomli o‘quv qo‘llanmasini ham nashr ettirdi. Ta‘limiy xarakterga ega bo‘lgan bu qo‘llanmada matnning struktur-semantik va uslubiy jihatlari, matn birliklaridagi tema-rematik munosabat masalalari tahlil qilingan hamda shu asosda o‘zbek tilidagi matnlarning sintaktik tabiati haqida tegishli umumiy xulosalar bayon qilingan[4. 25-b.].

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tilshunos olim A.Mamajonov matn komponentlari o‘rtasida mustahkam sintaktik aloqa mavjudligini ta‘kidlaydi va bu aloqaning o‘ziga xosligini “**Tekst lingvistikasi**” (1991) deb nomlangan risolasida quyidagicha izohlaydi: “Bizningcha, sintaktik aloqaning bu turi qo‘shma gap komponentlari orasidagi grammatik aloqaga o‘xshab ketadi, faqat murakkabroq ko‘rinishda yuzaga chiqadi. Ma‘lumki, qo‘shma gap komponentlari orasida birlashtirish, qiyoslash, zidlash, sabab-natija, shart-payt, aniqlash, izohlash kabi mazmuniy munosabatlar ifodalanadi. Bu munosabatlar qo‘shma gapning uch turi: bog‘lovchisiz, bog‘langan va ergash gapli qo‘shma gaplarda komponentlarni o‘zaro birlashtiruvchi sintaktik aloqa vositalari: intonatsiya, bog‘lovchilar, bog‘lovchi vazifasidagi so‘zlar, gap bo‘laklari tartibi, olmoshlar, ayrim so‘zlarning takrorlanishi, umumiy ikkinchi darajali bo‘laklar, kesimlarning zamon munosabati kabilar orqali reallashadi. Ko‘rinadiki, qo‘shma gaplarda sintaktik aloqa predikatsiyalar orasida o‘rnatiladi. Tekstda esa sintaktik aloqa bir butun gaplar, superfrazali sintaktik butunliklar, abzaslar, qismlar, bo‘limlar, boblar o‘rtasida yuzaga chiqib uning mazmuniy va struktural birligini ta‘minlaydi”[5. 15-bet.].

Demak, matn tarkibidagi gaplar faqat struktural jihatdan emas, balki mazmunan ham bir-birini taqozo qilishi kerak ekan. Matn butunligida mazmuniy yaqinlik qanchalik ahamiyatli bo‘lsa, mazmun izchilligi ham shunchalik muhim.

Matn uslubiy mohiyatiga ko‘ra **ilmiy matn** (tezis, maqola, ma‘ruza, annotatsiya, taqrizlar), **badiiy matn** (nasriy va nazmiy asarlar), **rasmiy matn** (ma‘lumotnoma, qaror, buyruq, tavsifno-

ma, tavsianomalar), **ommabop matn** (maqola, suhbat, tabrik va xitob nutqi matnlari) kabi tarmoqlarga bo'linadi. Biz ushbu qo'llanmada faqatgina badiiy matn haqida fikr yuritimiz [6. 220-bet.]. Matn hajm va mazmun belgisiga ko'ra ikkiga bo'linadi:

1. Hajm belgisiga ko'ra matn tiplari.

2. Ifoda maqsadi va mazmun belgisiga ko'ra matn tiplari.

Matn gapdan ko'ra yirik hajmli aloqa vositasi, nutqiy faoliyat mahsuli, muayyan qonuniyatlarda asosida shakllangan yozma nutq ko'rinishidir. Matnning hajm belgisiga ko'ra ikkiga ajratiladi: **minimal matn (mikromatn) va maksimal matn (makromatn)**.

Badiiy uslubda **minimal matn deyilganda** biror mavzuni yoritishga bag'ishlangan qatralar, xalq donishmandligini ifodalaydigan maqol, matl va aforizmlar, miniatyuralar, hajviy asarlar, nomalar, she'r va she'riy parchalar, umuman, kichik mavzuni qamrab oluvchi bir necha gaplardan iborat butunlik tushuniladi. Matnning ichki tomonini mazmun yaxlitligi, tashqi tomonini esa turli shakldagi bog'lamlar, sintaktik vositalar birlashtirib turadi. Masalan:

Talantsiz yozuvchi tovuqqa o'xshaydi. Yong'oqdek tuxum tug'adi-da, qaqog'lab olamni buzadi!(O'.Hoshimov)[7].

Yoki: Sevgi nima? Insoniyat paydo bo'ptiki, shu savol ustida bosh qotiradi. Ammo javob topolmaydi. Agar inson sevgining barcha sir-asrorlarini bilganida edi, uning modeli – qolipini yaratgan bo'lardi. Sevgi hech qanday qolipga sig'magani uchun ham sirli va abadiydir. (O'.Hoshimov)[8].

Mikromatn deb atash mumkin bo'lgan ikkita parchani keltirdik. Tarkiblanish jihatidan birinchisi ikkita gapdan tuzilgan. Mazmunni birlashtirishga xizmat qiladigan sarlavha berilmagan.

Shuni ham aytib o'tish kerakki, ayrim adabiyotlarda matn hajm jihatidan uchga ajratilgan: **kichik, o'rta va katta hajmli matnlar**. "Telegramma, ma'lumotnoma, ariza, ishonch xati, tushuntirish xati hamda vaqtli matbuotda chiqadigan e'lon va kichik xabarlar **kichik**

hajmdagi matnlar sanaladi. **O'rta hajmdagi matnlarga** hikoya, qissa, she'r, doston, poemalar kiradi. **Katta hajmdagi matnlarga** povest, roman, dramatik asarlar, trilogiyalar kiradi"[9. 6-7-betlar.].

– Tilning yaratuvchisi ham, egasi ham xalqdir, – deydi Alijon Mamajonov. Hatto rus tilidagi "ЯЗЫК" so'zining dastlabki ma'nosi "xalq" bo'lgan. Shuning uchun ham tilni o'rganish xalq ruhini o'rganish bilan barobardir. Til muhabbat, bu xalqqa, ona Vatanga muhabbatdir. Ona tilimizning hech qaysi tildan qolishmaydigan go'zal ifodalarga boyligi, ta'sirchanligi, betakror ifoda usullariga ega ekanligini ko'rsatish nutq tarbiyasi borasida yo'l-yo'riqlar berish orqali xalqqa naf yetkazish mening asosiy maqsadim bo'lgan va shunday bo'lib qolaveradi.

XULOSA

Ha, yuksak darajadagi og'zaki va yozma madaniyatni egallash xalqning har bir vakili uchun ham qarz, ham farzdir. Alijon Mamajonovga o'xshagan olimlar esa bu yo'lda xalqqa ko'mak beradigan, yo'l ko'rsatadigan kishilardir. Ayniqsa, davlatimiz mustaqillikni qo'lga kiritgan va dadil qadamlar bilan olg'a borayotgan paytda tilimizni turli "ta'sirlar" ostidagi buzilishlardan xalos etish, uning boyligini, betakror go'zalligini, nafisligi-yu hayotiy kuch-qudratini namoyish qilish va yanada rivojlantirish payti keldi.

Ustoz o'zbek tilshunosligi, matn lingvistikasi yo'nalishi borasida o'zining "Qo'shma gap stilistikasi", "Matn lingvistikasi", "Uslubiy vositalar", "Periodik nutq ko'rinishi" singari qator ilmiy-uslubiy monografiyalari, nufuzli ilmiy jurnallarda e'lon qilingan maqolalari orqali o'zbek tilshunosligidagi dastlabki fikrlarni bildira olganlar.

A.Mamajonovning "Hozirgi o'zbek adabiy tili qo'shma gaplarning stilistik xususiyatlari" mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasi xuddi mana shu masalalar bilan bevosita bog'liqligi bilan g'oyatda ahamiyatlidir.

ADABIYOTLAR

1. Yo‘ldoshev M., Muhamedova S., Saparniyazova M. Matn lingvistikasi [Matn]: o‘quv qo‘llanma / M. Yo‘ldoshev, S. Muhamedova, M. Saparniyazova. -Toshkent: “ISHONCHLI HAMKOR”, 2021. - 188 b.
2. M.Q.Xolbekova. “Badiiy matnning lisoniy tahlili” fanidan o‘quv-uslubiy majmua. (o‘quv qo‘llanma). - Guliston. 2012. – 20 bet.
3. Mamajonov A. Tekst lingvistikasi. O‘quv qo‘llanmasi. – Toshkent: ToshDPI nashri, 1989. – 62 b.
4. Mamajonov A., Abdupattoyev M. Matn sintaksisi. – Farg‘ona: FarDU nashri, 2002. – B. 4-25.
5. Mamajonov A. Tekst lingvistikasi. –T: TDPI., 1989, 15-bet.
6. Xolbekova M.Q. “Badiiy matnning lisoniy tahlili” fanidan o‘quv-uslubiy majmua. (O‘quv qo‘llanma). – Guliston, 2012. – B.220.
7. O‘tkir Hoshimovdan keltirilgan misollar adibning “Daftar hoshiyasidagi bitiklar” deb nomlangan kitobidan olindi. –T., “Sharq”, 2005.
8. Qilichev E. Matnning lingvistik tahlili. “Buxoro universiteti”, 2000, 6-7-betlar.
9. Y. D. Maxamadaliyevna, M Matmusayeva. On Lingvofolcloristic Units. International Journal of Culture and Modernity 11, 169-171.
10. Y.D.Muhamadaliyevna, M.A.Ermatova. Professor A.Mamajonov – uslubshunos olim. Educational Research in Universal Sciences ISSN: 2181-3515 VOLUME 2 SPECIAL USSUE 8 2023 Avgust. 20-23-betlar.
11. Y.D.Muhamadaliyevna, M.A.Ermatova, N.A.Abdumalikova. Professor A.Mamajonovning O‘zbek xalq maqollaridan foydalanish mahorati. FarDU ilmiy xabarlari jurnali 2023-yil 5-sonining 1-seriyasi “IJTIMOIY GUMANITAR FANLAR” 124–128-betlar.

ANNOTATSIYA

JINOYAT PROTSESSI ISHTIROKCHISI SIFATIDA MUTAXASSISNING HUQUQIY MAQOMI

RASHIDOV,

Bexzod Nurboyevich

O'zbekiston Respublikasi

IIV Akademiyasi Jinoyat-protsessual

huquq kafedrası boshlig'i,

yuridik fanlar doktori (DSc),

professor.

ABDUVAHOBOV,

Sherzodbek Abduvahobovich

O'zbekiston Respublikasi

IIV Akademiyasi Jinoyat-protsessual

huquq kafedrası o'qituvchisi.

Ushbu maqolada jinoyat protsessida huquqiy maqom, shaxslarning huquqiy holati, muomala layoqati, huquqiy layoqati, jinoyat protsessi ishtirokchisi sifatida mutaxassis huquqiy maqomi tushunchasi hamda jinoyat protsessida mutaxassisning dalillarni aniqlash, topish, qayd etish, olib qo'yish, to'plangan dalillarni tekshirish jarayonida huquqiy holati, mutaxassis va ekspertning huquqiy maqomidagi farqlar ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Shuningdek, odil sudlovga erishish uchun maxsus bilimlardan foydalanish, isbot qilish jarayonida ularning tutgan o'rni, jinoyatchilikka qarshi kurashishda unumli foydalanish usullari, bu borada huquqiy mexanizmlarni takomillashtirish zaruriyati, mutaxassislarga topshirilishi mumkin bo'lgan tergov harakatlari, jinoyat protsessida huquqiy layoqat va muomala layoqati o'zaro mos keluvchi subyektlar, jinoyat-protsessual munosabatlarda mutaxassisning huquqiy maqomining qanday tartibda amalga oshirilishi, jalb qilish tartiblari, mutaxassislar o'z vazifalarini amalga oshirishda yuzaga kelayotgan muammolar, ularning yechimi, tartibga solish mexanizmlari yoritilgan.

Shuningdek, mutaxassis huquqiy maqomi yuzasidan dalillarni to'plash, qayd etish va tadqiq qilish bilan bog'liq ayrim nazariy va amaliy muammolar, jinoyat protsessida mutaxassis huquqiy maqomi yuzasidan ilmiy-nazariy va amaliy tavsiyalar berib o'tilgan va nazariy ta'riflari bo'yicha ham takliflar berilgan.

Kalit so'zlar: maqom, shaxs maqomi, huquqiy maqom, huquqiy holat, muomala layoqati, huquqiy layoqat, mutaxassis huquqiy maqomi, jinoyat protsessi.

АННОТАЦИЯ

В статье раскрыты понятия правового положения, физических лиц, дееспособности, правового статуса специалиста как участника уголовного судопроизводства, а также в процессе выявления, обнаружения, фиксации доказательств. Научно проанализированы различия в правовом статусе, изъятии и исследовании доказательств по уголовному процессу, собранных специалистом и экспертом. Также рассмотрены использование специальных

знаний для достижения справедливости, их роль в процессе доказывания, методы эффективного использования в борьбе с преступностью, необходимость совершенствования правовых механизмов в этой связи, следственные действия, которые можно поручить специалистам. Освещены совместимые правоспособность и дееспособность субъектов в уголовном судопроизводстве, в уголовно-процессуальных отношениях, как реализуется правовой статус эксперта, порядок его привлечения; проблемы, возникающие при исполнении экспертами своих обязанностей, их решения, механизмы регулирования.

Также приведены некоторые теоретические и практические проблемы сбора, фиксации и исследования доказательств, касающихся правового статуса специалиста, научно-теоретические и практические рекомендации и теоретические определения относительно правового статуса специалиста в уголовном процессе.

Ключевые слова: статус, личный статус, правовой статус, правовое положение, правоспособность, дееспособность, правовой статус специалиста, уголовный процесс.

ANNOTATION

This article reveals the concepts of legal status, legal status of individuals, legal capacity, capacity, legal status of a specialist as a participant in criminal proceedings, as well as the legal status of a specialist in the process of identification, detection, recording. Differences in legal status, seizure of evidence, and examination of collected evidence by a specialist and an expert in criminal proceedings are scientifically analyzed. The use of special knowledge to achieve justice, their role in the process of proof, methods of effective use in the fight against crime, the need to improve legal mechanisms in this regard, investigative actions that can be entrusted to specialists, subjects with compatible legal capacity and capacity in criminal proceedings are also considered, in criminal procedural relations, how the legal status of an expert is realized, the procedure for attracting, problems that arise when experts perform their duties, their solutions, regulatory mechanisms.

Some theoretical and practical problems of

collecting, recording and researching evidence relating to the legal status of a specialist were also given, scientific, theoretical and practical recommendations and theoretical definitions were given regarding the legal status of a specialist in criminal proceedings.

Key words: status, personal status, legal status, legal status, legal capacity, legal capacity, legal status of a specialist, criminal procedure.

Kirish. Jinoyat protsessining asosiy maqsadi bo'lgan odil sudlovga erishish uchun maxsus bilimlardan foydalanish samaradorlik garovidir. Shunday ekan bu borada ilm-fandagi so'nggi yangiliklar va ulardan jinoyatchilikka qarshi kurashishda unumli foydalanish huquqiy mexanizmlarni takomillashtirishni ham taqozo etadi. Jinoyat ishlarini yuritishda isbot qilish samaradorligi dalillarni to'plash va tekshirish jarayonida maxsus bilimlardan qanchalik o'rinli foydalanilishiga bevosita bog'liq. Jinoyat protsessida maxsus bilimlardan foydalanish bunday bilimlarga ega shaxslar, ya'ni mutaxassislarining ishda ishtirok etishida ko'zga tashlanadi.

Muayyan jarayonlarda ishtirok etayotgan subyektning huquqiy maqomi ushbu tizimdagi munosabatlarning mazmuniga ta'sir qiladi. Huquqshunoslik fanidagi asosiy masalalardan biri bu munosabatlar subyektining huquq va majburiyatlari tizimi hisoblanadi. Jinoyat protsessining ishtirokchisi sifatida mutaxassis, uning huquqiy maqomi, isbot qilishdagi o'rnini chuqurroq o'rganishda "shaxs maqomi" tushunchasi, uning tarkibiy jihatlariga e'tibor berish lozim bo'ladi.

Tadqiqotning dolzarbligi. O'zbekiston Respublikasi qonunlarida va nazariyada huquq subyektining huquqlari, majburiyatlarini ifodalash hamda uning huquqda tutgan o'rnini belgilashda "huquqiy maqom", shuningdek, "huquqiy holat" atamaları qo'llanishini ko'rishimiz mumkin. Mazkur tushunchalar ma'lum bir subyektning ijtimoiy munosabatlarda tutgan o'rnini hamda uning huquq va majburiyatlarining yig'indisini ko'rsatib beradi.

"Huquqiy maqom"ni tahlil qilish orqali huquqda subyekt kim sifatida ishtirok etishi, uning huquq va majburiyatlari bo'yicha tushunchalar shakllanishiga olib keladi.

Material va metodlar. *Tadqiqotda jinoyat protsessida shaxs maqomi, mutaxassis huquqiy maqomi bo'yicha qonunchilik normalari va huquqshunos olimlarning ilmiy-nazariy*

qarashlaridan foydalanildi hamda qiyosiy-huquqiy usul, tahlil, sintez, kuzatish, umumlashtirish, induksiya va deduksiya metodlari qo'llanildi.

Tadqiqot natijalari. Izlanish jarayonida "maqom" va "huquqiy maqom" tushunchalariga turli xil ta'riflar berilganligini ko'rishimiz mumkin. Jumladan, **maqom bu** (huquqda) – saylab qo'yiladigan shaxslar, fuqarolar, **davlat** idoralari, tashkilot, muassasa, xalqaro tashkilotlarning normativ **akt** bilan rasmiylashtirilgan huquqiy holati, ularning huquq va majburiyatlarining yig'indisidir [13].

Shaxsning huquqiy maqomi bu – o'zida shaxsning jamiyatdagi o'rnini va rolini ko'rsatib beruvchi huquq me'yorlarida aniq huquqiy mustahkamlab qo'yilgan huquqlar, erkinliklar va majburiyatlarining tizimini aks ettiradi [14].

Jinoyat protsessining boshqa ishtirokchilari kabi mutaxassisning huquqiy holati ham jamiyat va davlatda yuz berayotgan turli jarayonlar ta'sirida doimiy ravishda o'zgarib turadi.

Jinoyat protsessiga oid turli adabiyotlarda huquqshunos olimlar protsess subyektlarining huquqiy maqomiga e'tibor qaratib o'z fikrlarini bildirib o'tganlar. Xususan, M.S.Strogovich shaxs huquqiy holatining mazmunini to'rtta tarkibiy qismga ajratgan: 1) shaxsning huquqlari; 2) shaxsning majburiyatlari; 3) shaxs huquqlarining kafolatlari; 4) shaxsning o'z majburiyatlarini bajarmaganligi uchun qonuniy javobgarligi [1, B.257]. M.S.Strogovich shaxs huquqiy holati mazmuniga "huquqiy va muomala layoqati"ni kiritmaganligi bois, uning ushbu fikrlarini to'liq deyish mushkul. Chunki, ishda ishtirok etishga jalb qilingan shaxsning "huquqiy va muomala layoqati" mavjud emasligi sababli, uning majburiyati va javobgarligi yuzaga kelmaydi hamda ayrim huquqlardan foydalana olmaydi.

Olim L.D.Kokorev jinoyat protsessi subyektlarining jinoyat-protsessual maqomi tarkibiga shaxsning huquq va majburiyatlari, qonuniy manfaatlarini, protsessual huquqiy va muomala layoqatini, subyektiv jinoyat-protsessual huquqlarning turli kafolatlari tizimini kiritgan [2, B.7-8].

S.P.Bekeshko jinoyat protsessi ishtirokchisining protsessual holati deganda, jinoyat protsessining vazifalaridan kelib chiqadigan

hamda ushbu ishtirokchining huquq va majburiyatlari, ularning kafolatlari bilan belgilanadigan jinoyat ishini yuritishdagi maqomini tushunadi [3, B.120-121].

O.A.Zeleninaning fikricha, protsessual maqom jinoyat protsessi ishtirokchilari va davlat o'rtasida mavjud bo'lgan, jinoyat-protsessual qonun normalari vositasida amalga oshiriladigan hamda davlat tomonidan kafolatlangan barcha mumkin bo'lgan aloqa va munosabatlar ifodasidir [4, B.23].

L.D.Kokorev, S.P.Bekeshko, O.A.Zeleninalarning bu borada bildirgan fikrlariga qo'shilish mumkin. Chunki, ular "shaxsning huquqiy maqomi"ni, huquqiy va muomala layoqatini qamrab olgan, davlat tomonidan kafolatlanadigan hamda jinoyat protsessining vazifalaridan kelib chiqadigan, munosabatlar tizimi sifatida ta'rif berishgan.

E.A.Semenov, V.F.Vasyukov, A.G.Volevodzlarning fikricha, jinoyat protsessi ishtirokchisining huquqiy maqomini aniqlashda, jinoyat protsessi muayyan ishtirokchisining u yoki bu guruhga mansubligini tavsiflovchi hamda jinoyat protsessi subyektlarining ma'lum bir davrda, muayyan huquqiy munosabatlarda bo'lib, huquqiy layoqati, muomala layoqati, majburiyati va javobgarligi belgilarida namoyon bo'ladigan elementlar majmuyidan kelib chiqish kerak [5, B. 9].

Bu borada huquqshunos olim I.L.Petruxin ham masalaga shu tariqa yondashgan: "Jinoyat protsessida ishtirok etuvchi har bir shaxs o'zining alohida maqomiga ega bo'ladi, biroq ko'pchilik protsess ishtirokchilari uchun ayrim elementlarga umumiy hisoblanadi. Ba'zi protsess ishtirokchilarining maqomi bir-biriga o'xshash, lekin bu jinoyat protsessida shaxsning yagona maqomi mavjud deyish uchun maqbul bo'lmaydi, ya'ni har bir protsess ishtirokchisi o'ziga xos huquqlaridan foydalanadi va o'ziga xos majburiyatlarni zimmasiga oladi" [6, B.13]. Bizningcha, I.L.Petruxinning bu borada aytgan fikrlariga qo'shilish mumkin. Chunki, jinoyat-protsessual munosabatlarda ishtirok etuvchi subyektlar o'ziga xos huquqiy maqomga ega bo'lib, ayrim subyektlarning huquqiy maqomi bir-biriga o'xshash bo'lishi mumkin. Jumladan, mutaxassis va ekspertning belgilari bir-biriga o'xshash bo'lsa-da, ularning huquqiy maqomi turlicha hisoblanadi.

Dotsent G.S.Ismailova, "maqom" (lotinchada status – mavqe, mansab)ni mazmuniga ko'ra beshta tarkibiy qismga bo'lgan: 1) shaxsning, davlat organlari yoki tashkilotlarning huquqiy holatini belgilaydigan huquq va majburiyatlarning majmuyi; 2) insonning davlat va jamiyat tomonidan o'rnatilgan majburiy va mumkin qadar odob-axloq me'yorlari; 3) insonning jamiyatda belgilangan huquq va majburiyatlariga nuqtayi nazari; 4) ijtimoiy odob-axloq shakli va 5) ijtimoiy o'rni. "Huquqiy maqom"– bu Konstitutsiya va qonunlar bilan o'rnatilgan, insonning huquq va majburiyatlari, shuningdek, davlat organlari va mansabdor shaxslar vakolatining tan olinishidir [7, B, 43-44].

Professor Sh.A.Qulmatov fikricha, "Jinoyat protsessida protsessual huquq va majburiyatlar protsess ishtirokchilarining "huquqiy maqomi"ni, ishdagi ishtirokini belgilab beradi, protsessual huquqlar ishtirokchilarning ixtiyoriga havola etilsa, protsessual majburiyatlar bajarilishi shartdir" [16, B. 25].

Professor H.T.Odilqoriyev qayd etishicha: "Huquq to'g'risida so'z yuritilganida majburiyatlar to'g'risida gapirilmasa, bu mantiqan noto'g'ridir. Qonunda mustahkamlangan konkret huquqlarni amalga oshirish bevosita ma'lum bir belgilangan yuridik majburiyatlarni bajarish bilan bog'liqdir" [8, B.157–163].

G.S.Ismailova, Sh.A.Qulmatov, H.T.Odilqoriyevlarning fikrlariga qo'shilgan holda, shaxs huquqiy maqomi, Konstitutsiya yoki qonunlar bilan o'rnatilishi, jinoyat protsessida huquq va majburiyatlar protsess ishtirokchisining huquqiy maqomini belgilab berishini hamda huquqlarni amalga oshirishda ma'lum bir majburiyatlarni yuklash orqali, huquqiy kafolatlar berilishini qayd etish o'rinli.

M.X.Kadirova ham protsess ishtirokchilari jinoyat-protsessual qonunda belgilangan tegishli protsessual huquq va majburiyatlarga ega bo'lishi, belgilangan protsessual muddatlarda huquq va majburiyatlarini amalga oshirishi yoki bajarishdan o'zlarini tiyishlari kerakligini ta'kidlagan [17, B.15]. M.X.Kadirova, protsess ishtirokchilari huquq va majburiyatlarga ega bo'lishini hisobga olib, ularning mazmunini qisqacha ta'riflashga harakat qilgan.

Bizning fikrimizcha, "huquqiy maqom" – bu huquq va muomala layoqatiga ega bo'lgan, huquq-

majburiyatlari chegaralari belgilab qo'yilgan, huquqlari qonun bilan kafolatlanadigan hamda jinoyat-protsessida ishtiroki orqali ma'lum bir vakolatlarga ega bo'lishga aytiladi.

Tadqiqot natijalari tahlili. Mutaxassisning jinoyat protsessi ishtirokchilari tizimidagi o'rnini O'zbekiston Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksi (keyingi o'rinlarda – JPK deb yuritiladi) ning “Jinoyat protsessining boshqa ishtirokchilari” deb nomlangan 6-bobi 69-70-moddalarida belgilangan. Ushbu moddalarda mutaxassisning huquqiy maqomi aks etgan.

JPK 69-moddasiga ko'ra “tergov va sud muhokamasini o'tkazishda dalillarni topish va mustahkamlashda surishtiruvchiga, tergovchiga, prokurorga va sudga yordam berish uchun mutaxassis chaqiriladi”. Ushbu norma mazmuni kengroq ta'riflansa “mutaxassis – maxsus bilimga ega bo'lgan, ishga oid dalillarni aniqlash, topish, qayd etish va olib qo'yish, to'plangan dalillarni tekshirishda, shuningdek texnika vositalarini qo'llashda ko'maklashish maqsadida belgilangan tartibda protsessual harakatlarga jalb etiladigan shaxs” ekanligini e'tirof etish mumkin.

Mutaxassis va ekspertning faoliyat yo'nalishlari bir-biriga yaqin bo'lganligi, ularning har ikkisi ham maxsus bilimlardan foydalanishi bois ularning protsessual faoliyatini farqlash zarur [18, B. 75]. Maxsus bilimlarga ega bo'lish mutaxassisni ayblov va himoya tomonidan qatnashayotgan jinoyat protsessi ishtirokchilaridan, suddan, shuningdek, huquqiy ta'rifi ekspertdan boshqa barcha “protsessning ishtirokchilari” dan ajratib turadi.

Mutaxassis va ekspertning huquqiy maqomidagi farqlar shundaki, mutaxassis “maxsus bilimga ega bo'lib, protsessual harakatlarda ko'maklashish uchun ishtirok etishga jalb qilinadi”, ekspert esa “maxsus bilimga ega bo'lgan, ekspertiza tadqiqotini o'tkazish va xulosa berish uchun tayinlangan” shaxsdir. Shuning uchun ham mutaxassis va ekspertning huquqiy maqomlarini jinoyat protsessida maqsadiga ko'ra farqlash zarur.

Bu borada A.V.Kudryavseva “jinoyat ishi yuritishning mazkur ishtirokchilarini protsessual holati, ya'ni ekspert va mutaxassis oldida turgan vazifalarni hal qilish darajasi bo'yicha bir-biridan farqlash lozim”ligini ma'lum qilgan [9, B.56]. Mutaxassis ishga masalalarni tajriba asosida

yechish lozim bo'lganda hamda buning natijasi yetarli bo'lganda, ularni hal etishda laboratoriya uskunalaridan foydalanish, murakkab hisob-kitoblar, uzoq muddat talab qilinmaganda jalb etilishi lozim [9, B.55].

Bizningcha, A.V.Kudryavsevaning ushbu fikrlari o'rinli. Jinoyat-protsessual munosabatlarda ekspert va mutaxassisning huquqiy maqomi bir-birlariga yaqin bo'lsada, ularga huquq va majburiyatlarini tahlil qilish orqali, ularning ishtirokiga oid farqlar va huquqiy munosabatlardagi o'rnini anglash imkonini beradi.

Professor I.R.Astanov o'z tadqiqotlarida, mutaxassis va ekspertning jinoyat protsessidagi ishtirokidagi farqlarni sanab bergan. Jumladan, “Birinchidan, mutaxassis fikri maslahat tusida bo'ladi va tajribali tergovchining yana bir bor o'z harakatlariga ishonchini kuchaytiradi. Ayrim hollarda tergovchilar ham bunday bilimga ega bo'ladi; ekspertiza esa ba'zida ko'pchilik ilg'ay olmaydigan, allaqachon yo'qolib ketgan dalillarni qayta tiklashga yordam beradi; ikkinchidan, mutaxassis ekspertdan farqli ravishda tadqiqot olib bormaydi, balki faqatgina dalillarni aniqlashga, olishga va mustahkamlashga yordam beradi xolos; ekspert esa tadqiqot natijasi bo'yicha xulosa beradi va uning to'g'riligi uchun javobgar hisoblanadi; uchinchidan, ekspert xulosasi natijasida jinoyat ishi qo'zg'atiladigan bo'lsa, bunday harakatlari uchun ekspert shaxsan javob beradi; mutaxassisning jinoyat ishini qo'zg'atishga sabab bo'luvchi harakati uchun esa tergovchi javobgar hisoblanadi, chunki uning fikri maslahat ko'rinishiga ega” ekanligini aytib o'tgan [18, B. 77-78]. Bu borada professor I.R.Astanovning fikrlariga qo'shilamiz.

Mutaxassis va ekspert aslida bitta shaxs bo'lishi mumkin, lekin ular jinoyat protsessidagi ishtirokiga, ya'ni bajaradigan vazifasiga ko'ra o'zaro farqlanadi. Jinoyat protsessida ekspertning vazifasi (maqsadi, vazifalari) ekspertiza o'tkazish va o'tkazilgan tadqiqot natijalariga asosan xulosa berishdir, shuningdek, ekspert so'roq qilinishi va undan ko'rsatuv olinishi mumkin. Mutaxassisning vazifasini uning faoliyat sohalari orqali anglash mumkin. Mutaxassis protsessda quyidagi maqsadlarda ishtirok etadi: 1) tergov va sud muhokamasini o'tkazishda dalillarni topish va mustahkamlashda surishtiruvchiga, tergovchiga,

prokurorga va sudga yordam berish; 2) tergov va sud muhokamasini o'tkazishda ilmiy-texnika vositalarini (magnitofon, videomagnitofon, kinoga olish apparatlari va boshqa apparatlarni) qo'llash uchun.

Bundan tashqari, ayrim tergov harakatlarini o'tkazish mutaxassisga topshirilishi mumkin. Masalan, shaxsni yechintirib yalang'ochlash yoki uning badanidagi tirnalgan, shilingan, qontalash joylarni aniqlash bilan bog'liq bo'lgan, shuningdek, ekspertiza o'tkazishni talab qilmaydigan usullarni qo'llash yo'li bilan shaxsning mastlik va boshqa fiziologik holatini aniqlash zarurati tug'ilgan hollarda guvohlantirish surishtiruvchi, tergovchi yoki sudning topshirig'iga binoan shifokor yoxud boshqa mutaxassis tibbiy xodim tomonidan o'tkaziladi [10, B-103]. Taftish o'tkazish uchun tayinlanadigan shaxslar sifatida mutaxassislar ishtirok etishi mumkin [10, B-137].

Ko'zdan kechirish chog'ida o'lchov o'tkazish, fotosuratga, kintotasvirga, videoyozuvga tushirish, rejalar, sxemalar, chizmalar tuzish, izlardan qoliplar va nusxalar olish ishlarini bajarishga yordam berish uchun mutaxassislar jalb qilinishi mumkin [10, B-98].

Mutaxassisning huquqiy maqomini, uning jinoyat protsessida yuzaga keladigan huquqiy munosabatlardagi o'rni belgilovchi protsessual qoidalar yig'indisini o'rganish asosida, mutaxassisning muomala layoqati, huquqiy layoqat, huquq va majburiyatlari, vazifalari singari huquqiy belgilarini alohida ifodalash orqali bilib olish mumkin.

Huquqiy adabiyotlarda ko'rsatib o'tilganidek, "jinoyat protsessi ishtirokchisi o'z jinoyat-protsessual maqomini amalga oshirishning sharti huquqiy layoqat va muomala layoqatidir" [4, B.25].

Huquqiy layoqat – huquq layoqati va muomala layoqati kabi ikki tarkibiy qismdan tashkil topadi. Shaxs huquq layoqatining ana shu ikki tarkibiy qismiga bir vaqtning o'zida ega bo'lishidan kelib chiqib, uning to'laonli huquq subyektiligi anglashiladi. Fuqarolarning huquq layoqati u tug'ilishi bilan, to'la muomala layoqati esa, 18 yoshga to'lgach vujudga keladi [12, B.35].

Muomala layoqati (huquqda) – fuqaro yoki yuridik shaxsning o'z harakatlari bilan huquqqa ega bo'lish va o'zi uchun **majburiyat** yaratish qobiliyati. Fuqaroning muomala layoqati to'la

yoki to'la bo'lmagan hajmda bo'lishi mumkin. To'la hajmda muomala layoqatiga **shaxs** 18 yoshga to'lgach ega bo'ladi. 14 yoshdan 18 yoshgacha bo'lgan va 14 yoshga to'lmagan voyaga yetmaganlarning muomala layoqati to'la hajmda bo'lmaydi. Ushbu yoshdagi **voyaga yetmaganlar** qonunda nazarda tutilgan harakatlarni qonuniy vakillarining roziligi yoki mustaqil ravishda bajarishlariga yo'l qo'yiladi [15].

Huquqiy layoqat – shaxsning subyektiv huquq va majburiyatlar sohibi (egasi) sifatida harakat qilish qobiliyati (imkoniyati)dir. **Muomala layoqati** – shaxsning o'z ongli, ixtiyoriy (irodaviy) harakatlari bilan subyektiv huquqlari va yuridik majburiyatlarini amalga oshirish, shuningdek, sodir etgan huquqbuzarliklari uchun javobgarlikni o'z zimmasiga olish (javobgar bo'lish) qobiliyatidir [11, B. 310-311].

Hech bir omilga bog'liq bo'lmagan holda barcha fuqarolarda bir vaqtning o'zida paydo bo'ladigan huquqiy layoqatdan farqli o'laroq, muomala layoqatining amalga oshirilishi to'lig'icha ba'zi holatlarga bog'liq. Birinchidan, huquqiy munosabatlar subyekti aqli raso bo'lishi, ya'ni o'z qilmishlari qanday oqibatga olib kelishini fahmlashi, xatti-harakatlarini nazorat qilishi lozim; ikkinchidan, balog'at yoshiga yetgan, ya'ni 18 yoshga to'lgan bo'lishi kerak. Huquqiy layoqat insonga butun umri davomida hamroh bo'ladi, muomala layoqati esa ma'lum yoshdan boshlab yuzaga keladi [5, B.12].

Dotsent E.T.Xojiyevning fikricha, huquq layoqati – bu subyekt tomonidan u uchun o'rnatilgan huquqlar, erkinliklardan foydalanish, shuningdek, majburiyatlarni bajarish, vakolatlarni amalga oshirish qobiliyatidir. Muomala layoqati – bu shaxslarning o'z qarorlari va harakatlari (harakatsizligi) bilan huquqlarga ega bo'lishi va amalga oshirishi, o'zlariga va boshqa shaxslarga majburiyatlarni vujudga keltirishi, ularni bajarishi hamda huquq va erkinliklarni ta'minlash qobiliyatiga ega bo'lishidir [7, B. 40-41].

Jinoyat protsessida ko'pgina subyektlar uchun huquqiy layoqat va muomala layoqati o'zaro mos keladi. Ular ayni vaqtning o'zida huquqiy layoqat va muomala layoqatiga ega, ya'ni huquq subyektidir. Subyekt, masalan, ekspert yoki mutaxassis bo'lgani holda, protsessual huquqiy layoqatga ega bo'lib, ayni vaqtda tegishli

muomala layoqatiga ega bo'lmashligi mantiqqa zid holat hisoblanadi [5, B.13].

Bizning fikrimizcha, huquqiy layoqat – bu ma'lum bir huquqiy munosabatlarni amalga oshirishda subyektga berilgan erkinliklar, huquqlardan foydalanish bilan birgalikda, subyektga yuklatilgan vakolatlarni amalga oshirishda majburiyatlar chegarasidan chetga chiqmaslikdir. Muomala layoqati – boshaxslarning o'z xatti-harakatlari (harakatsizligi)ga mustaqil javob bera olishi natijasida yuzaga keladigan huquqlar hamda majburiyatlar tizimidir.

Xulosalar. Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, jinoyat protsessida isbot qilish jarayonida ishga jalb qilinishi mumkin bo'lgan shaxslar, avvalambor, muomala layoqatiga ega bo'lishlari zarurligi asosiy ahamiyat kasb etadi. Chunki shaxsning muomala layoqatiga ega bo'lmashligi uning huquqiy munosabatlarga kirisha olmasligini ko'rsatadi. Shuningdek, muomala layoqatiga ega bo'lgan shaxslar bevosita qonunda belgilangan tartibda huquqiy

munosabatlarga kirisha oladi. Bu esa, isbotlash jarayonida mutaxassis sifatida ishga jalb qilinishi mumkin bo'lgan subyektning huquqiy layoqatiga ega bo'lishini anglatadi. O'z navbatida, huquqiy layoqatga ega bo'lgan shaxslar belgilangan tartibda ishga jalb qilinganlaridan so'ng jinoyat protsessida huquqiy maqomga ega bo'ladilar. Jinoyat protsessual jarayonlarda mutaxassis o'zining huquqiy maqomidan foydalanib, o'zi ega bo'lgan maxsus bilimlar doirasida ishga oid dalillarni aniqlash, topish, qayd etish va olib qo'yishda, to'plangan dalillarni tekshirishda, shuningdek, texnika vositalarini qo'llashda ko'maklashish maqsadida belgilangan tartibda ishtirok etishini ko'rishimiz mumkin.

Demak, jinoyat-protsessual munosabatlarda ishga jalb qilingan mutaxassislar bevosita muomala layoqati va huquqiy layoqatga ega bo'lishlari zarur. Mazkur asosiy belgilar bilan birgalikda maxsus bilim va ko'nikmalarga ega bo'lgan shaxslar isbot qilishi jarayonida ishga mutaxassis sifatida jalb qilinishlari lozim.

ADABIYOTLAR

1. Строгович М.С. Избранные труды. Проблемы общей теории права [Selected works. Problems of the general theory of law]. – Т. 1. — М., 1990. S. 257.
2. Кокорев Л.Д. Положение личности в советском уголовном судопроизводстве [The position of the individual in Soviet criminal proceedings]: Автореф. дис...д-ра юрид. наук. — Воронеж, 1974. – С. 7–8.
3. Бекешко С.П. Процессуальное положение обвиняемого в советском уголовном процессе (общая характеристика) [The procedural position of the accused in Soviet criminal proceedings (general characteristics)] // Тезисы докладов на научной конференции юридического факультета БГУ. — Минск, 1966. — С. 120-121.
4. Зеленина О.А. Процессуальный статус участника уголовного судопроизводства: системно-правовой анализ [Tekst] [Procedural status of a participant in criminal proceedings: systemic legal analysis [Text]]: монография. — Екатеринбург, 2014. — С. 23, 25.
5. Правовой статус и правовая регламентация участия специалиста в уголовном процессе: теоретические, процессуальные и организационные аспекты [Legal status and legal regulation of the participation of a specialist in criminal proceedings: theoretical, procedural and organizational aspects]: монография / Э.А.Семенов, В.Ф.Васюков, А.Г.Волеводз; под редакцией А.Г.Волеводза. — Москва: МГИМО-Университет, 2020. — С. 9, 12-13
6. Петрухин И. Л. Свобода личности и уголовно-процессуальное принуждение [Personal freedom and criminal procedural coercion]. – М., 1985. – С. 13.
7. Davlat xizmati: o'quv qo'llanma [State service: study guide] / E. T. Xojiyev, G. S. Ismailova, M. A. Raximova. Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat boshqaruvi akademiyasi, 2015. – B.40-41, 43-44.
8. Odilqoriyev H.T. Konstitutsiya va fuqarolik jamiyati [Constitution and civil society]. – Т., 2002. – B. 157–163.

9. Кудрявцева А.В. Заключение и показания специалиста как вид доказательств в уголовном процессе России [Conclusion and testimony of a specialist as a type of evidence in criminal proceedings in Russia] // Актуальные проблемы теории и практики уголовного судопроизводства и криминалистики: Сб. статей конф. – М.: Академия управления МВД России, 2004. – С. 55-56.

10. O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksi [Criminal Procedure Code of the Republic of Uzbekistan]. Tashkent.1994 yil. 146, 1873, 136-moddalar. B. 98, 103, 137. URL:<https://lex.uz/docs/111460111460>

11. Теория государства и права: учебник [Theory of State and Law: textbook] / pod red. A.S.Mordovsa, V.N. Sinyukova. — М., 2005. — S. 310–311.

Davriy jurnallar

12. В.Ахраров. O‘zbekiston Respublikasida yuridik shaxslar javobgarligining ayrim jihatlari [Some aspects of the responsibility of legal entities in the Republic of Uzbekistan]: Odil sudlov huquqiy, ilmiy-amaliy nashr.-Toshkent,2020. 5-son. B. 35

Internet manbalar

13. Qomus.info.URL:<https://qomus.info/>

14. Shaxsning huquqiy maqomi tushunchasi: tarkibi va turlari.

URL: <http://fayllar.org/>

15. Qarang: Qomus.info onlayn ensiklopediya.

URL:<https://qomus.info/encyclopedia/cat-b/bolish-uz/>

Dissertatsiya yoki avtoreferatlar:

16. Qulmatov Sh.A. Jinoyat-protsessual majburiyatlar va ularni bajarmaganlik uchun javobgarlikning nazariy, huquqiy va amaliy jihatlari [Theoretical, legal and practical aspects of criminal-procedural obligations and liability for their non-fulfilment]: Yurid.fan. dokt.(DSc) ilmiy dar. olish uchun yozilgan dissertatsiya – T., 2019. – B. 25.

17. Kadirova M.X. Jinoyat protsessual mud-datlarni takomillashtirish: zaruriyat va imkoniyat [Improvement of criminal procedural terms: necessity and possibility]: Yurid. fan. nomz. ... dis. avtoref. – T., 2011. – B. 15.

18. Astanov I.R. Jinoyat ishlari bo‘yicha maxsus bilimlardan foydalanishning protsessual va kriminalistik jihatlari [Procedural and criminological aspects of the use of special knowledge in criminal cases]: Yurid.fan. dokt. (DSc) ilmiy dar. olish uchun yozilgan dissertatsiya – T., 2018. B. 75, 77-78.

XALQARO ORGANLARGA MUROJAAT QILISH HUQUQINING XALQARO-HUQUQIY MEXANIZMLARI VA TARTIB-TAOMILLARI

YUNUSOV

*Xaydarali Muratovich,
yuridik fanlar nomzodi,
O'zbekiston xalqaro islom
akademiyasi dotsenti*

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola insonning murojaat qilish huquqi masalasiga bag'ishlangan. Unda murojaat qilish huquqining ahamiyati, obyektlari va subyektlari, uni amalga oshirish shakllari, usullari, kafolatlari va tartib-taomillariga oid konstitutsiyaviy holatlar yoritilgan. Shuningdek, muallif tomonidan xalqaro tashkilotlar organlariga murojaat qilishning konstitutsiyaviy asoslari ko'rsatilgan hamda uning O'zbekiston uchun ahamiyati ochib berilgan.

Kalit so'zlar: inson huquqlari, konstitutsiya, murojaat qilish huquqi, petitsiya, davlat organi, mansabdor shaxs, ombudsman, kafolat, xalqaro tashkilot, xalqaro organ.

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена вопросу о праве на обращение. Описаны значение, объекты и субъекты права на обращение, формы, методы, гарантии и порядок его реализации. Также автор описывает конституционные основы обращения в международные организации и раскрывает их значение для Узбекистана.

Ключевые слова: права человека, Конституция, право на обращение, петиция, государственный орган, должностное лицо, омбудсман, международная организация, международный орган.

ANNOTATION

This article is devoted to the issue of a human right to petition. It describes the importance, objects and subjects of the right to petition, the forms, methods, guarantees and procedures for its realization. Also, the author describes the constitutional basis of applying to the bodies of international organizations and reveals its importance for Uzbekistan.

Key words: human rights, constitution, right of petition, application, state body, official, ombudsman, guarantee, international organization, international body.

Inson huquqlari orasida shunday huquqlar mavjudki, ularning ta'minlanishi har qanday huquqiy tizimning ishlash darajasi va samaradorligini belgilab beradi. Bu kabi huquqlarga misol sifatida murojaat qilish huquqini keltirish mumkin. Mazkur huquq, o'z tabiatiga ko'ra, birinchi avlod huquqlari – siyosiy va fuqarolik huquqlari turkumiga kiradi. Murojaat qilish huquqining o'ziga xos xususiyati shundaki, uning o'zi shaxs va davlat munosabatlarida insonning asosiy huquq va erkinliklarini ifoda etish bilan birga, ayni paytda, insonning boshqa huquqlarini himoya qilish vositasi sifatida ham namoyon bo'ladi. Boshqacha qilib aytganda, murojaat qilish huquqi inson huquqlarini himoya qiluvchi huquqdir.

Murojaat qilish huquqi asosida davlat idoralari va fuqarolik jamiyati tuzilmalarining e'tibori muayyan bir ijtimoiy ahamiyatga molik masalaga qaratiladi yoki shu yo'sinda inson huquqlarining himoyasi talab qilinadi. Murojaatlarni ko'rib chiqish kafolatini ta'minlash maqsadida qonunchilik hujjatlarida muayyan tartib va qonuniy muddatlar belgilangan bo'lib, barcha davlat idoralari va mansabdor shaxslarning ularga rioya etishi majburiydir.

Huquqiy amaliyotda murojaat qilish huquqi ikki xil ma'noga ega: birinchidan, u shaxsning davlat va jamiyat ishlaridagi ishtirokini ifoda etadi. Bunda istalgan shaxs davlat va jamiyat hayotiga oid ma'lum bir taklif va tavsiyani ko'rib chiqish uchun davlat organlariga murojaat qiladi;

ikkinchidan, u qonun tomonidan belgilangan huquq va erkinliklarni himoya qilish vositasi sifatida namoyon bo'ladi. Bu kabi murojaatlar asosida insonlar o'z huquqlarini himoya qilish yoki buzilgan huquqlarini tiklash maqsadida sudlov va nosudlov organlariga yuzlanadilar.

Murojaat qilish huquqi davlat va shaxs o'rtasidagi munosabatlarni mustahkamlaydi hamda insonning asosiy huquq va erkinliklarini himoya qilish vositasi bo'lib xizmat qiladi. Uning asosida davlat organlari va mansabdor shaxslar faoliyati ustidan jamoatchilik nazorati o'rnatiladi.

Inson huquqlari sohasidagi xalqaro standartlarga muvofiq, har bir inson o'z huquqini himoya qilish yoki buzilgan huquqlarini tiklash uchun nafaqat davlat idoralari va mansabdor shaxslarga, balki xalqaro tashkilotlarning organlariga ham murojaat qilish huquqiga ega. Shu maqsadda insonlarning xalqaro organlarga murojaat qilish huquqining universal va mintaqaviy xalqaro-huquqiy mexanizmlari ishlab chiqilgan bo'lib, universal mexanizmlarni BMT va uning ixtisoslashgan muassasalari doirasida qabul qilingan xalqaro huquqiy hujjatlar, ta'sis etilgan institutlar va o'rnatilgan tartib-taomillar tashkil etadi.

Har kimning huquq va erkinliklarini himoya qiluvchi xalqaro organlarga murojaat qilish huquqi inson huquqlari sohasidagi nufuzli universal tabiatdagi xalqaro hujjatlarda darj qilingan va xalqaro standartga aylangan. Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi (1948), Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi xalqaro pakt va uning I Fakultativ protokoli (1966), Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar to'g'risidagi xalqaro pakt (1966), Irqiy kamsitishning barcha shakllarini tugatish to'g'risidagi xalqaro konvensiya (1965), Ayollarga nisbatan barcha shakldagi kamsitishlarga barham berish to'g'risidagi konvensiya (1979), Qiynoq hamda muomala va jazolashning shafqatsiz, g'ayriinsoniy yoki qadr-qimmatni kamsituvchi turlariga qarshi konvensiya (1984), Bola huquqlari to'g'risidagi konvensiya (1989), Mehnatkash-migrantlar va ular oilalari a'zolarining huquqlarini himoya qilish bo'yicha konvensiya (1990), Nogironligi bor shaxslarning huquqlari to'g'risidagi konvensiya va uning Fakultativ protokoli (2006), Barcha insonlarni o'z erkiga zid tarzda bedarak yo'qolishdan himoya qilish to'g'risidagi xalqaro konvensiya (2006) shular jumlasidandir.

Mazkur hujjatlarda nafaqat insonlarning murojaat qilish huquqi e'tirof etilgan, balki murojaatlarni ko'rib chiqishning aniq mexanizmlari va tartib-taomillari ham belgilangan. Xususan, 1966-yilda BMT Bosh Assambleyasi tomonidan qabul qilingan Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi xalqaro paktning 28-moddasiga muvofiq 18 kishidan iborat Inson huquqlari bo'yicha qo'mita ta'sis etilgan. Paktning IV qismi (28–45-moddalar) va uning I Fakultativ protokoli mazkur qo'mitaning maqomi, tashkiliy

tuzilmasi, vakolatlari va faoliyatining asosiy qoidalarini bayon qiladi¹. Fakultativ protokolning birinchi moddasiga binoan Paktda ishtirok etuvchi davlatlar Protokol qatnashchilari bo'lib, ular Inson huquqlari bo'yicha qo'mita vakolatini tan oladi². Protokolga muvofiq o'z huquqlari buzilgan hollarda alohida shaxslar, o'z davlatlari ustidan Qo'mitaga murojaat qilishlari mumkin. Qo'mita o'zining yopiq majlislarida alohida shaxslardan hamda manfaatdor davlatlardan kelgan yozma axborotlarni o'rganib chiqib, o'z xulosasini ishlab chiqadi hamda uni alohida shaxslarga va davlatlarga yo'llaydi. Bu sohada qilingan ishlar bo'yicha qisqacha axborot har yili Iqtisodiy va Ijtimoiy Kengash ma'ruzasi orqali Bosh Assambleyaga taqdim etiladi.

Fuqarolik va siyosiy huquqlar bo'yicha xalqaro paktning I Fakultativ protokoli 14 moddadan iborat bo'lib, ularda shikoyatni taqdim etish tartibi (1-3-moddalar), qo'mitaning shikoyatlarni ko'rib chiqishi tartibi (4-5-moddalar), Protokolga qo'shilish (8-modda) yoki uni denonsatsiya qilish tartibi (12-modda), Protokolning kuchga kirishi (9-10-moddalar), unga o'zgartirishlar kiritish tartibi (11-modda), imzolash, ratifikatsiya, denonsatsiya qilish, protokolning kuchga kirishi masalalari bo'yicha BMT Bosh kotibi tomonidan a'zo-davlatlarga xabar berish tartiblari (13-modda) belgilangan.

Inson huquqlari sohasida asosiy konvensiyalarning barchasida murojaat qilish huquqining tartib-taomillari o'rnatilgan. Hozirgi kunda yuqorida nomlari zikr qilingan konvensiyalar doirasida Inson huquqlari bo'yicha qo'mita, Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar bo'yicha qo'mita, Irqiy kamsitishlarning barcha shakllariga barham berish bo'yicha qo'mita, Ayollarga nisbatan barcha shakldagi kamsitishlarga barham berish bo'yicha qo'mita, Qiynoqlarga qarshi qo'mita, Bola huquqlari bo'yicha qo'mita,

¹ International Covenant on Civil and Political Rights adopted by General Assembly resolution 2200A (XXI) of 16 December 1966: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights>

² Optional Protocol to the International Covenant on Civil and Political Rights adopted by General Assembly resolution 2200A (XXI) of 16 December 1966: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/optional-protocol-international-covenant-civil-and-political>

Mehnatkash-migrantlar huquqlarini himoya qilish bo'yicha qo'mita, Nogironligi bor shaxslarning huquqlari bo'yicha qo'mita, O'z erkiga zid tarzda bedarak yo'qolishdan himoya qilish qo'mitasi, Qiynoqlarga qarshi kichik qo'mita insonlarning murojaatlarini ko'rib chiquvchi konvensial organ sifatida faoliyat olib bormoqda.

O'rnatilgan tartib-taomilga ko'ra, inson huquqlari sohasidagi asosiy konvensiyalarga qo'shilgan davlat yurisdiksiyasi ostida bo'lgan shaxs inson huquqlari buzilishlaridan jabr ko'rgan va buzilgan huquqlarni tiklash yuzasidan davlat miqyosida yo'lga qo'yilgan barcha amaldagi vositalardan foydalanib bo'lgan-u, biroq chiqarilgan qarordan qanoat hosil qilmagan bo'lsa yoki davlat organlari tomonidan uning murojaati rad etilgan bo'lsa, vakolatli shartnomaviy qo'mitaga ariza va shikoyat bilan murojaat qilish huquqiga egadir. Qo'mitalar bunday shikoyatlarni yarim-sudlov va maxfiy taomillar doirasida ko'rib chiqib, yakunlovchi, majburiy xarakterda bo'lmagan qarorlar qabul qiladi. Bunday yakunlovchi qarorlar, odatda, "so'nggi fikr, taklif va tavsiya" deb ataladi. Yakunlovchi qarorlarda shikoyatlarning taalluqli emasligi (agarda rasmiy talablarga rioya qilinmagan bo'lsa) yoxud taalluqliligi masalasi, shuningdek, taalluqli bo'lsa, uning mazmuni (shikoyatchining inson huquqlari buzilganligi yoki buzilmaganligi yuzasidan to'xtamga kelish) bo'yicha fikr bildiriladi. Bu fikrlar keyinchalik ommaga oshkor etiladi.

Qo'mitalar orasida o'z erkiga zid tarzda bedarak yo'qolishdan himoya qilish qo'mitasi favqulodda tezkor vakolatga ega. Barcha insonlarni o'z erkiga zid tarzda bedarak yo'qolishdan himoya qilish to'g'risidagi xalqaro konvensiyaning 30-moddasiga binoan Qo'mita yo'qolgan shaxsni zudlik bilan izlash kerakligi haqidagi arizalarni qabul qilish va ko'rib chiqish vakolatiga ega. Zudlik bilan harakat qilish lozimligi to'g'risidagi bunday arizalar konvensiyaning ishtirokchi davlatida inson o'z erkiga zid tarzda bedarak yo'qolgan taqdirdagina qabul qilinadi³.

³ International Convention for the Protection of All Persons from Enforced Disappearance adopted by General Assembly of the United Nations in its resolution 47/133 of 23 December 2010: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-convention-protection-all-persons-enforced>

BMTning shartnomaviy organlaridan tashqari, Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining Uchinchi qo'mitasi (Third Committee of the UN General Assembly)⁴ va Bosh Assambleya huzuridagi Millatlar Tashkilotining Inson huquqlari bo'yicha kengashi (UN Human Rights Council)⁵ ga ham murojaat qilish tartib-taomillari ishlab chiqilgan.

Ma'lumki, BMT Nizomining 68-moddasida Iqtisodiy va ijtimoiy kengash (The Economic and Social Council (ECOSOC)) vakolati ostida 1946-yilda Inson huquqlari komissiyasi tashkil etilib, u 2006-yilda Inson huquqlari bo'yicha kengash ta'xis etilgunga qadar BMTning inson huquqlari bo'yicha asosiy organi sifatida faoliyat ko'rsatib kelgan edi. Shu bilan birga, ECOSOCning 1970-yil 27-maydagi 1503 (XLVIII)-rezolyutsiyasi asosida mazkur komissiya tomonidan maxfiy tartibda shaxsiy shikoyatlarni ko'rib chiquvchi "1503 taomil"i ham joriy etilgan edi. 2006-yil 15-martda BMT Bosh Assambleyasi tomonidan BMTning Inson huquqlari bo'yicha komissiyasi o'rniga Inson huquqlari bo'yicha kengashi ta'xis etilgach, ushbu taomil isloh qilindi, biroq o'z ahamiyatini saqlab qoldi.

Inson huquqlari kengashi tomonidan shikoyatlar bo'yicha maxfiy "1503 taomil"ga o'xshash bo'lgan shaxsiy murojaatlarni ko'rib chiqishga oid yangi taomil yaratildi. Ushbu taomil, shuningdek, "dunyodagi har qanday mintaqada va har qanday sharoitda yuz beradigan barcha inson huquqlari va asosiy erkinliklarining yalpi,

⁴ BMT Bosh Assambleyasining 6 ta qo'mitasidan bittasi bo'lib, to'liq nomi "Ijtimoiy, gumanitar va madaniy ishlar qo'mitasi (Social, Humanitarian and Cultural Committee or SOCHUM or C3)". Asosan inson huquqlari, gumanitar va ijtimoiy masalalar bilan shug'ullanadi. Ayollar, bolalar, nogironlar, tub aholi, qochoqlar, yoshlar, keksalar huquqlari, asosiy erkinliklar, adolatli sudlovni ta'minlash sohasida faoliyat ko'rsatadi. Ko'proq ma'lumot uchun qarang: The GA Handbook: A Practical Guide to the United Nations General Assembly (PDF) (2nd ed.). New York: Permanent Mission of Switzerland to the United Nations, 2017.

⁵ BMTning Inson huquqlari bo'yicha kengashi 2006-yil 15-martda BMT Bosh Assambleyasi tomonidan BMTning Inson huquqlari bo'yicha komissiyasi o'rniga ta'xis etilgan. Kengash BMTning boshqa ixtisoslashgan organlari va Inson huquqlari bo'yicha Oliy komissari ofisi bilan yaqin hamkorlik qiladi.

izchil va ishonchli tarzda tasdiqlangan buzilishi hollarini muhokama qilishga qaratilgan"⁶.

Shu maqsadda ikkita ishchi guruhi – Shikoyatlar bo'yicha ishchi guruh va Vaziyatlar bo'yicha ishchi guruh tashkil etilgan bo'lib, ular yuz berayotgan barcha inson huquqlari va asosiy erkinliklarining yalpi, izchil va ishonchli tarzda tasdiqlangan buzilishi hollariga Inson huquqlari bo'yicha kengashning e'tiborini tortish va tegishli davlatlarga murojaatlarda iddao qilingan mavjud inson huquqlari buzilishlari yuzasidan o'z fikrlarini bildirishlari uchun yetkazadi. Keyinchalik Maslahat qo'mitasi tomonidan tayinlangan beshta ekspertdan iborat bo'lgan Shikoyatlar bo'yicha ishchi guruh murojaatning maqbulligi va tegishliligini baholaydi.

Ishchi guruh murojaatni ko'rib chiqishi va tegishli davlatdan muayyan vaqt mobaynida qo'shimcha ma'lumotlarni taqdim etishni so'rashi, murojaatni ko'rib chiqishni bekor qilishi mumkin yoki murojaatni muhokama qilish vazifasini Vaziyatlar bo'yicha ishchi guruhga taklif qiladi. Shikoyatlar bo'yicha ishchi guruhning ma'ruzasi mustaqil ravishda faoliyat yurituvchi Inson huquqlari bo'yicha kengashning besh nafar a'zosi iborat bo'lgan Vaziyatlar bo'yicha ishchi guruhga taqdim etiladi. Shikoyatlar bo'yicha ishchi guruh tomonidan taqdim etilgan ma'lumot va tavsiyalar asosida Vaziyatlar bo'yicha ishchi guruhning Inson huquqlari bo'yicha kengashga inson huquqlari va asosiy erkinliklarining yalpi, izchil va ishonchli tarzda tasdiqlangan buzilishi holatlari to'g'risida axborot berishi talab etiladi. Axborotga keyingi bosqichda qay tarzda ish yuritish bo'yicha tavsiyalar ham ilova qilinadi. Vaziyatlar bo'yicha ishchi guruh murojaatni ko'rib chiqishda davom etishi, murojaatni kelgusida muhokama qilish yoki bekor qilish (tugatish) uchun Inson huquqlari bo'yicha kengashga yuborish to'g'risida qaror qabul qilishi mumkin. Keyingi bosqichda Inson huquqlari bo'yicha kengash hisobot va tavsiyalar

⁶ Inson huquqlari: Parlament a'zolari uchun qo'llanma. – Toshkent: Baktria press, 2019. – 284 b. – B.83.

asosida quyidagi qarorlarning biriga to‘xtalishi mumkin:

- vaziyatni kelgusida ko‘rib chiqish yoxud u yuzasidan harakat qilish shart bo‘lmagan holatlarda ko‘rib chiqishni to‘xtatish;

- vaziyatni ko‘rib chiqishda davom etish va tegishli davlatdan muayyan vaqt ichida qo‘shimcha ma‘lumot taqdim etishni so‘rash;

- vaziyatni ko‘rib chiqishda davom etish va holat yuzasidan monitoring olib borishi hamda bu borada Inson huquqlari bo‘yicha kengashga hisobot berishi uchun mustaqil va yuqori malakali mutaxassis tayinlash (Komissiyaning 1503 taomili bo‘yicha Liberiya bilan bog‘liq vaziyatda xuddi shunday yo‘l tutilgan);

- ishning ommaviy tarzda ko‘rib chiqilishi maqsadida murojaatni maxfiy ko‘rib chiqish taomili orqali muhokama qilishni davom ettirmaslik (1503 taomili bo‘yicha ko‘rib chiqilganidan keyin 2006-yili Qirg‘iziston bilan bog‘liq bo‘lgan ikki holatda va 2012-yilda Eritreya bilan bog‘liq holatda shunday yo‘l tutilgan);

- BMT Inson huquqlari bo‘yicha Oliy komissari boshqarmasiga tegishli davlatga texnik hamkorlik, salohiyatni oshirish yoki maslahat xizmatlarini ko‘rsatish bo‘yicha tavsiya berish (masalan, 2011-yil Kongo Demokratik Respublikasi va 2012-yil Iroq bilan bo‘lgan holatlarda shunday yo‘l tutilgan)⁷.

Yuqoridagilardan xulosa qilish mumkinki, BMT tizimida murojaatlar bilan ishlashning izchil tizimi yaratilgan. Biroq mazkur tizim sudlov yurisdiksiyasiga ega emas. Shu bois uning natijalari faqatgina siyosiy oqibatlarni keltirib chiqaradi, xolos. Shunga qaramay insonlarning xalqaro organlarga murojaat qilish huquqining universal xalqaro-huquqiy mexanizmlarining inson huquqlarini himoya qilishdagi ahamiyati quyidagilarda namoyon bo‘ladi:

birinchidan, insonlar o‘z huquqlarini himoya qilish yoki buzilgan huquqlarini tiklash sohasida o‘zlarida yanada ko‘proq ishonch hosil qiladilar, ular oldingidan ham ko‘proq va yaxshiroq himoyalanganligini his qila boshlaydilar. Bunday ishonch ularda har qanday jamiyatda siyosiy tizim va boshqaruv shakli qanday bo‘lishidan qat’i

⁷ Inson huquqlari: Parlament a‘zolari uchun qo‘llanma. – Toshkent: Baktria press, 2019. – 284 b. – B. 84.

nazar, yanada erkin yashash hissini shakllantiradi. U yoki bu sabablarga ko‘ra milliy mexanizmlar tomonidan himoya qilinmagan yoki yetarli darajada qanoatlantirilmagan huquqlarni xalqaro organlar yordamida himoya qilish imkoniyati yuzaga chiqadi, majoziy ma‘noda aytganda “oxirgi umid”ning yangi chegarasi paydo bo‘ladi;

ikkinchidan, har kimning xalqaro organlarga murojaat qilish huquqining amalga tatbiq etilishi milliy davlat boshqaruv organlari mas‘uliyatini yanada oshiradi. Endilikda milliy instansiyalar inson huquqlarini himoya qilish sohasidagi oxirgi “bekat” emas. Jismoniy va yuridik shaxslarning davlat organlari tomonidan qondirilmagan murojaatlarining xalqaro instansiyalar tomonidan qayta ko‘rib chiqilishi ularning faoliyati samaradorligi hamda mansabdor shaxslarning – shaxsiy, davlat tashkilotlari va o‘zini o‘zi boshqarish organlarining esa – institutsional mas‘uliyatini savol ostiga qo‘yadi. Ular xalqaro organlarning ehtimoliy bosimi ostida o‘z vazifalariga yanada mas‘uliyat bilan yondashishga majbur bo‘ladilar;

uchinchidan, ushbu huquqning joriy etilishi ortidan inson huquqlari sohasida milliy va xalqaro qonunchilikning o‘zaro yaqinlashuvi, milliy va xalqaro mexanizmlarning o‘zaro uzviyligi yuzaga keladi. Natijada, inson huquqlari bo‘yicha asosiy xalqaro shartnomalarga qo‘shilgan davlatning milliy huquq tizimining xalqaro-huquqiy tartibotga yanada integratsiyalashuvi sodir bo‘ladi va alal oqibat, inson huquqlari sohasida yaxlit huquqiy makon shakllanadi. Shu yo‘sinda ishtirokchi-davlat hududida inson huquqlarining “ikki qalqonli” himoya tizimi paydo bo‘ladi. Ularning birinchisi – milliy huquqiy qalqon bo‘lsa, ikkinchisi esa – xalqaro himoya qalqonidir. Inson huquqlarini himoya qilishning milliy va xalqaro mexanizmlari bir-birini o‘zaro to‘ldiradi hamda mustahkam himoya tizimini yaratadi.

Ilg‘or xorijiy tajriba va xalqaro standartlardan kelib chiqib, 2023-yil 30-aprel kuni o‘tkazilgan O‘zbekiston Respublikasi referendumida umumxalq ovoz berish orqali qabul qilinib, 2023-yil 1-mayda kuchga kirgan O‘zbekistonning yangi tahrirdagi Konstitutsiyasida fuqarolarning inson huquqlari sohasidagi xalqaro organlarga murojaat qilish huquqi e‘tirof etildi. Yangi tahrirdagi Konstitutsiyaning 55-moddasiga muvofiq “Har kim O‘zbekiston Respublikasining

qonunchiligiga va xalqaro shartnomalariga muvofiq, agar davlatning huquqiy himoyaga doir barcha ichki vositalaridan foydalanib bo‘lingan bo‘lsa, insonning huquq va erkinliklarini himoya qiluvchi xalqaro organlarga murojaat etishga haqli”.

Buning ma‘nosi shuki, mamlakatimizda doimiy istiqomat qilayotgan yoki vaqtincha bo‘lib turgan har bir shaxs O‘zbekiston ratifikatsiya qilgan inson huquqlari sohasidagi asosiy shartnomalarda belgilab qo‘yilgan huquq va erkinliklarini himoya qilish yoki buzilgan huquqlarini tiklash

maqsadida xalqaro tashkilotlarning inson huquqlariga ixtisoslashgan organlariga, xususan, Birlashgan Millatlar Tashkilotining shartnomaviy qo‘mitalariga yoki maxsus protseduralar orqali BMT Bosh Assambleyasining Uchinchi qo‘mitasi (Third Committee of the UN General Assembly) va Bosh Assambleya huzuridagi Millatlar Tashkilotining Inson huquqlari bo‘yicha kengashi (UN Human Rights Council)ga ham murojaat qilishi mumkin. Bu, albatta, respublikamizda inson huquqlari himoyasini takomillashtirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR

1. International Covenant on Civil and Political Rights adopted by General Assembly resolution 2200A (XXI) of 16 December 1966: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights>
2. Optional Protocol to the International Covenant on Civil and Political Rights adopted by General Assembly resolution 2200A (XXI) of 16 December 1966: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/optional-protocol-international-covenant-civil-and-political>
3. International Convention for the Protection of All Persons from Enforced Disappearance adopted by General Assembly of the United Nations in its resolution 47/133 of 23 December 2010: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-convention-protection-all-persons-enforced>
4. The GA Handbook: A Practical Guide to the United Nations General Assembly (PDF) (2nd ed.). New York: Permanent Mission of Switzerland to the United Nations, 2017.
5. Inson huquqlari: Parlament a‘zolari uchun qo‘llanma. – Toshkent: Baktria press, 2019. – 284 b.
6. Khaydarali Yunusov. (2023). The Constitutional and International-Legal Foundations of the Right to Petition (Case of Uzbekistan). *The American Journal of Political Science Law and Criminology*, 5(06), 20–26. <https://doi.org/10.37547/tajpslc/Volume05Issue06-05>

DAVLAT BILAN JAMIYAT O'RTASIDAGI MULOQOTDA SIYOSIY PR TEXNOLOGIYALARI

BABAYEV

*Tolibjon Abdusalilovich,
O'zbekiston davlat jahon tillari
universiteti mustaqil tadqiqotchisi*

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada jamoatchilik bilan aloqalar – PR tizimining mohiyati, shakllari va rivojlanish tendensiyalari ilmiy tahlil etilgan. Davlatning axborot siyosati, boshqaruv organlarining ochiqligi va so'z erkinligini ta'minlash masalalariga e'tibor qaratilgan. O'zbekistonda amalga oshirilayotgan islohotlar negizida siyosiy PR va uning ahamiyati borasida ayrim ilmiy xulosalar chiqarilgan.

Kalit so'zlar: jamoatchilik bilan aloqalar, axborot siyosati, xalq bilan muloqot, saylov kampaniyasi, siyosiy texnologiyalar, OAV.

АННОТАЦИЯ

В статье научно анализируются сущность, формы и направления развития системы связей с общественностью – PR. Акцентировано внимание на вопросах государственной информационной политики, открытости органов управления и обеспечении свободы слова. На основе проведенных в Узбекистане реформ сделаны некоторые научные выводы о политическом PR и его значении.

Ключевые слова: связи с общественностью, информационная политика, общение с народом, предвыборная кампания, политические технологии, СМИ.

ANNOTATION

This article scientifically analyzes the essence, forms and directions of development of the system of public relations - PR. Attention is focused on issues of state information policy, openness of government bodies and ensuring freedom of speech. Based on the reforms carried out in Uzbekistan, some scientific conclusions about political PR and its significance have been made.

Key words: public relations, information policy, communication with the people, election campaign, political technologies, mass media.

Jamoatchilik bilan aloqalar tizimi – ko'pchilik holatda PR deb yuritiladigan soha bugungi ijtimoiy hayotimizning ajralmas qismiga aylanib bormoqda.

PR siyosat maydonidagi nomzodlarga juda kerakli ma'lumotlarni olishda yordam beradi. Siyosiy boshqaruvda rahbar doimo katta hajmdagi axborotlarni qabul qilishga ehtiyoj sezadi. Ayrim manbalarda keltirilishicha, bu kabi vaziyatlarda ma'lumot olishda PR taktikalaridan foydalanishdan ko'ra samaraliroq vosita mavjud emas. Siyosiy tashkilot foydalanadigan jamoatchilik bilan aloqalar guruhi konferensiyalar, siyosiy munozaralar va tegishli tashkiliy konvensiyalarni tashkil etish bo'yicha mutaxassis hisoblanadi[1].

Agar siz siyosiy nomzod bo'lsangiz, chiqishlaringizda foydalanadigan nutqlaringizni yozadigan mutaxassis kerak bo'ladi, albatta. Bundan tashqari, tegishli manbalar bilan yetarli darajada ishlay oladigan ommaviy axborot vositalari xodimi ham zarur bo'lib, bularning barchasi kerakli ma'lumotni olish uchun juda muhimdir.

Siyosatda PRni faqat brend yoki taniqli insonlarning jamoatchilikka ko'rinish berishi bilangina izohlash noto'g'ri. Jamoatchilik bilan aloqalar bo'yicha mutaxassislar o'ziga xos malaka va ko'nikmalarga ega, doimiy ravishda ijtimoiy-siyosiy jarayonlardan xabardor va ijtimoiy mas'uliyatli kasb hisoblanadi. Aks holda ular o'zlari vakillik qilayotgan korxonaga yoki tashkilotni (yoki siyosiy yetakchini) noqulay ahvolga solib qo'yishlari mumkin. Dunyo tajribasidan ma'lumki, agar siyosiy boshqaruv subyekti inqirozga uchragan bo'lsa, eng to'g'ri yo'l bu samarali PR taktikasidan foydalanishdir.

PR taktikasi, ayniqsa, ijtimoiy tarmoqlarda samarali ishlaydi. Ijtimoiy tarmoqlar siyosiy partiya yoki lider bilan muloqot va suhbatlar yaratish uchun ideal vositadir. Siyosiy partiya o'z memorandumlari va matbuot bayonotlarini YouTube kabi platformalarda to'g'ridan-to'g'ri e'fira uzatishi mumkin. Lekin haddan

tashqari ko'p media ma'lumotlarini ijtimoiy tarmoqlar orqali tarqatish o'zining aks ta'sirini ko'rsatishi ham mumkin[2]. Nomzod yoki partiya tashkiloti uchun ishlaydigan jamoatchilik bilan aloqalar bo'yicha mutaxassislar ijtimoiy media platformalarida nashr etilgan kontentlarni diqqat bilan kuzatib borishlari va tegishli paytda munosib javob berishi talab etiladi.

Siyosatda PRning maqsadi jamiyatdagi boshqa kichik tizimlarga nisbatan funksiyalar, mavzular va dasturlarni taqdim etishdir. Aslida, bu e'tibor va qiziqishni jalb qilish, shuningdek, o'z pozitsiyalari, manfaatlari va asosiy o'yinchilarining xabardorlik darajasini va tasvir profilini oshirishni o'z ichiga oladi. Siyosatda PR axborotni yetkazish va siyosiy fikrni shakllantirish uchun ishlatiladi. PR mutaxassislari asosiy maqsadli guruhlar bilan o'zaro tushunish va manfaatlar kelishuvi uchun qulay muhit yaratish hamda targ'ib qilish uchun doimiy muloqot qilishlari lozim.

So'nggi yillarda **O'zbekistonda amalga oshirilayotgan islohotlar negizida mazkur sohaga ham e'tibor oshib bormoqda. Mamlakatimizda siyosiy boshqaruv jarayonlarida jamoatchilik bilan aloqalarning rivojlanish istiqbollari yuksalmoqda.**

Aytish joizki, O'zbekistonda jamoatchilik bilan aloqalarni yo'lga qo'yish va shu maqsadda tashkilotlarda axborot xizmatlarini tashkil etishda dastlab O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2006-yil 22-sentabrda qabul qilingan **“Davlat va xo'jalik boshqaruvi organlarining jamoatchilik bilan aloqalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida”**gi 203-son qarori muhim huquqiy asos bo'lib xizmat qilgandi. Qarorda “Vazirliklar, davlat qo'mitalari, agentliklar, Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va Toshkent shahar hokimliklari, xo'jalik boshqaruvi organlari (keyingi o'rinlarida idoralar deb yuritiladi) tarkibida xodimlarning umumiy soni doirasida axborot xizmatlari tashkil etilishi” belgilab qo'yilgan.

Shuningdek, unda axborot xizmatlarining asosiy vazifalaridan biri sifatida idora rahbariyati tomonidan belgilanadigan axborot siyosatini shakllantirish va amalga oshirishda, milliy va xorijiy ommaviy axborot vositalarida idora faoliyatining dolzarb jihatlarini, tegishli sohadagi

yagona davlat siyosatini amalga oshirish masalalarini yoritish shuningdek, idora faoliyatiga nisbatan ijtimoiy fikrning ahvolini hamda milliy va xorijiy ommaviy axborot vositalari pozitsiyasini tahlil qilish va ular to‘g‘risida idora rahbariyatini xabardor qilish belgilangan edi.

Ushbu qarorning qabul qilinishi mohiyatan siyosiy boshqaruvning yangi bosqichga ko‘tarilganini, ya‘ni boshqaruvda samarali muloqotni shakllantirish, axborot maydonini tahlil qilib borish orqali ijobiy imijni yaratishga hukumat darajasida e‘tibor berila boshlanganini anglatadi.

O‘tgan yillar mobaynida mazkur qarorda belgilangan qator vazifalar ijrosi ta‘minlandi. Chunonchi, barcha vazirlik, tashkilot, muassasa va boshqa idoralarda axborot xizmatlari tashkil etildi va ular faoliyati yo‘lga qo‘yildi, internet tarmog‘ida veb-resurslari tashkil etildi. Shu tariqa bugungi kunga qadar axborot xizmatlari muayyan vazifalarni amalga oshirib kelayotir. Biror huquqiy asosga ega bo‘lmasdan bunday muhim vazifalarni amalga oshirish mushkul edi, albatta. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 15-fevral kuni e‘lon qilingan **“O‘zbekiston Respublikasi davlat va xo‘jalik boshqaruvi organlarining axborot xizmatlari faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”**gi 125-sonli qarori sohani yanada takomillashtirishda muhim qadam bo‘ldi. Qaror bilan “Davlat va xo‘jalik boshqaruvi organlarining axborot xizmati to‘g‘risida”gi nizom ham tasdiqlandi[3].

2019-yil 28-iyunda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Ommaviy axborot vositalari mustaqilligini ta‘minlash hamda davlat organlari va tashkilotlari axborot xizmatlari faoliyatini rivojlantirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PF-4366-son qarori qabul qilindi. Shuningdek, axborot xizmatlari tomonida OAV vakillari bilan, shu jumladan, davlat va xo‘jalik boshqaruvi organlarining rahbarlari ishtirokida muntazam ravishda (bir oyda kamida bir marta) matbuot anjumanlari, brifinglar o‘tkazilishini hamda ommaviy axborot vositalari va jamoatchilik bilan ishlashning boshqa zamonaviy shakllarini amaliyotga joriy etish majburiy etib belgilandi.

Tanqidiy mazmundagi chiqishlarga tezkorlik bilan davlat organlari va tashkilotlari, mahalliy

davlat hokimiyati organlari axborot xizmatlari rasmiy axborot resurslari orqali munosabat bildirib borishi mexanizmi yo‘lga qo‘yildi. Buning natijasida tanqidiy materiallarga tashkilotlar tomonidan rasmiy munosabat bildirish holati respublika miqyosida 10–15 foizdan qariyb 70–80 foizga yaqinlashdi.

Siyosiy PR haqida gapirganda shuni ta‘kidlash lozimki, noto‘g‘ri so‘z tanlash, axloqiy tuzoqlar, muhim ma‘lumotlarning sizib chiqishi – barchasi siyosiy PR bilan bevosita bog‘liq holatlardir.

Bular butun dunyodagi siyosatchilar doimo diqqat markazida. Har hafta agentliklar va PR menejerlari o‘zlarining so‘nggi loyihalari, kampaniyalari va tashabbuslari haqida barcha kerakli ma‘lumotlarni yetkazish uchun o‘z mijozlari nomidan press-relizlar tayyorlaydilar hamda jamiyatni xabardor qilib borishadi. Jamoatchilik bilan aloqalar siyosiy hayotning muhim qismidir. PR menejerlarining vazifasi axborotni nazorat qilish va biror narsa nazoratdan chiqib ketishi bilan tezda javob berishdir. Aynan ular ijobiy e‘tiborni uyg‘otadi va siyosatchilarning imijiga g‘amxo‘rlik qiladi.

Nima uchun PR siyosatda muhim? Siyosatda jamoatchilik bilan aloqalar siyosatchilar tomonidan jamoatchilik bilan o‘zaro manfaatli munosabatlar o‘rnatish uchun foydalaniladigan **strategik aloqa jarayonidir**. Insonlar siyosatdagi jamoatchilik bilan aloqalarni sodda ko‘rishga moyil bo‘lib, u faqat yangiliklarni boshqarish va ommaviy axborot vositalari bilan aloqalarni o‘z ichiga oladi, deb hisoblaydi. Shunga qaramay, bu yondashuv inqirozli muloqot, ko‘ngillilar bilan aloqalar, muammolarni boshqarish va mablag‘ yig‘ish kabi boshqa muhim sohalarni ham qamrab oladi[4].

Biroq, aniqlik uchun, nega PR siyosatchilar faoliyatining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi, degan savolga – PR hayotiy ta‘sir ko‘rsatishga yordam beradi va ijobiy imij yaratishda bir lamchi vositadir, deya javob berish mumkin. Siyosatchilar o‘zlarining imiji ustida doimo ishlashga majbur. Jamoatchilik ularni qanday qabul qilishi bo‘lajak saylovlar natijalariga ta‘sir qilishi mumkin. Shuning uchun ular doimo o‘zlarining eng yaxshi tomonlarini ko‘rsatishga va omma e‘tiborida qolishga harakat qilishadi.

Turli konferensiyalar, siyosiy munozaralar va boshqa tegishli tadbirlarni tashkil etish siyo-

siy tashkilotlar tomonidan yollangan PR guruhi-ning zimmasida bo'ladi. Ular ogohlugini oshirish uchun siyosatchi qatnashishi mumkin bo'lgan imkoniyatlar va tadbirlarni izlaydilar. Kerakli (ijobiy) ta'sirga erishish qiyin bo'lishi mumkin, albatta. Agar siz siyosiy nomzod bo'lsangiz, masalan, sizning kampaniyangiz uchun nutqlar yozish uchun kimdir kerak. Barcha tinglovchilar uni to'g'ri tushinishlari uchun xabaringizni yetkazishda ommaviy axborot vositalari va malakali notiqalar bilan yaxshi munosabatda bo'lish juda muhim.

PR menejeri bo'lish oson emas, bunda kuchli, barqaror va ehtiyotkor bo'lish talab etiladi. Agar ular yo'q bo'lsa, partiya yoki shaxs faqatgina nomaqbul reklamaga ega bo'lib qolishi mumkin.

PR siyosiy inqirozni yengillashtirishga yordam beradi. Siyosatchilar doimo e'tibor markazida bo'lganligi sababli, ular ko'proq tushkunlikka va kutilmagan inqirozlarga moyildir. Ushbu yuqori xavfqa qo'shimcha ravishda, ular har doim bir-oz axloqsizlik va qarama-qarshilikka ham tushub qolishlari mumkin. Bunday holatda siyosatchilar doimo pulsni ushlab turishlari va *"har qanday yong'inni zarar yetkazishdan oldin o'chirishlari zarur"*.

Siyosiy jamoatchilik bilan aloqalar va umuman siyosiy PR sohasi bir qancha muhim yo'nalishlardan iborat bo'ladi. Jumladan:

Yangiliklarni boshqarish. Aksariyat shaxslar PRning yangiliklarni boshqarish va OAV bilan aloqalaridagi ta'siridan xabardor. Ular biladiki, samarali siyosiy jamoatchilik aloqalari maxsus matbuot anjumanlarini o'tkazish yoki press-revizlar yaratish orqali muhim mavzularni yoritish uchun jurnalistlar va axborot manbalarini jalb qilishni o'z ichiga oladi. Ammo, odatda, ko'pchilik, ehtimol, PR boshqaruvi shu bilan tugaydi, deb hisoblashadi. Aslida PR sohasi butun bir siyosiy jarayonlarning boshlanishidan toki uning jamiyatda samarali tatbiq etilishigacha bo'lgan yo'lni qamrab olgani holda, turli xil instrument va mexanizmlarni qo'llaydi[5].

Muammolarni boshqarish. Muammolarni boshqarish siyosiy PRning yana bir muhim sohasidir. Bu siyosatchilar va ularning partiyalari muhim masalalarni qanday aniqlashi,

ustuvorlik qilish, ishlab chiqish va yetkazishni o'z ichiga oladi. PR-menejerlar ushbu asosiy sohalarni turli xil vositalardan foydalangan holda kuzatib boradilar, masalan, pozitsiyalar, platforma bayonotlari, nutqlar, bahslar va boshqalar.

Tadbirlarni boshqarish. Jamoatchilik bilan aloqalar bo'yicha menejerlar siyosatchilarning ta'sirini qo'llab-quvvatlaydigan siyosiy voqealarga ko'p vaqt va kuch sarflaydilar. Ular partiya konvensiyalari, onlayn vebinarlar va uchrashuvlar, pul yig'ish kechki ovqat yoki shahar hokimiyati yig'ilishlari kabi tadbirlarni rejalashtirish, boshqarish va amalga oshirish uchun javobgardir.

Baholashni boshqarish. PR faoliyati natijalarini o'lchash mumkinmi? Aynan buni amalga oshirish uchun bir nechta firma, shaxslar va guruhlar turli modellar, jadvallar va hisob-kitoblarni ishlab chiqadilar. Biroq, PR harakatlarida ularning muvaffaqiyatini o'lchash uchun ishlatilishi mumkin bo'lgan aniq analitik ko'rsatkichlar yo'q, shuning uchun ular shunchaki taxminlardir. Shunga qaramay, baholashni boshqarish jarayoni zarur[6]. Ushbu ish siyosatchilarning maqsadlariga erishish uchun PR faoliyati muhimligini ko'rsatadi va yaxshilash uchun yo'nalishlarni aniqlashga yordam beradi.

O'zbekistonda "Harakatlar strategiyasidan – Taraqqiyot strategiyasi sari" tamoyili asosida olib borilayotgan yangilanishlar sharoitida:

davlat hokimiyati, davlat va xo'jalik boshqaruvi organlarining boshqaruv kadrlari salohiyatini baholashning yangi usullarini joriy qilish;

boshqaruv kadrlari zaxirasini shakllantirish tizimini takomillashtirish;

boshqaruv kadrlarini tanlash, tayinlash va lavozimini o'zgartirishda subyektiv omillarni keskin qisqartirish;

boshqaruv kadrlarini "Assessment-centre" uslubi asosida baholash amaliyotini joriy qilish;

davlat hokimiyati, davlat va xo'jalik boshqaruvi organlarining boshqaruv kadrlarining innovatsion menejment yo'nalishida malakasini oshirish[7] kabi islohotlar negizida davlatning xalq bilan muloqoti, jamoat institutlarining hukumat organlari bilan ijtimoiy hamkorligi va albatta samarali jamoatchilik aloqalari (PR) tizimini yaratish masalalari diqqat markazida turadi.

ADABIYOTLAR

1. Воробьев Ю.Л., Говорина К.В., Доскальчук А.В. Проблемы политической коммуникации // Знание. Понимание. Умение. 2007. № 3. – С. 125.
2. Чумиков А.Н. Имидж – репутация – бренд: традиционные подходы и новые технологии: сборник статей. Москва, Берлин: Изд-во “Директ-Медиа”, 2015. – С. 17.
3. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 15-fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasi davlat va xo‘jalik boshqaruvi organlarining axborot xizmatlari faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 125-sonli qarori // <https://lex.uz/uz/docs/-3561681>
4. Political PR: Strategies and Tools for Political & Election Campaigns // <https://medium.com/prowly/political-pr-strategies-and-tools-for-political-election-campaigns-2a0c997e7fe5>
5. Шейнов В.П. Пиар “белый” и “черный”: Технология скрытого управления людьми. Москва: Изд-во “АСТ”, 2001. – С. 200-201.
6. Trust Barometer Global Results | 2018 Edelman Trust Barometer // [http://cms.edelman.com/sites/default/files/2018-02/2018 Edelman_Trust_Barometer_Global_Report_FEB.pdf](http://cms.edelman.com/sites/default/files/2018-02/2018%20Edelman_Trust_Barometer_Global_Report_FEB.pdf)
7. 2017-2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasini “Faol tadbirkorlik, innovatsion g‘oyalar va texnologiyalarni qo‘llab-quvvatlash yili”da amalga oshirishga oid Davlat dasturi // https://nrm.uz/contentf?doc=530377-2017-2021-yillarda_o%20%80%98zbekiston_respublikasini_rivojlantirishning_beshta_ustuvor_yo%20%80%98nalishi

SIYOSIY MANIPULYATSIYANING ZAMONAVIY TEXNOLOGIYALARI

QOLQANOV

*Nuriddin Tashpulatovich,
siyosiy fanlar bo'yicha
falsafa doktori, dotsent*

ESANOVA

*Kamola Ilxomjon qizi,
O'zbekiston xalqaro islom
akademiyasi talabasi*

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada axborot tarqatishda inson ongini boshqarish va ongiga ta'sir qiluvchi siyosiy texnologiyalardan biri – manipulyatsiya haqida so'z boradi. Bugungi globallashuv sharoitida qabul qilinayotgan axborot kim tomonidan va nima maqsadda tarqatilayotgani masalasi siyosiy manipulyatsiyalarning asosi ekanligi ochib berilgan.

Kalit so'zlar: axborot, manipulyatsiya, siyosiy manipulyatsiya, siyosiy boshqaruv, siyosiy madaniyat, siyosiy xulq-atvor, siyosiy ong, qadriyatlar, ta'sir o'tkazish, fikrni boshqarish, jamoatchilik ongiga ta'sir qilish.

АННОТАЦИЯ

В статье говорится о манипуляции, одной из политических технологий воздействия на сознание и контроля над сознанием человека при распространении информации. В современных условиях глобализации вопрос о том, кто и с какой целью получает информацию, оказывается основой политических манипуляций.

Ключевые слова: информация, манипуляция, политическая манипуляция, политический менеджмент, политическая культура, политическое поведение, политическое сознание, ценности, влияние, управление мнением, влияние на общественное сознание.

ANNOTATION

In today's globalization, information is as important to us as water and air. We live in a time where it is difficult to imagine our life without information. But it is extremely important to know by whom and for what purpose the received information is distributed. This article talks about manipulation, one of the political technologies that influence the mind and control of the human mind in the dissemination of information.

Key words: information, manipulation, political manipulation, political management, political culture, political behavior, political consciousness, values, influence, opinion management, influence on public consciousness.

Bugungi kunda siyosiy boshqaruv muammosi eng muhim masalalardan biridir. Shu sababli samarali va zamonaviy jamiyatning o'ziga xos xususiyatlariga mos keladigan standartlar va institutlarni yaratishga ehtiyoj bor. Ijtimoiy-siyosiy boshqaruv shakllaridan biri jamiyat ongini siyosiy manipulyatsiya qilishdir. Jamiyatning siyosiy tizimini modernizatsiya qilish boshqaruv va manipulyatsiya jarayonlarida tegishli o'zgarishlarni keltirib chiqaradi. Siyosiy ong va xulq-atvorga ta'sir ijtimoiy taraqqiyotning an'anaviy, zamonaviy va postmodern deb ataladigan bosqichlarida har xil bo'ladi. Siyosiy madaniyatning tarkibiy qismi bo'lgan siyosiy ong tarkibida qadriyat-dunyoqarash komponenti eng muhimlaridan biridir. Qadriyatlar siyosiy xulq-atvorning motivatsion asosini tashkil qiladi. Ta'kidlanishicha, qadriyatlar bashorat qilingan yo'nalishda o'zgaradi va siyosiy manipulyatsiya jamoat ongining qiymat yo'nalishlariga ta'sir qilishi mumkin. Siyosiy manipulyatsiya muammosining ilmiy rivojlanish holatini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, siyosiy ongning muhim tarkibiy qismi sifatida qadriyat-dunyoqarash komponenti kam o'rganilgan.

Manipulyatsiya – bu o'z manfaati yo'lida boshqalardan foydalanish, ularni boshqarish orqali ularga ta'sir ko'rsatish¹. Manipulyatsiya deganda jamoatchilik fikriga ta'sir o'tkazish, hokimiyatni qo'lga kiritish yoki muayyan siyosiy maqsadlarga erishish uchun xilma-xil taktikalardan foydalanish tushuniladi. Bu ma'lumot tarqatish, tashviqotdan foydalanish yoki odamlarning fikri va harakatlarini o'zgartirish uchun psixologik manipulyatsiyaning boshqa shakllarini o'z ichiga olishi mumkin. Bu, shuningdek, siyosiy manfaatlar uchun odamlarning qo'rquvi, noto'g'ri qarashlari yoki zaifliklaridan foydalanishni o'z ichiga oladi. Siyosiy manipulyatsiya demokratiyaga putur yetkazishi, ijtimoiy bo'linish va tartibsizliklarga olib kelishi mumkin bo'lgan jiddiy muammodir.

Manipulyatsiya siyosiy hamda kommuni-

katsion texnologiya sifatida o'z mavqeyi va o'rniga ega bo'lib bormoqda. Ayni paytda kimningdir manfaatini himoya qilmaydigan, auditoriyani u yoki bu faoliyatga (yoki faoliyatsizlikka) undamaydigan jurnalistni topish juda qiyin. Axborot olish va tarqatish imkoniyatlari kengaygan, raqobat kuchaygan bir sharoitda buni tabiiy hol deb qabul qilish kerak. Axborot siyosiy hayotning ajralmas bo'lagiga aylanib bo'ldi va u "davlat faoliyatida boshqaruvchilik kuchini sezilarli darajada namoyon qiladi. Bunda axborot ham demokratik hokimiyat manbayi, ham siyosiy tizim va jarayonlarni boshqarish omili bo'lib maydonga chiqadi"².

Shaxslararo manipulyatsiyalardan farqli o'laroq, siyosiy manipulyatsiyalar shaxsiy emas va keng ommaga ta'sir qilishni o'z ichiga oladi. O'zlikning (hatto bir shaxsning) yashirin shakldagi irodasi ko'pchilikka yuklanadi. Siyosiy manipulyatsiyaning asosiy vositalaridan biri tashviqotdir. Siyosiy manipulyatsiya texnologiyasi quyidagi fikrlarni o'z ichiga oladi:

a) onga yashirin, ammo ma'lum guruhlar uchun kerakli mazmundagi obyektiv ma'lumotlar niqobi ostida kiritish;

b) qo'rquv, tashvish, nafrat va boshqalarni qo'zg'atadigan jamoatchilik ongining og'riqli nuqtalariga ta'sir qilish;

c) muayyan rejalar va yashirin maqsadlarni amalga oshirish yoki ularga erishishda kommunikant o'z pozitsiyasini jamoatchilik fikrini qo'llab-quvvatlash bilan bog'laydi.

Umuman olganda, zamonaviy jamiyatni tartibga solish va integratsiyalashuv siyosiy hokimiyatning eng muhim funksiyalari bo'lib, ularning bajarilishi siyosiy organlarning siyosiy qarorlarni tasdiqlash va amalga oshirish uchun ommaning ongi va psixologiyasiga ta'sir qilish qobiliyatiga bog'liq. Bu esa fuqarolar ongi va psixologiyasining asosiy shakllari va darajalarini o'rganish, bilish asosida ommaviy onga g'oyaviy-psixologik ta'sir ko'rsatishni doimiy ravishda takomillashtirishni taqozo etadi.

Demak, manipulyatsiya deganda ijtimoiy psixologiyaga, inson ongi va instinktlariga maqsadli ta'sir ko'rsatish orqali xatti-harakatlarini boshqaradigan psixologik ta'sir turini tushunish mumkin.

² Karimov F. "Demokratiya va milliy axborot tizimi"/ "Tafakkur", 2010 yil, 2-son. – B.71.

¹ <https://uz.wikipedia.org/wiki/Manipulyatsiya>

Manipulyatsiya qilingan shaxsning shakllanishini belgilovchi yana bir muhim omil mavjud – bu so'nggi asrlarga kelib jadal rivojlangan texnik taraqqiyot natijasida yuzaga kelgan yashash sharoitining yengillashganligi hisoblanadi. "Badavlat jamiyat" barcha odamlarga "xavfsiz" hayotni kafolatlaydi, lekin bu omil odamlarning "dangasa"likka moyilligini orttiradi. Odamlar mas'uliyat va tashabbusni yo'qotib, hukumat tomonidan in'om etilgan imtiyozlardan bahramand bo'lib yashaydilar. Bu jamiyatda farovonlik asosiy maqsadga aylanadi.

Manipulyatsiya uchun keng asoslar ommaviy ongda tanish, an'anaviy va g'ayrioddiy innovatsiyalarning kombinatsiyasi bilan ta'minlanadi. Shu tufayli ham an'analar, urf-odatlar, odatlarga murojaat qilish siyosiy hokimiyat barqarorligini saqlashga yordam beradi. Masalan, sobiq Sovet Ittifoqida hukumat kapitalizmning muqarrar yemirilishi va kommunistik mukammal, ideal jamiyat sifatida g'alaba qozonishi, xususiy mulk ijtimoiy yovuzlik manbai sifatida ko'rilishi yoki ishchilar sinfining yetakchi roli haqidagi afsonalardan keng foydalangan.

Siyosiy manipulyatsiya uchun odatda qo'llaniladigan bir nechta texnologiya va taktikalar mavjud:

1. Ijtimoiy media manipulyatsiyasi: siyosiy aktyorlar ko'pincha ijtimoiy media platformalaridan noto'g'ri ma'lumot tarqatish, jamoatchilik fikrini manipulyatsiya qilish va moslashtirilgan xabarlar bilan odamlarning muayyan guruhlarini nishonga olish uchun foydalanadilar. Bu soxta akkauntlar yaratish, ma'lum xabarlarni kuchaytirish uchun botlardan foydalanish va muvofiqlashtirilgan dezinformatsion kampaniyalarda qatnashishni o'z ichiga olishi mumkin.

2. Ma'lumotning manbasi va maqsadni aniqlash: siyosiy kampaniyalar va tashkilotlar odamlarning afzalliklari, xatti-harakatlari va e'tiqodlari haqida ma'lumot to'plash uchun ma'lumotlarni yig'ish usullaridan foydalanadilar. Keyinchalik bu ma'lumotlar saylovchilarning muayyan guruhlariga ularning fikri va xatti-harakatiga ta'sir qilish uchun mo'ljallangan shaxsiylashtirilgan xabarlar va reklamalar bilan nishonga olish uchun ishlatiladi.

3. Mikrotargeting – bu aholini demografik,

qiziqishlari va xatti-harakatlariga qarab kichik, aniq guruhlariga bo'lish uchun ishlatiladigan usul. Siyosiy ishtirokchilar o'z harakatlarining ta'sirini maksimal darajada oshirish uchun o'zlarining xabar almashish va muloqot strategiyalarini har bir guruhga moslashtirishlari mumkin.

4. Psixografik profillash – ularning munosabati va xatti-harakatlarini yaxshiroq tushunish uchun shaxslarning shaxsiy xususiyatlari, qadriyatlar va motivlarini tahlil qilishni o'z ichiga oladi. Ushbu ma'lumotlardan aholining muayyan qatlamlari bilan rezonanslashadigan maqsadli xabarlarni yaratish uchun foydalanish mumkin.

5. Dipfeyk texnologiyasi – yolg'on ma'lumotlarni tarqatish yoki jamoatchilik fikrini manipulyatsiya qilish uchun ishlatilishi mumkin bo'lgan juda realistik soxta videolar yoki audioyozuvlarni yaratish imkonini beradi. Siyosiy aktyorlar opponentlarini obro'sizlantirish, noto'g'ri ma'lumot tarqatish yoki jamoatchilik o'rtasida chalkashlik yaratish uchun diffeykdan foydalanishi mumkin.

6. Targ'ibot texnikasi: takrorlash, emotsional murojaatlar va qo'rquvni uyg'otish kabi targ'ibot usullari odatda siyosiy manipulyatsiyada jamoatchilik fikrini shakllantirish va qaror qabul qilishga ta'sir etish uchun qo'llaniladi. Muammolarni ma'lum bir shaklda shakllantirish va hikoyani nazorat qilish orqali siyosiy aktyorlar jamoatchilik fikrini o'z foydasiga aylantirishi mumkin.

Umuman olganda, siyosiy manipulyatsiya texnologiyalari doimiy ravishda rivojlanib va murakkablashib bormoqda, bu esa raqamli asrda ushbu taktikalarni aniqlash va ularga qarshi kurashishni tobora qiyinlashtirmoqda.

Raqamli asrda texnologiya va ijtimoiy media platformalaridan keng foydalanish tufayli manipulyatsiya muhim muammoga aylandi. Raqamli asrda manipulyatsiya namoyon bo'lishining ba'zi usullari:

1. Noto'g'ri ma'lumot va dezinformatsiya: raqamli makon noto'g'ri yoki chalg'ituvchi ma'lumotlarning tez tarqalishiga imkon beradi, ulardan jamoatchilik fikrini manipulyatsiya qilish, saylovlarga ta'sir qilish yoki chalkashliklarni yaratish uchun foydalanish mumkin. Bu demokratiya va ommaviy nutq uchun jiddiy oqibatlariga olib kelishi mumkin.

2. Maqsadli reklama va mikro-targeting:

raqamli platformalar foydalanuvchilar haqida katta hajmdagi ma'lumotlarni to'playdi, bu esa reklama beruvchilarga va siyosiy kampaniyalarga ularning afzalliklari va e'tiqodlariga moslashtirilgan maxsus xabarlar bilan shaxslarni nishonga olish imkonini beradi. Bu odamlarning fikri va xulq-atvorini o'zlari bilmagan holda manipulyatsiya qilish uchun ishlatilishi mumkin.

3. Soxta hisoblar va botlar: avtomatlashtirilgan hisoblar yoki botlardan ma'lum xabarlarni kuchaytirish, tendentsiyalarni manipulyatsiya qilish yoki dezinformatsiyani tarqatish uchun foydalanish mumkin. Ushbu soxta hisoblar ma'lum bir sabab yoki nomzod uchun keng tarqalgan qo'llab-quvvatlash yoki muxolifat xayolotini yaratishi mumkin.

4. Psixologik manipulyatsiya: raqamli platformalar foydalanuvchi xatti-harakati va qaror qabul qilishiga ta'sir qilish uchun ishonarli dizayn yoki xatti-harakatni o'zgartirish kabi psixologik usullardan foydalanishi mumkin. Bu xatti-harakatlar ijobiy o'zgarishini rag'batlantirish kabi axloqiy maqsadlarda yoki zaifliklardan foyda yoki siyosiy manfaatlar uchun foydalanish kabi g'ayrioddiy maqsadlarda ishlatilishi mumkin.

Shaxslar raqamli asrda manipulyatsiyaning ushbu shakllaridan xabardor bo'lishlari va onlayn duch keladigan ma'lumotlarni tanqidiy baholashlari muhimdir. Mediasavodxonlik ko'nikmalarini rivojlantirish, faktlarni tekshirish manbalari va turli nuqtai nazarlarni izlash manipulyatsiyadan saqlanishga yordam beradi hamda yanada xabardorlik va demokratik jamiyatni ta'minlaydi. Bundan tashqari, siyosatchilar va texnologiya kompaniyalari ushbu muammolarni tartibga solish, shaffoflik va axloqiy dizayn amaliyotlari orqali hal qilishlari kerak.

Manipulyatsiya turli shakllarda bo'lishi va qo'llaniladigan usullar va strategiyalarga qarab turli turlarga bo'linishi mumkin. Mana, bir necha keng tarqalgan manipulyatsiya turlari:

1. Hissiy manipulyatsiya: manipulyatsiyaning bu turi kimningdir his-tuyg'ulari yoki zaifliklaridan uning xatti-harakatlarini boshqarish yoki ta'sir qilish uchun foydalanishni o'z ichiga oladi.

2. Gazlayting³ – manipulyatsiyaning bir

³ Gazlayting – bu so'zlashuv tili bo'lib, u kimnidir o'z voqelikni idrok etishiga shubha qilish uchun manipulyatsiya qilish deb tushuniladi.

shakli bo'lib, manipulyator jabrlanuvchi o'z his-tuyg'ulari, xotiralari yoki aql-idrokiga shubha qilishga undaydi. Ular faktlarni inkor etishi, voqelikni buzib ko'rsatishi yoki jabrlanuvchining his-tuyg'ularini kuch va nazoratga olish uchun bekor qilishi mumkin.

3. Ishontiruvchi manipulyatsiya – kimningdir e'tiqodiga, qaroriga yoki harakatlariga ta'sir qilish uchun mantiqiy xatoliklar, hissiy murojaatlar yoki aldatchi taktikalar kabi ishontirish usullaridan foydalanishni o'z ichiga oladi. Buni reklama, savdo taktikasi yoki siyosiy tashviqotda ko'rish mumkin.

4. Yashirin manipulyatsiya – nozik va ko'pincha jabrlanuvchining e'tiboridan chetda qoladi. Bu passiv-tajovuzkor xatti-harakatlar, nozik belgilar yoki yashirin kun tartibi kabi bilvosita vositalar orqali kimnidir manipulyatsiya qilishni o'z ichiga oladi.

5. Ijtimoiy manipulyatsiya – istalgan natijaga erishish uchun ijtimoiy dinamikani yoki munosabatlarni manipulyatsiya qilishni o'z ichiga oladi. Bunga mish-mishlarni tarqatish, g'iybat qilish, ittifoq tuzish yoki boshqalarga ta'sir qilish uchun ijtimoiy bosimdan foydalanish kiradi.

6. Moliyaviy manipulyatsiya – kimningdir xatti-harakatlarini nazorat qilish yoki ta'sir qilish uchun pul yoki moliyaviy resurslardan foydalanishni o'z ichiga oladi. Bunga moliyaviy suiiste'mollik, ekspluatatsiya, firibgarlik yoki moliyaviy foyda olish uchun majburlash kiradi.

7. Axborot manipulyatsiyasi – boshqalarni chalg'itish, aldash yoki manipulyatsiya qilish uchun axborotni boshqarish yoki buzib ko'rsatishni o'z ichiga oladi. Bunga noto'g'ri ma'lumot tarqatish, tashviqot, soxta yangiliklar yoki tushunchalar yoki fikrlarni shakllantirish uchun ma'lumotlarni tanlab taqdim etish kiradi.

Ushbu turdagi manipulyatsiyalardan xabardor bo'lish va manipulyatsiya qachon sodir bo'layotganini tan olish uchun tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish muhimdir. Chegaralarni belgilash, ishonchli muloqot qilish, ishonchli odamlardan yordam so'rash va o'z-o'zini parvarish qilish bilan shug'ullanish manipulyatsiyadan himoya qilish va sog'lom munosabatlarni saqlashga yordam beradi.

Xulosa sifatida ta'kidlash joizki, manipulyatsiyadan xabardor bo'lish bir necha sabablarga ko'ra juda muhimdir:

1. Yolg'ondan himoya qilish: manipulyatsiya shaxsiy manfaatlar uchun kimningdir xatti-harakati, fikrlari yoki his-tuyg'ulariga ta'sir qilish yoki nazorat qilishni o'z ichiga oladi. Manipulyativ taktikalardan xabardor bo'lgan holda, odamlar o'zlarining boshqalar tomonidan aldanishi yoki ekspluatatsiya qilinishidan himoya qilishlari mumkin.

2. Sog'lom munosabatlarni saqlash: manipulyatsiya munosabatlardagi ishonch, muloqot va o'zaro hurmatni buzishi mumkin. Manipulyatsiyani erta anglab, odamlar muammolarni hal qilishlari, chegaralarni belgilashlari va boshqalar bilan yanada sog'lom va haqiqiy aloqalarni rivojlantirishlari mumkin.

3. Axloqiy xulq-atvorni targ'ib qilish: manipulyatsiyadan xabardorlik odamlarga axloqiy me'yorlarni qo'llab-quvvatlash, shaffoflikni ta'minlash va boshqalarga zarar yetkazadigan yoki jamiyatga ishonchni susaytiradigan manipulyativ xatti-harakatlardan qochish imkonini beradi.

4. Tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini oshirish: manipulyatsiya haqida xabardorlikni rivojlantirish tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini

oshiradi, odamlarga ma'lumotni baholash, motivlarni so'rash va turli kontekstlarda haqiqiy muloqot va manipulyatsiya taktikasini farqlash imkonini beradi.

5. Moslashuvchanlikni mustahkamlash: manipulyatsiyadan xabardorlik qat'iyatlilik va o'ziga ishonchni kuchaytiradi, odamlarga o'z chegaralarini tasdiqlash, o'z huquqlarini himoya qilish va qiyin vaziyatlarda yanada aniqroq va qat'iyatlilik bilan harakat qilish imkoniyatini beradi.

6. Sog'lom jamiyatni rivojlantirish: manipulyatsiya haqida xabardorlikni oshirish va axloqiy xulq-atvorni targ'ib qilish orqali shaxslar manipulyatsiya tan olinadigan va undan voz kehadigan adolatli va o'zaro hurmat ustuvor jamiyatni yaratishga hissa qo'shadilar.

Umuman olganda, manipulyatsiyadan xabardor bo'lish shaxsiy farovonlikni himoya qilish, sog'lom munosabatlarni rivojlantirish, axloqiy me'yorlarni qo'llab-quvvatlash va boshqalar bilan o'zaro munosabatlarimizda shaffoflik, ishonch va o'zaro hurmat madaniyatini rivojlantirish uchun juda muhimdir.

ADABIYOTLAR

1. Karimov F. Demokratiya va milliy axborot tizimi. – T.: Tafakkur jurn. 2010 yil, 2-son. – B.71.
2. Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием. – М.: Эксмо, 2003. – С.45
3. Djumaev R.Z. Siyosiy konfliktlarni boshqarishning zamonaviy texnologiyalari. Siyosiy texnologiyalarning rivojlanishi. Respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallari to'plami. – T.: Complex Print, 2022. – B. 64-68.
4. Islamov I.N., Maxmudov Sh.A. Siyosiy texnologiyalar tushunchasi va uning mohiyati. Siyosiy texnologiyalarning rivojlanishi. Respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallari to'plami. – T.: Complex Print, 2022. – B. 4-9.

DAVLAT XIZMATI VA DAVLAT FUQAROLIK XIZMATI: KONSEPTUAL VA INSTITUTSIONAL JIHATLARI

SHUKUROV

Elbek Xabibullayevich
O'zbekiston Respublikasi Prezidenti
huzuridagi Davlab boshqaruv
akademiyasi mustaqil izlanuvchisi

ANNOTATSIYA

Maqolada davlat xizmati va davlat fuqarolik xizmatining umumiylik va xususiylik jihatlari, bu borada ishlab chiqilgan va yaratilgan konsepsiyalar va ularning institutsional jihatlari, mazkur sohada o'z qarashlarini ilgari surgan olimlar va mutaxassislarning tadqiqotlari, xorijiy mamlakatlarda davlat xizmatining tashkiliy, siyosiy va tanlov bilan bog'liq vazifalarining samaradorlik mezonlari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: davlat xizmati, davlat fuqarolik xizmati, konsepsiya, institutsional muammo, ochiq tizim, yopiq tizim, tanlov, hokimiyat, samaradorlik.

АННОТАЦИЯ

В статье рассмотрены и проанализированы общности и особенности государственной службы и государственной гражданской службы, разработанные концепции и институциональные аспекты этой сферы, исследования ученых и взгляды специалистов по данному вопросу, критерии эффективности задач, связанных с организационно-политическими вопросами и отбором кандидатов для государственной службы в других странах.

Ключевые слова: государственная служба, государственная гражданская служба, концепция, институциональная проблема, открытая система, закрытая система отбора, конкурс, власть, эффективность.

ANNOTATION

The article examines and analyzes the commonalities and features of the civil service and state civil service, developed concepts and institutional aspects in this area, research by scientists and specialists who put forward their knowledge and views on this issue, criteria for the effectiveness of tasks related to organizational, political and selection of candidates for the state services in foreign countries.

Key words: public service, public civil service, concept, institutional problem, open system, closed selection system, competition, power, efficiency.

O‘tgan yili mamlakatimiz taraqqiyotida tub burilish yasagan muhim voqealardan biri – bu Oliy Majlis tomonidan “Davlat fuqarolik xizmati to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasining Qonuni qabul qilinganligini alohida e‘tirof etish lozim[1]. Sababi, uzoq yillar davomida davlat xizmatida ishlagan, uning qiyinchiliklariyu, murakkabliklarini (xalqona so‘z bilan “issiq sovug‘ini” yetarlicha ko‘rgan) boshdan kechirgan xodimlarning maqomi, taqdiri, istiqboli, muammolari hech kimni qiziqirmagan edi, desak, ma‘lum ma‘noda haq bo‘lamiz. Bugun esa ushbu Qonun mamlakatimiz taraqqiyotini, istiqbolini o‘zining taqdirida ko‘rayotgan har bir hodimning, rahbarning, umuman olganda, davlat xizmatchisining “haqiqiy himoyachisi”ga aylandi.

Davlat xizmati tushunchasi qadimdan insoniyat va boshqaruv sohasining muhim instituti bo‘lsada, tushuncha va kategoriya sifatida XVIII asrlarda vujudga kelganligini va Yevropa Uyg‘onish davri bilan bog‘liqligini alohida qayd etish mumkin. To‘g‘ri, bu borada qadim Sharq allomalari hisoblanmish, bobokalonlarimiz Abu Nasr Forobiy, Nizomulmulk, Yusuf Xos Xojib, A.Navoiy kabilarning ham ko‘plab qarashlari mavjud bo‘lsada, ularning asarlarida bugungi zamonaviy “Davlat xizmati yoki davlat fuqarolik xizmati” singari kategoriyalar qo‘llanilmaganligini ham aytib o‘tmoq lozim.

Alohida qayd etishga lozim bo‘lgan jihatlardan biri shuki, bugun siyosiy fanlar tizimida ham, shuningdek, huquqshunoslik, jamiyatshunoslik, iqtisod fanlari tizimida ham “Davlat xizmati”, “Davlat fuqarolik xizmati” singari tushunchalar, terminlar keng ishlatilmoqda va qo‘llanilmoqda. Lekin, aynan ushbu tushunchalarning vujudga kelishi, ilmiy konseptual omillari va ularning rivojlanishi tendensiyalari borasidagi tadqiqotlarni esa O‘zbekistonda yetarli deb bo‘lmaydi. Ya‘nikim, bugungi kunda o‘ta dolzarb mavzulardan bo‘lgan ushbu boradagi tadqiqotlar juda kam. Mavzuni tadqiq qilish uchun, avvalo, har ikki tushunchani, ya‘ni “davlat

xizmati” va “davlat fuqarolik xizmati”ni lug‘aviy mazmunidan tortib, uning konseptual asoslarini aniqlashtirib olish muhim ahamiyatga ega.

Ma‘lumki, davlat xizmati – davlat organlarida ma‘lum bir mansabni egallagan shaxsning ommaviy, professional va bajaragan mehnati uchun davlat tomonidan moddiy to‘lov asosida amalga oshiradigan ishi bo‘lib, mazkur faoliyat doirasida lavozim majburiyatlari vakolatlarini davlat tomonidan belgilangan qonunlar va huquq asosida amalga oshiruv faoliyatidir.

Bugungi kunda xalqaro tajribani o‘rganish, bu borada katta yutuqlarni qo‘lga kiritgan mamlakatlarning erishgan yutuqlari va tajribalarini o‘rganishning ahamiyati tobora ortib borayotganligin e‘tirof etmoq lozim. Xalqaro amaliyotni tahlil qilish natijasida biz bugungi kunda mamlakatimizda qanday tajribani joriy qilishni, qaysi islohotlarning afzal ekanligini, qaysi konsepsiya tadqiqot uchun muhim yo‘nalishligini, ularning davlat rivojlanishining qaysi modeli uchun mantiqan mos ekanligini aniqlash mumkin. Ayniqsa, so‘nggi yillarda oldimizda turgan eng katta vazifalardan biri sifatida davlat xizmatining samaradorligini oshirish ekanligini ta‘kidlash joiz. Zero, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev tomonidan ham doim davlat xizmatining taraqqiyotimiz yo‘lidagi muhim bo‘g‘ini ekanligi ta‘kidlab kelinmoqda. Xususan, 2022-yilning 4-avgust kuni Prezident Shavkat Mirziyoyev raisligida davlat xizmatini isloh qilish va boshqaruvda natijadorlikni oshirish chora-tadbirlari yuzasidan bo‘lib o‘tgan yig‘ilishda ko‘tarilgan qator masalalar ichida “Bu raqobatli bozorda davlat xizmati ham jozibador bo‘lishi kerakligi, davlat xizmatchilari faoliyatining kafolatlari ham kuchaytirilishini hamda xodimning tajribasi, malakasi va erishgan natijasiga qarab, rag‘batlantirish tizimi joriy qilinishi, ularning hayoti va sog‘lig‘i davlat hisobidan sug‘urta qilinishi va eng asosiysi, o‘z vazifalarini halol va pok bajarayotgan davlat xizmatchilari uchun keksalikni munosib o‘tkazish kafolatlari yaratilishi alohida ta‘kidlandi”[2].

O‘tgan asrning 90-yillaridagi vaziyat davlat xizmati va xizmatchisining ma‘lum bir portretini, sifatlarini, xususiyatlarini yaratish bilan bog‘liq katta muammolarni O‘zbekiston oldiga ham ko‘ndalang qo‘yganligi barchamizga ma‘lum. Bu davrga kelib, uzoq yillar davomida

davlat va jamiyat tomonidan “qat’iy” qabul qilingan “kommunistik rahbar” qiyofasi o‘zining jozibadorligini yo‘qotib bo‘lgan edi. Jamiyatning dunyoga ochilishi va taraqqiyparvar, ma’rifatparvar davlatlar tajribasi, ularning hayoti bilan tanishish darajasi ortib borganligi va buning natijasida qotib qolgan byurokratizmga nisbatan ishonchi yo‘qolganligi hech birimizga sir emas. Shuning uchun ham davlat oldida nafaqat kommunistik aqida va dunyoqarashdan holi bo‘lgan kadrlar siyosati, balki zamonaviy prinsiplarga, mazmunga asoslangan, dunyo tajribasidan uzilib qolmagan davlat xizmatining modelini topish va joriy qilish barcha o‘tish davridagi yangi davlatlar uchun ustuvor masalaga aylangan edi.

Hech kimga sir emas, bunda ba’zi davlatlar davlat xizmatini tashkil qilish, doimiy takomillashtirish borasida rivojlangan mamlakatlarda uzoq yillar davomida shakllangan fuqarolik jamiyatining ba’zi elementlarini shunchaki ko‘chirib olish yo‘lidan bordi. Shuningdek, asosiy e’tiborini “velosiped kashf qilish”ga emas, balki ularda shakllangan tayyor modelni o‘zlashtirish va o‘z milliy xususiyatlari bilan boyitishga ham e’tibor qaratgan davlatlar bo‘ldi. Asosiy masala – davlat xizmatini alohida rivojlanish modeli sifatida belgilash, isloh qilish va mamlakatdagi ko‘plab muammolarga aynan ushbu institut yordamida yechim topish edi. Shuningdek, aynan ushbu institutni o‘zgaruvchan zamonaviy talablarga doimiy moslashtirib borish ham asosiy strategik vazifalardan biriga aylandi, desak, aslo mubolag‘a bo‘lmaydi.

Tadqiqot davomida shunday fikrlar shakllandiki, barcha davlatlar davlat xizmati sohasidagi islohotlarni amalga oshirishdan asosiy maqsad sifatida quyidagi vazifalarni yechishni mo‘ljallagan va shundayligicha qolmoqda:

1) fuqarolik xizmati tizimidagi siyosiy maqsadlarning roli va professional partiya byurokratiyasi o‘rtasidagi muvozanatni topish;

2) davlat xizmatining jadalligi va uning barqarorligi o‘rtasidagi muvozanatga erishish;

3) davlat xizmatining ochiqligi, demokratlashganlik darajasining kuchayishi, uning fuqarolar va jamiyat ehtiyojlari va manfaatlariga moslashuvchanligi;

4) davlat fuqarolik xizmatining “menejerlashuvi”, davlat fuqarolik xizmati tizimiga

bozor tamoyillarining joriy qilinishi (Buyuk Britaniya, Italiya, Niderlandiya, Yangi Zelandiya va boshqalar); hukumat bilan tanlovlar asosida u yoki bu davlat vazifalarini bajarish yoki xizmatlar ko‘rsatish borasida shartnoma tuzadigan nohukumat tashkilotlarning shakllanishi;

5) davlat xizmati sohasida biror bir lavozimni egallash yoki ularni lavozim xizmati yo‘lida ilgari surish sohasining kengayishi;

6) davlat xizmatchilarining soni, ularning imtiyozlarini qisqartirgan holda, bir vaqtda ishlarining natijadorligiga qarab ularning oylik maoshlarini o‘stirib borish tizimini joriy qilish (Buyuk Britaniya, Niderlandiya, Janubiya Koreya, AQSH).

Bu turdagi islohotlar yoki taraqqiyot jarayonlari O‘zbekistonda ham boshlanganligini e’tirof etgan holda, bugungi kunda u davlat xizmatidagi samaradorlikni oshirishga qaratilganligini ham aytish lozim. Bu – ma’muriy-huquqiy sohadagi o‘zgarishlarning ustuvor yo‘nalishi sifatida davlat fuqarolik xizmatini samarali tashkil qilish borasidagi dolzarb muammolarni o‘rganishning natijasi hamdir. Ma’lumki, bugun ko‘plab xorijiy mamlakatlarda bunday islohotlarning, o‘zgarishlarning ko‘plab modellari yaratilgan va ular asosida samaradorlik mezonlari ishlab chiqilganligini ham ko‘rishimiz mumkin. Xorijiy tajribani o‘rganishning yana bir muhim jihati sifatida bu avvalo mamlakatimizda sohaning muammolari, tamoyillari, meyoriy-huquqiy tartibga solishning ustuvor vazifalarini, shuningdek, davlat-xizmatchi munosabatlarining asosiy ishtirokchilarini ham aniqlash ekanligini ta’kidlab o‘tish joiz.

Rivojlangan davlatlardagi davlat xizmati borasidagi aniq bir muvaffaqiyatlarga qaramasdan, o‘tish davrida bo‘lgan davlatlardagi birorta keng miqyosli islohot (bir muncha taraqqiy etgan Koreya Respublikasi yoki Braziliyani misol tariqasida keltirish mumkin) butunlay katta mavaffaqiyat bilan yakunlamadi. Shuningdek, Buyuk Britaniyada davlat xizmatini isloh qilish natijalarini ba’zi mutaxassislar salbiy baholaganlar. Chunki, islohotlar natijasida davlat xizmatining yaxlit tizimining buzilishi ro‘y bergan, davlat xizmatining nufuzi va jozibadorligi yo‘qolgan. Qator ekspertlarning xolisona ta’kidlariga ko‘ra, bu “ma’lum bir davlatdagi davlat xizmati jamiyatdagi munosabatlar holatidan

va aynan uning o‘zini boshqaradigan kadrlar yetishib chiqadigan jamiyatning rivojlanganlik darajasidan o‘zib ketmagan bo‘lishi lozim”[3]. Aks holda, davlat xizmatiga joriy qilingan modeldan voz kechiladi yoki xatolik mavjud bo‘lgan davlat xizmatining rasmiy jihatlarinigina o‘zlashtirish va mamlakatda mavjud real ijtimoiy munosabatlarga moslashish yuz beradi. Oxir oqibatda bu mamlakatdagi mavjud kamchiliklarni amalga oshirilgan islohotlar “niqobi” ostida vaqtinchalik “yopib qo‘yilishi”ga olib keladi.

Bugungi kunda davlat xizmatini tashkil qilishning O‘zbekiston uchun maqbul bo‘lgan modelini topish yoki yaratishning dolzarbligi ham shundaki, biz qaysi davlatlar yoki jamiyatlar tajribasiga ko‘proq murojaat qilamiz yoki o‘rganamiz. Ochiq ingliz-sakson modeli (yangi davlat menejmenti) ma‘qulmi yoki yevropa qit‘asining boshqa davlatlariga xos bo‘lgan yopiq model ma‘qulmi, shuningdek, bugun sharq mamakatlari ham bu borada katta muvaffaqitlarga erishganligini hisobga olgan holdagisi ma‘qulmi, albatta tadqiqotlar buni ko‘rsatib beradi.

Umuman olganda, bugun biz davlat xizmatini rivojlantirish yo‘lidan qat‘iy borish bilan bir qatorda, davlat tuzilishiga ham e‘tiborimizni qaratishimiz kerak. Sababi, har qanday modelning qo‘llanilish sohasi va imkoniyatlari davlatning federal yoki unitar tuzilishiga alohida yo‘naltirilganligi bilan ham muhim. Shunday qilib, davlat fuqaroliq xizmati to‘rtta modelga ajratiladi:

Unitar davlatda amalga oshiriladigan, markazlashgan yopiq model;

Nisbiy nomarkazlashgan yopiq model (federativ davlatda);

Nisbiy nomarkazlashgan ochiq model (unitar davlatda);

Nomarkazlashgan ochiq model (federativ davlatda) [4].

Davlat xizmatini isloh qilish zarurati, albatta, sohaning ma‘lum bir kamchiliklardan xoli emasligi, qonunchilik borasida ham hali ma‘lum bir ishlar takomillashtirilishi va eng asosiysi davlat xizmatchilarida ma‘lum bir siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy, ma‘naviy ong mezonlari va madaniyati shakllantirilishi lozimligidan kelib chiqadi deyishimiz mumkin. Zero, mavzuning boshida aytib o‘tganimizdek, garchi “Davlat fuqarolik xizmati to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Res-

publikasining Qonuni qabul qilingan bo‘lsada, ushbu Qonunni sharhlash, biror bir kamchiliklarini ko‘rsata bilish yoki aksincha, uning ustun tomonlari borasida mutaxassislar, siyosatshunoslar, huquqshunoslar, sotsiologlar, iqtisodchilar o‘zlarining ekspert munosabatini bildirmadilar, yoki kam bildirdilar deyish mumkin. Misol uchun mavzu yuzasidan tadqiqot olib borgan kamsonli o‘zbekistonlik olimlardan O.Xasanov o‘z tadqiqotlaridan birida “Bugungi kunda inson resurslarini rivojlantirish va boshqarish bilan bog‘liq yuqori natijalarni qayd etayotgan Fransiya, AQSH, Germaniya, Singapur, Janubiy Koreya, Isroil, BAA va Turkiya kabi mamlakatlarning tajribasi siyosiy tizim rivojlanishidagi muvaffaqiyatlar – avvalo, kadrlar salohiyatining o‘sishi bilan chambarchas bog‘liq ekanligini yana va yana isbotlamoqda” – deya ta‘kidlagan [5].

Chunki, har bir mamlakatda davlat xizmati va uni rivojlantirishning muqobil yo‘llari, qonunchilikdagi oxirigacha yetmagan masalalar, davlat fuqarolik xizmatini tartibga soluvchi, uning o‘rnini bosuvchi, huquqiy maqomini yanada takomillashtirish bilan bog‘liq masalalar bir marotaba emas, balki doimiy muhokama bo‘ladigan mavzular qatoridan o‘rin olgan. Shuningdek, qonunchilikdagi ba‘zi masalalar, ya‘ni davlat fuqarolik xizmatida ishlayotgan odamning o‘rnini vaqtincha boshqarib turuvchining huquqiy maqomi va uning tayinlanishi, lavozimidan ozod qilinishi singari muammolar, davlat xizmatiga hukumat tomonidan tayinlanadigan shaxslar (oldin harbiy xizmatda bo‘lib, keyin fuqarolik xizmatiga o‘tgan shaxslar, xorijdan taklif qilingan, shartnoma asosida ishlaydigan va xokazo) borasidagi holatlarning hal qilinmaganligi kabi masalalar ham qonun doirasida o‘z yechimini topgan bo‘lishi kerakligini aytib o‘tish joiz.

Shuningdek, ko‘plab davlatlar tajribasida, davlat xizmati sohasiga uning aniq maqsadi va vazifalari, ularni baholash mezonlari, ishlan rahbarning o‘zboshimchaligi tufayli bo‘shatib yuborilishi, shuningdek, mansabdorlarning xulq-atvorini, ahloq meyorlari masalalari to‘lig‘icha kiritilmagan. Shu va boshqa omillarni hisobga olgan holda, aytish mumkinki, bu kabi tajribalarni doimiy o‘rganish va doimiy isloh qilish faqatgina O‘zbekistonga foyda keltiradi.

Yuqorida davlat xizmatini tizim sifatida samarali tashkil borasida aytib o'tilgan modellarimiz ichidan O'zbekiston uchun maqbullari bu ingliz sakson modeli (ochiq) va kontinental (yopiq), shuningdek, unitar davlat boshqaruvi uchun nisbiy nomarkazlashgan modelni o'zaro taqqoslash yo'li bilan o'rganish lozim. Misol uchun, birgina ochiq model uchun xos bo'lgan xususiyatlar ichida quyidagilarni alohida sanash mumkin:

- davlat xizmati bilan bog'liq munosabatlarni tartibga solishning aniq tashkiliy huquqiy tizimi yo'qligi;
- kadrlarni tanlashning ochiq tanlov tizimi;
- mehnat haqqi va karyeraning bajargan ishi va natijasiga bog'liqligi;
- ishdan bo'lishatishning oddiy tartiblari o'rnatilganligi (AQSH, Buyuk Britaniya, Kanada) [6].

Bizga ma'lumki, ingliz sakson tizimi yoki modeli odatda sud amaliyotiga, qonunlarga va hukumatning me'yoriy hujjatlariga asoslanadi. Yopiq modelga esa:

- davlat xizmatining har bir darajasining malakalarini aniq belgilash;
- kadrlarni tanlashning ko'pbosqichli tizimi;
- davlat xizmatchisi yoki unga da'vo-garning yuqori ijtimoiy maqomi, ya'ni mansab lavozimlari, oylik maoshi, mehnat staji va lavozimiga bog'liqligi;
- davlat xizmatchisini lavozimdan bo'shatishning murakkab jarayon ekanligi (Germaniya va Fransiya) xos.

Shuningdek, bugungi kunda ushbu sohada dunyo miqyosida amalga oshirilayotgan tadqiqotlarni shartli tarzda uch kategoriyaga ajratish mumkin:

1. Davlat xizmati yoki fuqarolik xizmatining institut sifatida shakllanishining tarixiy shart-

sharoitlarini, ularning rivojlanish tendensiyalari va bosqichlarini o'rganish;

2. Davlat xizmati va davlat fuqarolik xizmati borasida mamlakatimizda va xorijda amalga oshirilayotgan islohotlar tajribasini qiyoslash va o'rganish;

3. Ushbu sohani isloh qilish jarayonlarini nazariy asoslash.

Xulosa o'rnida aytish lozimki, yuqoridagilar ichida eng katta qiziqish birinchi galda, davlat fuqarolik xizmatini isloh qilishning nazariy asoslarini o'rganishga qaratilgan. Buning asosiy sabablari har bir davlatda amalga oshiriladigan ma'muriy islohotlar borasidagi davlat siyosatining o'zagini davlat xizmati va fuqarolik xizmati, shuningdek, kadrlar siyosati tashkil qiladi. Ma'lumki, bu borada davlatlar tomonidan sohaga doir qonunlar, qarorlar, konsepsiyalar, strategiyalar hamda uning tashkiliy va amaliy tomonlarini rivojlantiradigan qator xujjatlar qabul qilinadi.

Ayniqsa, "davlat xizmati va u orqali davlat boshqaruvidagi samaradorlikni oshirish maqsadida sohaga doir ko'plab tadqiqotlar qilinadi, xorijiy mamlakatlarning tajribalari o'rganiladi, sohani rivojlantirish borasida turli metodlar, ko'nikmalar, malaka talablari, davlat xizmati va xizmatchilarining professionallik faoliyatidagi samaradorlikni baholash bo'yicha mezonlar ishlab chiqiladi" [7].

Davlat fuqarolik xizmatining rivojlanishi yetakchi ijtimoiy institut shaklida hokimiyat mexanizmlari vositasida jamiyatning ongi va madaniyati o'zgarishini, boshqaruv sohasining professional tarzda taraqqiy etishini ta'minlaydi. Odatda, barcha islohotlar iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy, huquqiy va ma'naviy sohalarga bo'linadi. Tor ma'noda aytadigan bo'lsak, ularning barchasi jamiyat taraqqiyotini ta'minlash borasidagi muammolarni bartaraf etishga qaratilganligi bilan ahamiyatlidir.

ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasining “Davlat fuqarolik xizmati to‘g‘risida”gi Qonuni. 10.11.2022 dan kuchga kirgan. <https://lex.uz/uz/docs/6145972>
2. Ixcham va samarali boshqaruv tizimini yaratish vazifasi qo‘yildi. <https://president.uz/uz/lists/view/5398>
3. Understanding the Civil Service. <https://www.civilservant.org.uk/>
4. Ben Nancholas. The UK Civil Service: an explainer. <https://online.york.ac.uk/the-uk-civil-service-an-explainer/>
5. Xasanov Otabek Abdurashidovich. O‘zbekistonda siyosiy modernizatsiya jarayonlarida davlat kadrlar siyosatini rivojlantirish tendensiyalari. 23.00.02 – Siyosiy institutlar, jarayonlar va texnologiyalar ixtisosligi bo‘yicha Siyosiy fanlar bo‘yicha fan doktori (DSc) dissertatsiyasi avtoreferati. Toshkent – 2022. B.5
6. Yakushik, Valentin, Change of the Type of Political System (Ukrainian Case). (Institute of International and Cultural Studies, Tsuda College: Tokyo, 1995.) - P. 12-19; Post-Communist Ukraine: Contradictions and Prospects for Socio-Political Development. - In: Political Thought. Ukrainian Scientific Journal. No. 1. 1993. - P. 117-120.
7. Старилов Ю.Н. Государственная служба в Российской Федерации: теоретико-правовое исследование. – Воронеж, 1996.

GLOBAL DUNYODA MILLIY TIL MILLIY-MA'NAVIY XAVFSIZLIK OMILI

ESHMURODOV

Akbar Tolliboyevich,

Renessans ta'lim universiteti

*“Ijtimoiy-siyosiy fanlar” kafedrası
dotsenti, s.f.f.d. (PhD)*

ANNOTATSIYA

Maqolada jamiyatda ma'naviy xavfsizlikni ta'minlashda tilning o'рни masalasi yoritilgan. Ma'lumki, til – millatning ma'naviy boyligi, nafaqat muomala vositasi, balki xalqning madaniyati, urf-odati, turmush tarzi, tarixidir. Maqolada mamlakatimizda o'zbek tilining xalqimiz ijtimoiy hayotida va xalqaro miqyosdagi obro'-e'tibori-ni tubdan oshirish, unib-o'sib kelayotgan yoshlarimizni vatanparvarlik, milliy an'ana va qadriyatlarga sadoqat ruhida tarbiyalashda tilning o'рни, shuningdek, mamlakatimizda davlat tilidan foydalanishdagi muammolar bayon etilgan va ularning yechimi bo'yicha bir qator takliflar berilgan.

Kalit so'zlar: til, til madaniyati, o'zbek tili, millat, globallashuv, ma'naviy xavfsizlik, ma'naviyat, inson, milliy o'zlik.

АННОТАЦИЯ

В статье описывается роль языка в обеспечении духовной безопасности в обществе. Излагается роль узбекского языка в общественной жизни нашего народа и на международном уровне, в воспитании нашей молодежи в духе патриотизма, национальных традиций и ценностей. Также рассматриваются проблемы использования государственного языка в нашей стране и приведен ряд предложений по их решению.

Ключевые слова: язык, языковая культура, узбекский язык, национальность, глобализация, духовная безопасность, духовность, человек, национальная идентичность

ANNOTATION

This article describes the role of language in ensuring spiritual security in society. As it is known, language is the spiritual wealth of the nation, not only a means of communication, but also culture, traditions, lifestyle and history of the nation. The article outlines the role of the Uzbek language in the public life of our people and at the international level, the role of the language in educating our youth in the spirit of patriotism, national traditions and values, as well as the problems of using the state language in our country and provides a number of proposals for their solution.

Key words: language, linguistic culture, Uzbek language, nationality, globalization, spiritual security, spirituality, person, national identity

Til milliy o‘zlikni anglash omili, har qanday xalq madaniyatining poydevori bo‘lib, xalqlarning o‘tmishi, ko‘p asrlik intellektual merosini o‘zida saqlab turuvchi xazinadir. Poydevorni buzing va uy qulab tushadi. Insonning aqliy takomilida fanning, ruhiy kamolotida ma‘naviyatning ishtiroki muhim. Aqliy takomilga erishgan inson o‘zining moddiy olamini beqam-u ko‘st qilishi bor gap, biroq kam-ko‘stsiz bu olam ma‘naviyatsiz butun bo‘lmas. Ma‘naviyat qushning bir qanotiga mengzalgani bosh sababi ham shudir. Odamiylikning chin omili sanalgan ma‘naviyat odam bolasini shaxs sifatida shakllantiradi, biologik mavjudotdan insonlik rutbasiga ko‘taradi. Bu rutbaning yo‘rgagi axloqiy va ruhiy tarbiya bo‘lsa, beshigi til va adabiyotdir. Bugungi globallashgan dunyoda millat tiliga milliy o‘zlikni asrashning bosh sharti deb qaralayotgani ham shundan [1].

Albatta, olimlar fikriga ko‘ra bugungi globallashuv jarayonlari muttasil davom etadigan tarixiy jarayon bo‘lib, u bir tomondan jahonning yetakchi davlatlarining gomogenlashuvi va universallashuvi bo‘lsa, ikkinchi tomondan milliy chegaralarning “yuvilib ketish”i va ma‘naviy inqiroz jarayoni ham hisoblanadi. Ana shu sababli dunyoda yuz berayotgan ma‘naviy inqiroz jarayonlarida milliy tilni asrash, sofligini saqlab qolish milliy va ma‘naviy xavfsizlikni ta‘minlash borasidagi strategik vazifa hisoblanadi.

Bugungi kunda ko‘pgina mamlakatlarda o‘z milliy tillarini himoya qilish bo‘yicha aniq davlat siyosati mavjud. Jumladan, mamlakatimizda ham o‘zbek tilining xalqimiz ijtimoiy hayotida va xalqaro miqyosdagi obro‘-e‘tiborini tubdan oshirish, unib-o‘sib kelayotgan yoshlarimizni vatanparvarlik, milliy an‘ana va qadriyatlarga sadoqat ruhida tarbiyalash, mamlakatimizda davlat tilini to‘laqonli joriy etishni ta‘minlash, O‘zbekistondagi millat va elatlarning tillarini saqlash va rivojlantirish, davlat tili sifatida o‘zbek tilini o‘rganish uchun shart-sharoitlar yaratish, o‘zbek tili va til siyosatini rivojlantirishning strategik maqsadlari, ustuvor yo‘nalish va

vazifalarini hamda istiqboldagi bosqichlarini belgilash maqsadida **O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti 2020-yilning 20-oktabr kuni “Mamlakatimizda o‘zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni imzoladi. Farmonga muvofiq, 2020–2030-yillarda o‘zbek tilini rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish konsepsiyasi tasdiqlandi.**

Konsepsiyada:

- mamlakatimiz ijtimoiy-siyosiy hayotining barcha sohalarida davlat tili imkoniyatlaridan to‘liq va to‘g‘ri foydalanishga erishish;
- ta‘lim tashkilotlarida davlat tilini o‘qitish tizimini yanada takomillashtirish, uning ilm-fan tili sifatidagi nufuzini oshirish;
- davlat tilining sofligini saqlash, uni boyitib borish va aholining nutq madaniyatini oshirish;
- davlat tilining zamonaviy axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalariga faol integratsiyalashuvini ta‘minlash;
- davlat tilining xalqaro miqyosdagi o‘rni va nufuzini oshirish, bu borada xorijiy hamkorlik aloqalarini rivojlantirish;
- mamlakatimizda istiqomat qiladigan barcha millat va elatlar tillarini rivojlantirish maqsadida keng va teng imkoniyatlar hamda ularga davlat tilini o‘rganish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish masalalari nazarda tutildi.

Bundan tashqari, yangi tahrirda qabul qilingan Konstitutsiyaning 4-moddasida “O‘zbekiston Respublikasining davlat tili o‘zbek tilidir.

O‘zbekiston Respublikasi o‘z hududida istiqomat qiluvchi millat va elatlarning tillari, urf-odatlar va an‘analari hurmat qilinishini ta‘minlaydi, ularning rivojlanishi uchun sharoit yaratadi” [2] deb belgilab qo‘yildi.

I.Gerder “Inson faoliyatidagi to‘rt asosiy hodi- sa: til, madaniyat, jamiyat va milliy ruhni bir-biri bilan bog‘lagan. Til o‘zining kelib chiqishiga ko‘ra madaniyat bilan bog‘liq bo‘lib, u jamiyat bilan birga takomillashadi. Tilning madaniyat bilan organik bog‘liqligi uni milliy ruhning muhim tarkibiy qismiga aylantiradi”, deb e‘tirof etadi [3]. Til va madaniyatning o‘zaro munosabatini Vilgelm fon Humboldt o‘zining “Odam tillarining tuzilishining farqlanishi va uning odam zotining ma‘naviy rivojlanishiga ta‘siri” nomli asarida batafsil yoritgan [4]. Olimning ta‘limotida quyidagi g‘oyalar o‘z ifodasini topdi:

1) moddiy va ma'naviy madaniyat tilda mujassamlashadi;

2) har qanday madaniyat milliydir, uning milliy xarakteri tilda dunyoni o'ziga xos ko'rish vositasi bilan ifodalanadi;

3) tilning ichki shakli – “xalq ruhi” va uning madaniyatining ifodasidir;

4) til inson va uni o'rab olgan dunyo orasidagi halqa hisoblanadi.

Darhaqiqat, til millatning milliy mansubligini belgilovchi milliy kod hisoblanadi. Unda millatning uzoq o'tmishidan tortib, to bugungi kungacha bo'lgan madaniyati, ma'naviyati mujassam. Til milliy kod bo'lishi bilan birga davlatda fuqarolar o'rtasidagi muloqot vositasi ham hisoblanadi. 1989-yilda o'zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi tarixiy voqea hisoblanadi. Bugun O'zbekistonda 130 dan ortiq millat va elat vakillari istiqomat qilishadi. O'zbek tili davlat tili sifatida yurtimizda yashayotgan har bir millat va elat vakillari uchun asosiy muloqot vositasi, uning qadriyatiga aylanmog'i zarur. Hazrat Navoiyning “Tilga ixtiyorsiz – elga e'tiborsiz” degan hikmati necha asr o'tsa ham o'zining ma'no-mohiyatini yo'qotgani yo'q.

Aksincha, tarixiy jarayonlar bu hikmatning naqadar haqqoniyligini isbotlab kelmoqda. Bugun hayotimizda o'zbek tilidan foydalanish borasida talaygina muammolar mavjud bo'lib, ularni hal etish bo'yicha tezkor chora-tadbirlar qo'llanilmasa ertaga kech bo'lishi mumkin. Aslini olganda, o'zbek tilining davlat tili sifatida amaliyotga tatbiqi, kundalik hayotimizdagi o'zni borasidagi muammoning asosiy sababini tilimizning o'zidan izlashimiz to'g'ri emas. Boisi, har qanday til o'z egasi bilan birga yashaydi, til egasi undan o'zi xohlagandek foydalanadi, unga o'zi xohlagandek munosabatda bo'ladi. Muammoning tub ildizini oiladan, maktabdan, oliy ta'lim muassasalari va ommaviy axborot vositalari, xususan o'zimizdan izlashimiz kerak. Chunki o'tgan davr ichida fuqarolarimizda til madaniyati, undan to'g'ri foydalanish ko'nikmasi shakllantirilmadi. Til muammolari bugun oddiqlikka aylangan bo'lib, ko'cha-ko'yidagi xato yozuvlar, o'zbek tili qolib, xorij tillaridagi reklama vositalari, turli muassasalarga qo'yilgan noto'g'ri nomlarni ko'rib tursakda, e'tibor qilmaymiz, etimiz junjikmaydi. O'rganishlar shuni ko'rsatmoqdaki, o'zbek tilidagi so'zlarni bugun tilimizdan bironta begona millat

majburan siqib chiqarmayapti, balki o'zimizning ixtiyorimiz, ma'rifatsizligimiz sababli bu ishni o'zimiz amalga oshiryapmiz.

O'zbekistonning davlat tili haqidagi qonuniga ko'ra, fuqarolar o'zaro murojaat tilini xohlagan til sifatida tanlashi mumkin, davlat tili o'zbek tili. Fuqarolarning xohlagan tilda davlat idoralariga murojaat qilishi belgilangan. O'zbek tilining rivojiga eng katta xalaqit berayotgan me'yorlardan biri bu. Chunki til rivojlanishi uchun unga ehtiyoj paydo qilish kerak. Ehtiyoj bo'lmagan til o'z-o'zidan zaiflashadi. Bugungi kunda ta'lim, televideniye, huquqiy hujjatlarda rus tilining ta'siri kuchli. Huquqiy hujjatlar, asosan, rus tilida tayyorlanadi [5].

Germaniyada nemis tilidan boshqa tilda davlat idoralariga murojaat qilishmaydi, agar boshqa tilda murojaat qilsangiz u nafaqat umuman ko'rib chiqilmaydi, balki siz bu ishingiz uchun jarimaga ham tortilasiz. Davlat tiliga munosabatni shunday qurish orqali nemis tiliga ehtiyoj yuzaga keltirilgan. Biz esa ehtiyojni o'zimiz kamaytirypmiz. Buning natijasida til rivojlanmayapti va yosh avlod boshqa tilli bo'lib katta bo'lyapti.

Bundan tashqari, til – millat tafakkurining bebaho xazinasi, ulkan boyligi sifatida ijtimoiy hayotda muhim ahamiyat kasb etishi, milliy g'urur ekanligini barchamiz bilsakda, til madaniyati yetishmasligi tufayli til muammolari hosilasi uyimizga ham kirib keldi. Bugun o'z uyimizda qimirlamasdan, tilimiz va ongimizga kirib kelayotgan “til bosqinchilaridan qutula olmayapmiz. O'zbek xalqchil adabiyotining yirik namoyandasi, ma'rifatparvari Zokirjon Furqat she'rlaridan birida bejiz “Mening maktab aro buldur murodim, Xatimdek chiqsa imlo-yu savodim”, [6] demagan edi. Ana shu sabab, oila, ta'lim tizimi, ommaviy axborot vositalari orqali fuqarolarimizning til madaniyatini takomillashtirishimiz zarur. Til madaniyati deganda til qonuniyatlarini bilish, o'z ona tilini sevish va unga amal qilish holati tushuniladi. Agar biz tilimizni yigirma yildan keyin qanday ko'rishni istasak, bugundan o'sha mo'ljalga mos o'zbek tili ta'limini yo'lga qo'yishimiz joiz. Bordi-yu shunday qilinmasa, davlat tomonidan ko'rilgan choralar ora yo'lda qolib ketaveradi. Bizning til borasida, vatanparvarlik borasidagi oqsashlarimizni yaxshi anglagan Markaziy Osiyodan umid uzmagani ba'zi kuchlar bundan unumli foydalanishga harakat qilyapti.

Barchamizga ma'lumki, jahon maydonida gegemonlikni da'vo qilayotgan davlatlarning dunyoni qaytadan bo'lib olish umidida yadroviy qurollardan ko'ra mafkuraviy yo'l bilan boshqa xalqlarni bo'ysundirishga ishtiyoqi ortgan bir paytda tildan "yumshoq kuch" sifatida foydalanmoqda. Shu bois, fuqarolarda til madaniyatini shakllantirish favqulodda muhim hisoblanadi. Darhaqiqat, tilshunoslikda ham globallashuv jarayoni o'ziga xos ahamiyatga ega bo'lib, kechayotgan yuz yillikda UNESCO tomonidan ayrim tillarning yashab qolishi va taraqqiyoti masalasi xavotirli bo'layotgani ta'kidlandi. Tilshunoslar tomonidan 2009-yilda "yo'qolish xavfi mavjud dunyo tillarining interaktiv atlas" (UNESCO "Interactive Atlas of the World's Languages in Danger")ning onlayn versiyasi ishga tushirildi. Uning ro'yxatida aks etgan tillar maxsus rangda ajratilib, "zaif (vulnerable), muayyan xavf ostida qolgan (definitely endangered), biroz xavf ostida qolgan (severely endangered), jiddiy xavf ostida qolgan (critically endangered), yo'qolib ketgan (extinct) hamda qayta tirilgan (revitalized) tillar ko'rinishida dasturlashtirildi. Bu ro'yxatda o'zbek tili muayyan xavf ostida qolgan (definitely endangered) tillar qatoridan o'rin olgan [7].

Jadal globallashuv jarayonida xalqaro munosabatlarning beto'xtov rivojlanishi barcha millat vakillaridan o'z ona tilidan tashqari boshqa millatlar tilini, ayniqsa, xalqaro til vazifasini o'tayotgan tillarni talab darajasida o'zlashtirishni taqozo etmoqda. Ayniqsa, jahon miqyosida raqobatbardosh kadrlarga ehtiyoj ortib borishi tufayli mahalliy tillar o'z auditoriyasini yo'qotib xalqaro tillarga o'rnini bo'shatib berayotganini alohida ta'kidlash zarur. Umuman olganda, XXI asr davomida jahonda mavjud 7000 ga yaqin tilning yashab qolishi va istiqboli uchun ta'limning naqadar muhim ahamiyat kasb etishi isbot talab qilmaydigan haqiqatga aylandi. Globallashuv jarayoni tashuvchisi bo'lgan internet tarmog'ining kengayishi natijasida ma'lum millat so'zlashuvchilarining o'z tillaridan foydalanmay qo'yishi, shuningdek, "millat" tushunchasining ayrim xalqlar orasida nisbiylashuvi ham bunga sabab bo'lmoqda. Hozirgi vaqtda har qanday tilning

dunyo tillari qatorida yashab qolishi uchun o'ziga xos talablar mavjud bo'lib, bu talab ko'proq tilning internet tizimida qo'llanish darajasi bilan bog'liqligida namoyon bo'lmoqda.

Til – millatning ma'naviy boyligi, nafaqat muomala vositasi – balki xalqning madaniyati, urf-odati, uning turmush tarzi, tarixidir. Turli xalqlarning tillariga hurmat esa o'z navbatida o'zaro tushunish, muloqotlarga imkoniyat yarata-di. Tillar saqlanib qolishi uchun esa bu tillarni qo'llab-quvvatlash zarurdir. Aynan til tufayli insoniyat u yoki bu xalqqa mansubligidan faxrlanib yashaydi. Barcha tillarni tan olish va hurmat qilish tinchlikning birdan-bir kafolatidir. Shu sababli ham har bir xalq o'z tili saqlanib qolishi uchun harakat qiladi. Bu jarayonda kitobning, adabiyotning ta'siri kattadir. Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev ta'kidlaganidek: "Men shunga aminman – kitob-siz taraqqiyotga, yuksak ma'naviyatga erishib bo'lmaydi. Kitob o'qimagan odamning ham, millatning ham kelajagi yo'q" [8].

Ochig'ini aytganda, bugun til borasida qonunchilik tizimi, tilni rivojlantirish va nazorat qiluvchi tuzilmalar paydo bo'ldi, ammo natija kutgandek emas. Xalqaro amaliyot, masalan, Fransiya tajribasi asosida davlat tili to'g'risidagi qonun talablariga rioya qilinishini nazorat qilish maqsadida iste'molchilar tashkilotlari, jamoatchilik tashkilotlarini tashkil etish lozim. Nazarimizda, bu kabi usullar hayotimizda sinovdan o'tgan bo'lib, albatta o'zining ijobiy natijasini beradi.

So'nggi so'z o'rnida ta'kidlash kerakki, o'zbek ma'rifatparvari Abdulla Avloniyning bundan yuz yil oldin aytgan "har bir millatning dunyoda borlig'ini ko'rsatadurgan oyinayi hayoti til va adabiyotidir. Milliy tilni yo'qotmak millatning ruhini yo'qotmakdur" degan so'zlari bugun ham o'z ahamiyatini yo'qotgan emas [9]. Til millat masalasi bo'lganligi bois, har birimiz uning targ'iboti va tashviqotiga, til madaniyatni shakllantirishga oilamizda, mahalla, o'qish yoki ish jamoamizda to'la va o'rinli qo'llanishiga mas'ul-miz. Qolaversa, til siyosati, o'zbek tilini yanada ravnaq toptirish har bir fuqaroning burchi va yurt taqdiriga daxldorlik tuyg'usidir.

ADABIYOTLAR

1. "Yangi O'zbekiston" gazetasi, 2022-yil 21-avgust, 170-son.
2. <https://lex.uz/docs/6445145>
3. Гердер И.Г. Идеи и философия истории человечества. – М.: "Наука", 1977. – С. 233.
4. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. – М.: "Прогресс", 1984. – С. 80.
5. <https://kun.uz/news/2024/01/29/millatni-sevishni-shakllantirmas-ekanmiz-barcha-urinish-larimiz-befoyda-alisher-qodirov>
6. <https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/tarix/manaviyat-yulduzlari/furqat-2/>
7. <http://www.unesco.org/languages-atlas/index.ph>
8. "Yangi O'zbekiston" gazetasi, 2022-yil 14-avgust, 74-son.
9. "O'zbekistonda xorijiy tillar" ilmiy-metodik elektron jurnali, 2017-yil 4-soni. 211-bet.

ZAMONAVIY DUNYODA GENDER TENGLIK SIYOSATI

OTAQULOV

*Shuxrat Murodullayevich,
MTTDMQTMOI “Ijtimoiy fanlar”
kafedrası dotsenti*

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada xalqaro miqyosda va dunyo davlatlarida gender tenglik masalasiga qaratilgan jarayonlar yoritilgan bo‘lib, unda fuqarolarning, xususan, xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy huquqlarini himoya qilish to‘g‘risidagi normativ hujjatlarning qabul qilinishi hamda genderni nisbatan sezgir institutlar, jumladan, gender masalalariga sezgir parlamentlar faoliyatini kengaytirish haqida fikrlar bildirilgan.

Kalit so‘zlar: inson huquqlari, huquq, gender, gender siyosat, gender strategiyasi, gender tenglik, gender madaniyat, parlament.

АННОТАЦИЯ

В статье освещаются процессы, направленные на решение задач гендерного равенства на международном уровне и в странах мира, принятие нормативных документов по защите социальных, политических, экономических и культурных прав граждан, особенно женщин, и деятельность гендерно-чувствительных институтов, в том числе гендерно-чувствительных парламентов.

Ключевые слова: права человека, право, гендер, гендерная политика, гендерная стратегия, гендерное равенство, гендерная культура, парламент.

ANNOTATION

This article describes the processes aimed at the issue of gender equality at the international level and in the countries of the world. It also contains opinions on the adoption of normative documents on the protection of social, political, economic, and cultural rights of citizens, especially women, on expanding the activities of gender-sensitive institutions and parliaments sensitive to gender issues.

Key words: human rights, law, gender, gender policy, gender strategy, gender equality, gender culture, parliament.

Bugungi global rivojlanish davrida gender tenglik masalasi dunyo davlatlari hamda xalqaro va mintaqaviy tuzilmalar siyosatining eng muhim yo‘nalishlaridan biriga aylandi. Chunki bu inson qadri, erkinliklari va manfaatlarini kafolatlash, global miqyosda barqaror taraqqiyotni ta‘minlash, tinchlik va barqarorlikni o‘rnatishning asosiy talablari hamda zaruriy shartlaridan biri hisoblanadi.

Ushbu sohada birgina BMT doirasida qator xalqaro shartnomalar, xususan, Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi, Fuqarolik va siyosiy huquqlar to‘g‘risidagi, Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar to‘g‘risidagi xalqaro paktlar, Xotin-qizlarni kamsitishning barcha shakllariga barham berish to‘g‘risidagi konvensiya, Pekin deklaratsiyasi va Harakatlar platformasi kabi o‘nlab xalqaro hujjatlar qabul qilingan. Ular gender tenglik va adolat tamoyillarini o‘zida aks ettirishi, o‘zaro bog‘liqligi, bir-birini taqozo etishi va to‘ldirishi hamda hayotiyligi bilan ajralib turadi.

Bunda Xotin-qizlarni kamsitishning barcha shakllariga barham berish to‘g‘risidagi konvensiya umume‘tirof etilgan ayollar huquqlarini himoya qilish va gender tengligiga erishish borasidagi “jahonning global konstitutsiyasi” sanaladi. Erkaklar va xotin-qizlar huquqlarini to‘la amalga oshirishni ta‘minlaydigan, gender tenglikka asoslangan konstitutsiyani ishlab chiqish gender tengsizlikni bartaraf etishga yordam beradi hamda davlat va jamiyat hayotining barcha jabhalarida ayollar huquq va manfaatlarini himoya qilishga huquqiy asos yaratadi.

Parlamentlararo ittifoq tomonidan 2012-yilda qabul qilingan “Genderga nisbatan sezuvchan parlamentlar uchun harakatlar rejası”ning hayotga tatbiq etilayotgani mamlakatlarda va global miqyosda gender siyosatni rivojlantirish va gender tenglikka erishishga xizmat qilmoqda.

Jahon parlamentlari ayol rahbarlari sammitida qabul qilingan “Barqarorlik va farovonlikni oshirish maqsadida xatarlarning oldini olish: Parlament yetakchiligi” nomli Toshkent deklaratsiyasining gender tenglikka erishish yo‘lida muhim hujjat ekaniga alohida e‘tibor qaratilishi zarur.

Parlamentlararo ittifoq Bosh kotibi O‘zbekistonda gender tenglik va genderga nisbatan sezgir institutlar, jumladan, “gender masalalarga sezgir parlament” yaratilgani, ular barcha xotin-qizlarning erkaklar bilan bir xil va teng huquq, erkinliklardan to‘liq foydalanishi, har qanday xatardan xoli, munosib hayot kechirishi, umuman, mamlakatda tinchlik va barqarorlikni ta‘minlashda harakatlantiruvchi kuchga aylanib borayotganiga urg‘u berdi.

BMT va Parlamentlararo ittifoq tomonidan sohaga oid xalqaro hujjatlar hayotga tatbiq etilishi natijasida bugunga kelib milliy parlamentlarda ayollarning ulushi 26,1 foizni tashkil etdi (2001-yilda – o‘rtacha 14 foiz). 193 mamlakatdan beshtasida – Ruanda (61 foiz), Kuba (54,4 foiz), Nikaragua (50,6 foiz), Meksika (50 foiz) va Birlashgan Arab Amirliklari (50 foiz), Yangi Zelandiya (49,7 foiz), Islandiya (47,6 foiz) va Kosta-Rika (47,4 foiz)da parlament a‘zolarining ko‘pchiligini ayollar tashkil etadi. Bosh kotib “parlamentida ayollarning salmog‘i 33 foizni tashkil etgan O‘zbekiston jahon mamlakatlari reytingida 55-o‘ringa ko‘tarilgani”¹ga e‘tibor qaratadi.

Shunga qaramay dunyoda biror mamlakat gender masalalarini to‘la hal qilgan, deb bo‘lmaydi. Shuning uchun Pning 145-assambleyasi asosiy hujjati bo‘lmish Kigali rezolyusiyasida ta‘kidlanganidek, dunyo mamlakatlari darajasida va global miqyosda gender siyosatni rivojlantirish, “genderga nisbatan adolatli va gender siyosatni qo‘llab-quvvatlovchi jamiyatni shakllantirish”, qarorlar qabul qilishda siyosiy institutlar tomonidan ayollar xizmat qiladigan tashkilotlarda xotin-qizlarning ovozlari inobatga olishni ta‘minlashda gender sezuvchan parlamentlar ishini yo‘lga qo‘yish va ularni baholashda quyidagi yo‘nalishlarga alohida e‘tibor qaratildi. Xususan:

- gender masalalarni inobatga olgan holda parlament tuzilmalarini takomillashtirish;

¹ <https://parliament.gov.uz/oz/articles/822>.

- parlamentda “gender madaniyat”ni shakllantirish, “gender sezuvchanlik”ni tushunish, uni parlament faoliyatining asosiy tamoyillariga aylantirish va amaliyotda qo‘llay bilish;

- jamiyat va davlat hayotida gender tenglikni ta‘minlash strategiyasini rivojlantirish, gender masalalarini inobatga oluvchi budjetni shakllantirish va gender auditini amalga oshirish;

- jamiyatdagi gender tenglikka nisbatan munosabatni doimiy monitoring qilish, o‘rganib borish, tegishli tadqiqotlarni amalga oshirish va tavsiyalar tayyorlash;

- gender tenglik siyosatining hayotga tatbiq etilish holati va xotin-qizlarning davlat boshqaruvi organlaridagi vakilligi va ishtirokini ta‘minlash alohida ahamiyatga egaligini ko‘rsatmoqda.

Bugungi kunda gender tenglikni ta‘minlashda tegishli masalalarning dunyo konstitutsiyalarida aks ettirilishi, “gender masalalarga sezgir konstitutsiyalar” qabul qilinishi tendensiyalari namoyon bo‘lmoqda. Albatta, O‘zbekiston ham ushbu yo‘nalishda jahon hamjamiyati bilan birga qadam tashlamoqda.

Bu borada Parlamentlararo ittifoq Bosh kotibi O‘zbekistondagi gender siyosat va konstitutsiyaviy islohotlar xususida gapirib, “Gender sezgir Konstitutsiya” qabul qilinishi mamlakatda xotin-qizlarning erkinliklari, huquqlari va manfaatlarini samarali himoya qilish, ular kamsitilishi va ularga nisbatan har qanday zo‘ravonlikka yo‘l qo‘yilmasligiga xizmat qilishi”ni ta‘kidlaydi. Ruanda parlamenti Deputatlar palatasi Spikeri ham “Ruandada gender tenglik va ayollarning rahbarlik lavozimlarini targ‘ib qilish konstitutsiyaviy majburiyat” ekani, O‘zbekistondagi konstitutsiyaviy islohotlar esa dunyodagi umumiy tendensiyalarni inobatga olayotganini ko‘rsatib o‘tdi.

Sohaga oid dunyo konstitutsiyalarini o‘rganish xalqaro majburiyatlarga muvofiq xotin-qizlar va erkaklar o‘rtasidagi tenglik tamoyilini amalga oshirish yo‘lidagi birinchi qadam sifatida gender tenglik tamoyili konstitutsiyalarga kiritilayotganidan dalolat beradi. Bunda gender nuqtayi nazardan konstitutsiyaviy islohotlarning asosiy vazifasi, xususan, quyidagilardan iborat:

birinchidan, Konstitutsiyaga umume’tirof etilgan prinsip va normalarni kiritish. Bugungi kunda dunyo konstitutsiyalarining 98 foizi tenglik va kamsitilmaslik, 94 foizi zo‘ravonlikdan himoya

qilish, 86 foizi xotin-qizlarning ta‘lim olishi, 85 foizi ijtimoiy xizmatlardan foydalanish kafolati, 44 foizi diskriminatsiyaga qarshi choralar va 12 foizi xotin-qizlar huquqlari bo‘yicha alohida qoidalarni o‘z ichiga oladi;

ikkinchidan, barcha jabhada xotin-qizlarning konstitutsiyaviy nazorat va islohotlar jarayonlarida to‘liq va teng ishtirok etishini ta‘minlash lozim;

uchinchidan, konstitutsiyani yangilashda jahon davlatlarining gender omillarni, ayniqsa, “kamsituvchi konstitutsiyaviy qoidalar”ga barham berish borasidagi ijobiy tajribasi inobatga olinganligi².

Shu bilan birga, xotin-qizlar huquqlariga oid konstitutsiyaviy normalar tenglik va kamsitilmaslikning umumiy tamoyillari bilangina chegaralanmay, ayollarning o‘ziga xos huquq va erkinliklarini ham qamrab olishi lozim. Ular ta‘lim, sog‘liqni saqlash, fuqarolik, saylanadigan va tayinlanadigan organlarda ishtirok etish kabi sohalarni ham nazarda tutishi zarur.

Umuman, mamlakatimizdagi konstitutsiyaviy islohotlarni o‘rganib chiqqan xorijiy parlamentlar va ekspertlar yangilanayotgan O‘zbekiston Konstitutsiyasiga kiritilgan:

- ✓ inson qadr-qimmatini, erkinliklari, huquqlari va qonuniy manfaatlarini hurmatlash va himoya qilish;

- ✓ ijtimoiy va huquqiy davlat qurish, adolatli ochiq fuqarolik jamiyatini shakllantirish;

- ✓ xotin-qizlarning huquq va imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytirish kabi vazifalarni hal etishga qaratilgan 100 dan ziyod muhim yangilik gender siyosatni mutlaqo yangi bosqichga olib chiqadi, deb qarab, ularni ijobiy baholamoqda.

Ularning fikricha, ushbu yangiliklar nafaqat sohaga oid xalqaro shartnomalar tegishli tamoyillari va qoidalarini qonunchiligimizga implementatsiya qilish, balki xalqaro huquqning o‘zini ham rivojlantirishga turtki bo‘lishi mumkin.

Gender siyosatni rivojlantirishda BMTning Barqaror rivojlanish maqsadlari hamda 2030-yilgacha bo‘lgan davrda BMT Global kun tartibi alohida ahamiyat kasb etadi. Barqaror rivojlanishning beshinchi maqsadiga muvofiq, 2030-yilga kelib xotin-qizlarga nisbatan kamsitishlarning har qanday shakliga barham berish, siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy hayotda qarorlar qabul qilishning barcha darajalarida xotin-qizlarning to‘liq va samarali ishtirokini

² <https://parliament.gov.uz/oz/articles/822>.

va yetakchilik qilish uchun teng imkoniyatlarni ta'minlash zarur. Bundan tashqari, ushbu maqsad davlat va uning mintaqalari barqaror rivojlanishi borasidagi davlat dasturlarini qabul qilishda gender tenglik tamoyillarini joriy qilishni o'z ichiga oladi.

Global Barqaror rivojlanish maqsadlarini amalga oshirish doirasida O'zbekiston ham "2030-yilgacha bo'lgan davrda barqaror rivojlanish sohasidagi Milliy maqsad va vazifalar"ni belgiladi. Ushbu Milliy maqsadlarning beshinchisini amalga oshirish doirasida "Gender tenglikni ta'minlash hamda barcha xotin-qizlarning huquq va imkoniyatlarini kengaytirish"ga oid to'qqizta vazifa ishlab chiqildi va ular bosqichmabosqich hal etilmoqda. Jumladan, mamlakatimiz Milliy BRM doirasida quyidagilarni o'z zimmasiga olgan:

- hamma jabhada xotin-qizlarga nisbatan kamsitilishning barcha turlarini tugatish;
- davlat va xususiy sektorda xotin-qizlarga nisbatan zo'rvonlikning barcha turlarini yo'q qilish;
- jamiyat hayotida xotin-qizlarning to'liq va samarali ishtirokini va barcha darajada yetakchilik uchun teng imkoniyatlarni ta'minlash;
- davlat dasturlarini qabul qilish jarayonida gender tenglik tamoyillarini to'liq aks ettirish.

Barqaror rivojlanish maqsadlariga erishish nuqtayi nazaridan kelib chiqib, Parlamentlararo ittifoqning 145-assambleyasida gender masalalardan tashqari yana bir muammo – migratsiya, ayniqsa, ayollar migratsiyasi masalasiga alohida e'tibor qaratildi. Bunda boshqariladigan migratsiyani qo'llab-quvvatlash parlamentariylarning asosiy va ustuvor vazifalaridan bo'lishi kerakligi e'tirof etildi.

Xususan, BMT Bosh kotibi Antoniu Guterrish "barqaror rivojlanishni rag'batlantirish va 2030-yilgacha bo'lgan kun tartibini amalga oshirish, ko'lam va xavfi ortib borayotgan iqlim o'zgarishlariga qarshi kurashish, inson huquqlari va qonun ustuvorligini ta'minlash, ochlik inqirozi va kuchayib borayotgan gumanitar favqulodda vaziyatlarga qarshi turish uchun resurslarni safarbar qilish, boshqariladigan migratsiyani qo'llab-quvvatlash, dunyoda tinchlik, tenglik va hamma uchun bir xil imkoniyatlar yaratishda" jahon parlamentlarining roli yuqori ekanini ta'kidladi³.

³ https://mamainthecity.ru/Business_Mom/Career/issledovanie-udovletvorennosti-rabotoy-zhenshchiny-chuvstvuyut-sebya-na-raboteschastlivee-chem-muzh/

Assambleyada Parlamentlararo ittifoqning Demokratiya va inson huquqlarini himoya qilish byurosi tomonidan tayyorlangan "Xalqaro migratsiya darajasi yuqori bo'lgan mamlakatlarning mahalliy va mintaqaviy rivojlanishiga parlamentning ta'siri hamda odam savdosi va inson huquqlari buzilishining barcha shakllariga, jumladan, davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanishiga chek qo'yish" nomli rezolyutsiya har tomonlama ko'rib chiqildi va qabul qilindi. Ushbu rezolyutsiyada:

◆ global normativ hujjatlar qabul qilinishida migratsiya va migratsiyani boshqarish bo'yicha parlamentlararo hamkorlikni mustahkamlash masalasiga urg'u berildi;

◆ parlamentlar migratsiya boshqaruvini optimallashtirish va majburiy hamda tartibsiz migratsiyaning asosiy omillarini, xususan, o'ta qashshoqlik, iqlim o'zgarishi va tabiiy ofatlarni bartaraf etish uchun 2030 yilgacha Barqaror rivojlanish kun tartibiga erishishda faol ishtirok etishga, shuningdek, aholi salomatligini mustahkamlashga qaratilgan chora-tadbirlarni ilgari surishga chaqirildi;

◆ mazkur muammolarni hal etishga qaratilgan milliy va xalqaro dasturlar ishlab chiqish va amalga oshirish zarurligi ta'kidlandi.

Shuningdek, hukumatlar kontrabanda va odam savdosining oldini olish, tergov qilish, jinoiy javobgarlikka tortish va unga qarshi kurashish hamda ushbu faoliyat bilan bog'liq moliyaviy oqimlarni aniqlash va to'xtatish bo'yicha xalqaro hamkorlikni kuchaytirishga da'vat etilgan.

2021-yilning iyun oyida Buxoro shahrida o'tkazilgan Barqaror rivojlanish maqsadlariga erishishda parlamentlararo global hamkorlik masalalariga bag'ishlangan xalqaro forumda yuqori natijalarga erishilgani va Buxoro deklaratsiyasi qabul qilingani e'tirof etildi.

"O'zbekistonning faolligi yuksak e'tirofga loyiq", deb ta'kidlandi. Uning ishtirokida "Men parlamentda yoshlarni qo'llayman" chorlovi ostida O'zbekiston yoshlar parlamentlari forumida tadbirlarning natijadorligiga alohida to'xtaldi.

Ta'kidlashicha, "Parlamentlararo ittifoq O'zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning BMT Bosh Assambleyasining BRMlarni bajarishda va inson huquqlarini himoya qilishda parlamentlar rolini oshirish to'g'risidagi rezolyutsiyani qabul qilish borasidagi tashabbusini to'la qo'llab-quvvatlaydi".

Umuman, Parlamentlararo ittifoq rahbariyati va a‘zolari ushbu tashkilot bilan O‘zbekiston o‘rtasidagi o‘zaro manfaatli munosabatlarni ijobiy baholab, uni yangi bosqichga olib chiqish istagini bildirdi. So‘nggi yillarda gender tenglik masalasi davlat siyosati darajasiga ko‘tarilib, sohaga oid 25 ta qonunchilik hujjati qabul qilindi.

O‘zbekiston Respublikasining Gender tenglikni ta‘minlash masalalari bo‘yicha komissiyasi, O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senatida Xotin-qizlar va gender tenglik masalalari qo‘mitasi tashkil etildi.

O‘zbekiston tarixida ilk marotaba parlamentda xotin-qizlar soni BMT tomonidan belgilangan tavsiyalarga mos darajaga yetib, parlamentdagi xotin-qizlar soni qariyb 32 foizga yetdi va dunyodagi 190 ta parlament orasida 37-o‘ringa ko‘tarildi.

Boshqaruv lavozimidagi xotin-qizlar ulushi 27 foizga, partiyalarda 44 foizga, oliy ta‘limda 40 foizga, tadbirkorlikda 35 foizga yetdi.

Ma‘lumki, Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh assambleyasining 2015-yil sentabrda Barqaror rivojlanish bo‘yicha o‘tkazilgan sammitida qabul qilingan 70-son rezolyutsiyasiga muvofiq, shuningdek, 2030-yilgacha bo‘lgan davrda BMT Global kun tartibining

Barqaror rivojlanish maqsadlarini izchil amalga oshirish bo‘yicha tizimli ishlarni tashkil etish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi “2030-yilgacha bo‘lgan davrda barqaror rivojlanish sohasidagi milliy maqsad va vazifalarni amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” qaror qabul qildi.

Shu bilan birga, O‘zbekiston Barqaror rivojlanishning Beshinchi maqsadini amalga oshirish doirasida “Gender tenglikni ta‘minlash hamda barcha xotin-qizlarning huquq va imkoniyatlarini kengaytirish”ga oid to‘qqizta vazifani ishlab chiqdi. Xususan, Jahon bankining “Ayollar, biznes va qonun indeksi”da 190 ta mamlakat orasida 139-o‘rinni, AQSHning Jorjtaun instituti tomonidan yuritiladigan “Ayollar, tinchlik va xavfsizlik indeksi”da 167 ta mamlakat ichida 89-o‘rinni egallamoqda.

Islohotlarning barcha bosqichlarida O‘zbekistonda olib borilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy siyosat keng qamrovli masalalarni o‘z ichiga oladi. Aholi daromadlarini tizimli ravishda oshirib borish, bandlik va mehnat munosabatlarini shakllantirish, aholining ayrim toifalarini, shu jumladan, tadbirkor va fermer xotin-qizlarni ijtimoiy himoya qilish va qo‘llab-quvvatlash





borasida qo'shimcha kafolatlar berildi⁴.

Xususan, xotin-qizlar bandligini ta'minlash, ularni tadbirkorlik faoliyatiga keng jalb qilish maqsadida imtiyozli kreditlar ajratish amaliyoti yo'lga qo'yildi.

Tijorat banklari mikrokredit bazasi mijozlarining 30 foizidan ortig'ini xotin-qizlar tashkil etmoqda. Tijorat banklari mablag'lari hisobidan 172 mingdan ortiq xotin-qizlarga 4,9 trillion so'm miqdorida kreditlar ajratildi. Buning natijasida tadbirkorlik faoliyatini yo'lga qo'ygan xotin-qizlar soni bir yilda 45 ming nafarga ko'paydi.

2019-yildan boshlab aholining ish bilan ta'minlanishi va yangi ish o'rinlari yaratilishini davlat buyurtmasi asosida amalga oshirish tizimi yo'lga qo'yildi. O'zini o'zi band qilgan fuqarolarga vaqtincha mehnat guvohnomalarini berish va ularning ish stajini qayd etish tartibi joriy etildi. Natijada norasmiy sektorda band bo'lgan xotin-qizlarning ulushi 27 foizga yetdi.

Respublikaning chekka hududlarini rivojlantirish, qishloqlarni obodonlashtirish, qishloqlarda yashovchi xotin-qizlarning iqtisodiy faolligini qo'llab-quvvatlash orqali

⁴ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning 2021-yil 22-fevraldagi BMT Inson huquqlari bo'yicha sammitining 46-sessiyasida so'zlagan nutqi //https://president.uz

kambag'allikni qisqartirishga ham alohida e'tibor qaratildi. Qishloq xo'jaligining turli sohalarida 1,5 milliondan ortiq xotin-qizlar mehnat qiladi. Tadbirkorlik subyektlarining 20 foiziga, shu jumladan, fermer xo'jaliklarining 7,3 foiziga ayollar rahbarlik qiladi.

2017-yildan boshlab sog'liqni saqlash tizimida tub o'zgarishlar amalga oshirilib, aholining reproduktiv salomatligini mustahkamlash, fuqarolarni sog'lom farzandlar tug'ilishiga ongli va mas'uliyatli munosabatda bo'lishga o'rgatish, xotin-qizlar va erkaklarning reproduktiv huquqlarini amalga oshirishda teng imkoniyatlarni yaratish bo'yicha tizimli ishlar amalga oshirildi.

So'nggi o'n yillikda butun dunyo hamjamiyatida demokratik me'yor va tamoyillarni qaror toptirish uchun kurashning dolzarblashuvi munosabati bilan gender tenglik muammosi tobora keskinlashib bormoqda. Gender tenglik asosiy ijtimoiy qadriyat sifatida umumiy tenglik konsepsiyasining ajralmas qismiga aylanib bormoqda⁵.

Gender strategiyasining asosiy maqsadi – irqi, millati, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishi, e'tiqodi, shaxsiy va ijtimoiy mavqeyidan qat'i nazar xotin-qizlar va erkaklarning haqiqiy tengligini ta'minlashdan iboratdir.

⁵ Отакулов Ш.М. (2020). Гендерное равенство и политическая жизнь. "Вопросы политологии", 6(58), 57-63.

Gender strategiyasining asosiy vazifalari va maqsadlari quyidagilar hisoblanadi:

- xotin-qizlarning yer va mulkka nisbatan egalik qilish imkoniyatlarini kengaytirish, jamiyat hayoti va faoliyatining barcha sohalarida, shu jumladan, siyosat, iqtisodiyot, huquq, madaniyat, ta'lim, ilm-fan hamda sport munosabatlarida xotin-qizlarning erkaklar bilan teng ishtirok etishlarini qo'llab-quvvatlash, qaror qabul qilishda ularning yetakchilik qilishlari uchun teng imkoniyatlarni yaratish;

- xotin-qizlarning siyosiy faolligini oshirish, ularning jamiyatdagi o'rni bilan bog'liq salbiy qarashlarni o'zgartirish, aholi bandligi sohasida xotin-qizlar va erkaklar uchun kafolatlangan teng huquq hamda imkoniyatlarni, shuningdek, munosib ish o'rinlarini yaratish, ayollar tadbirkorligini rivojlantirish, xotin-qizlarning tijorat banklaridan kredit olishga bo'lgan imkoniyatlarini kengaytirish;

- xotin-qizlar va erkaklarning butun umri davomida o'qishga bo'lgan imkoniyatlarini rag'batlantirish, ularning oilani rejalashtirish borasidagi tibbiy madaniyatini oshirish va reproduktiv salomatligini mustahkamlash, ular o'rtasida sog'lom turmush tarzini yuksaltirish, odam savdosi va majburiy mehnatga qarshi kurashish;

- tazyiq va zo'ravonlikning oldini olish, ularni aniqlash va barham berish bo'yicha samarali

tashkiliy-huquqiy mexanizmlarni yaratish, oilani mustahkamlash, oilaviy munosabatlarda barcha oila a'zolarining mas'ulligini oshirish, erta nikoh, yaqin qarindoshlar o'rtasidagi nikoh, erta tug'ruq hamda oilaviy ajralishlarning oldini olish;

- gender tenglik tamoyillarini ilgari surishda, xotin-qizlar va erkaklarning huquq hamda imkoniyatlarini teng amalga oshirishda budjetni rejalashtirish;

- gender masalalarini budjet jarayonlariga integratsiyalash, gender statistikasi yuritilishini takomillashtirish, gender tenglik, ayollar tadbirkorligi, xotin-qizlar va erkaklarga nisbatan tazyiq va zo'ravonlik holatlarini baholovchi xalqaro reyting va indekslarda O'zbekistonning o'rnini yaxshilash bo'yicha kompleks chora-tadbirlarni amalga oshirish;

- 2030-yilgacha bo'lgan davrda barqaror rivojlanish sohasidagi gender tenglikni ta'minlash va barcha xotin-qizlarning huquq va imkoniyatlarini kengaytirish milliy maqsadlariga erishishda parlament, fuqarolik jamiyati institutlari va ommaviy axborot vositalarining rolini oshirish, gender tenglik sohasidagi xalqaro shartnomalardan kelib chiqadigan majburiyatlarning bajarilishini ta'minlash, O'zbekiston Respublikasining milliy manfaatlariga mos bo'lgan xalqaro shartnomalarni ratifikatsiya qilish bo'yicha chora-tadbirlarni amalga oshirish.

ADABIYOTLAR

1. <https://parliament.gov.uz/oz/articles/822>.
2. [https://mamainthecity.ru/Business_Mom/Career/issledovanie udovletvorennosti-rabotoy-zhenshchiny-chuvstvuyut-sebya-na-raboteschastlivee-chem-muzh](https://mamainthecity.ru/Business_Mom/Career/issledovanie_udovletvorennosti-rabotoy-zhenshchiny-chuvstvuyut-sebya-na-raboteschastlivee-chem-muzh)
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning 2021-yil 22- fevraldagi BMT Inson huquqlari bo'yicha sammitining 46-sessiyasida so'zlagan nutqi // <https://president.uz>
4. Отакулов Ш.М. (2020). Гендерное равенство и политическая жизнь. “Вопросы политологии”, 6(58). – 57-63.

ANNOTATSIYA

MIGRATSIYANING YEVROPA IJTIMOIY-SIYOSIY JARAYONLARIGA TA'SIRI

MUYDINOV

*Dilshod Najmiddinovich,
siyosiy fanlar bo'yicha falsafa doktori,
dotsent,
O'zbekiston Milliy universiteti
mustaqil izlanuvchisi*

Migratsiya Yevropada o'nlab yillar davomida muhim muammo bo'lib kelmoqda, turli mintaqalardan migratsiya to'qlinlari qit'adagi mamlakatlari ijtimoiy va siyosiy jarayonlariga ta'sir ko'rsatdi. Ushbu maqolada migratsiyaning Yevropaning ijtimoiy va siyosiy landshaftiga ta'sirini, uning demografik tendensiyalari, madaniy xilma-xillik va siyosiy dinamikani qanday shakllantirgani yoritiladi. Maqola Yevropadagi migratsiya tarixiga umumiy nuqtayi nazar berish, mintaqaning ijtimoiy va siyosiy rivojlanishiga ta'sir ko'rsatgan asosiy voqealar va tendensiyalarni yoritib berish bilan boshlanadi. Migratsiya Yevropa jamiyatiga qanday ta'sir ko'rsatganligi, jumladan, ko'p madaniyatli hamjamiyatlarning paydo bo'lishi, millatchilik va immigratsiyaga qarshi tuyg'ularning kuchayishi, migrantlar va qabul qiluvchi mamlakatlar duch keladigan integratsiya muammolarini o'rganadi. Bundan tashqari, maqolada migratsiyaning Yevropadagi siyosiy jarayonlarni shakllantirishdagi roli, jumladan, migrantlar hamjamiyatlarining saylovlar, siyosat va ommaviy nutqlarga ta'siri tahlil qilinadi. Shuningdek, chegara nazorati choralari, integratsiya dasturlari va boshpana siyosati kabi migratsiya bilan bog'liq muammolarga Yevropa hukumatlari va institutlarining javoblari muhokama qilinadi. Umuman olganda, ushbu maqolada migratsiya Yevropaning ijtimoiy va siyosiy jarayonlariga chuqur ta'sir ko'rsatganligi, mintaqaning o'ziga xosligi, xilma-xilligi va siyosiy dinamikasini murakkab va ko'p qirrali shakllarda shakllantirgani ta'kidlanadi. Ushbu ta'sirlarni tushunish Yevropada migratsiya tomonidan taqdim etilgan muammolar va imkoniyatlarni hal qilish uchun samarali siyosat va strategiyalarni ishlab chiqish uchun juda muhimdir.

Kalit so'zlar: migratsiya, Yevropa, ijtimoiy jarayonlar, siyosiy jarayonlar, demografik siljishlar, madaniy dinamika, ijtimoiy integratsiya, siyosiy tabaqalar, multikulturalizm, o'zlikni shakllantirish.

АННОТАЦИЯ

Миграция была серьезной проблемой в Европе на протяжении десятилетий: волны миграции из разных регионов влияли на социальные и политические процессы в странах по всему континенту. В статье исследуется влияние миграции на социальный и политический ландшафт Европы, как она сформировала демографические тенденции, культурное разнообразие и политическую динамику. Статья начинается с обзора истории миграции в Европе, выделяя ключевые события и тенденции, повлиявшие на социальное и политическое развитие региона. Затем автор углубляется в различные способы, которыми миграция повлияла на европейское общество, включая создание мультикультурных сообществ, рост националистических и антииммигрантских настроений, а также проблемы интеграции, с которыми сталкиваются мигранты и принимающие страны. Кроме того, в статье анализируется роль миграции в формировании политических процессов в Европе, включая влияние сообществ мигрантов на выборы, политику и общественный дискурс. Также обсуждается реакция европейских правительств и институтов на проблемы, связанные с миграцией, такие как меры пограничного контроля, интеграционные программы и политика предоставления убежища. В целом утверждается, что миграция оказала глубокое влияние на социальные и политические процессы в Европе, формируя идентичность, разнообразие и политическую динамику региона сложным и многогранным образом. Понимание этих последствий имеет решающее значение для разработки эффективной политики и стратегий для решения проблем и возможностей, которые представляет миграция в Европе.

Ключевые слова: миграция, Европа, социальные процессы, политические процессы, демографические сдвиги, культурная динамика, социальная интеграция, политические разветвления, мультикультурализм, формирование идентичности.

ANNOTATION

Migration has been a significant issue in Europe for decades, with waves of migration from various regions impacting the social and political processes of countries across the continent. This article explores the impact of migration on Europe's social and political landscape, examining how it has shaped demographic trends, cultural diversity, and political dynamics. The article begins by providing an overview of the history of migration in Europe, highlighting key events and trends that have influenced the region's social and political development. It then delves into the various ways in which migration has impacted European society, including the creation of multicultural communities, the rise of nationalist and anti-immigrant sentiments, and the integration challenges faced by migrants and host countries. Furthermore, the article analyzes the role of migration in shaping political processes in Europe, including the influence of migrant communities on elections, policies, and public discourse. It also discusses the responses of European governments and institutions to the challenges posed by migration, such as border control measures, integration programs, and asylum policies. Overall, this article argues that migration has had a profound impact on the social and political processes of Europe, shaping the region's identity, diversity, and political dynamics in complex and multifaceted ways. Understanding these impacts is crucial for developing effective policies and strategies to address the challenges and opportunities presented by migration in Europe.

Key words: Migration, Europe, social processes, political processes, demographic shifts, cultural dynamics, social integration, political ramifications, multiculturalism, identity formation.

Kirish. Migratsiya uzoq vaqtdan beri global munozarada, xususan, muhojirlar oqimi tarix davomida doimiy ravishda mavjud bo'lgan Yevropada muhim mavzu bo'lib kelgan. Migratsiyaning Yevropadagi ijtimoiy va siyosiy jarayonlarga ta'siri olimlar, siyosatchilar va keng jamoatchilik orasida katta qiziqish va munozaralarga sabab bo'ldi. Ushbu maqolada mazkur murakkab masalani chuqurroq o'rganishga va migratsiya Yevropadagi ijtimoiy va siyosiy dinamikani shakllantirgani va unga ta'sir qilgan turli usullarni o'rganishga harakat qilingan.

Odamlarning chegaralarni kesib o'tishi har doim tabiiy hodisa bo'lib, iqtisodiy imkoniyatlar, siyosiy beqarorlik va ijtimoiy tartibsizliklar kabi turli omillar ta'sirida bo'lgan. So'nggi yillarda Yevropada migratsiya ko'lami keskin oshdi, davom etayotgan qochqinlar inqirozi migratsiya olib keladigan qiyinchiliklar va imkoniyatlar haqida eslatib turadi. Yevropaga muhojirlar oqimi ko'p madaniyatlilik, milliy o'zlik va integratsiya kabi masalalar yuzasidan qizg'in bahs-munozaralarni keltirib chiqardi va Yevropa Ittifoqining kelajagi va uning immigratsiya borasidagi siyosati haqida savollar vujudga keltirdi.

Migratsiyaning ijtimoiy va siyosiy jarayonlarga ta'sirini tushunish siyosatchilar va tadqiqotchilar uchun juda muhim, chunki u zamonaviy Yevropa jamiyatining murakkabliklari haqida qimmatli tushunchalarni beradi. Migratsiya ijtimoiy hamjihatlikka, madaniy xilma-xillikka va siyosiy qarorlar qabul qilishga qanday ta'sir qilishini o'rganib chiqsak, migratsiya oqimining kuchayishi bilan bog'liq muammolar va imkoniyatlarni yaxshiroq tushunishimiz mumkin. Bundan tashqari, muhojirlarning tajribalari va istiqbollarni o'rganib, migratsiyaning insoniy tomoni va yaxshiroq hayot izlab o'z uylarini tark

etishga qaror qilganlarning kurashlari va intilishlari haqida yanada nozikroq tushunchaga ega bo'lishimiz mumkin.

Ushbu maqola migratsiyaning Yevropaga ta'sirini o'rganar ekan, mintaqadagi ijtimoiy va siyosiy jarayonlarning o'zaro bog'liqligini yoritishga ham qaratilgan. Migratsiya vakuumda sodir bo'lmaydi, balki kengroq ijtimoiy tendensiyalar va siyosiy o'zgarishlar bilan o'zaro bog'liqdir. Migratsiyaning ijtimoiy va siyosiy dinamikani shakllantirish va shakllantirishi usullarini tahlil qilib, biz zamonaviy Yevropada o'ynayotgan murakkab kuchlarni yanada yaxlitroq tushunishimiz mumkin.

Umuman olganda, ushbu maqola Yevropada migratsiya bo'yicha davom etayotgan muvoqotga uning ijtimoiy va siyosiy jarayonlarga ta'sirini har tomonlama tahlil qilish orqali hissa qo'shishga intiladi. Migratsiyaning ko'p qirrali tabiatini va uning Yevropa jamiyati uchun oqibatlarini o'rganib, ushbu muhim masala bo'yicha keyingi muhokama va tadqiqotlarni rag'batlantirishga umid qilamiz.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Ushbu maqolada sotsiologiya, siyosatshunoslik, iqtisod va tegishli sohalardagi tushunchalarni birlashtirgan multidisiplinar yondashuv qo'llaniladi. Tegishli ma'lumotlar va dalillarni to'plash uchun migratsiya va uning Yevropaga ta'siri bo'yicha ilmiy maqolalar, hisobotlar va empirik tadqiqotlar tizimli ko'rib chiqiladi. Migratsiya va ijtimoiy hamjihatlik, madaniy xilma-xillik, mehnat bozori dinamikasi va Yevropadagi siyosiy o'zgarishlar o'rtasidagi murakkab o'zaro bog'liqlikni tekshirish uchun sifat va miqdoriy tahlillardan foydalaniladi.

Natijalar. Yevropaga migratsiya tarix davomida doimiy hodisa bo'lib, iqtisodiy imkoniyatlar, siyosiy beqarorlik va mojarolar kabi turli omillar ta'sirida shakllangan. Yevropaga migratsiyaning tarixiy va zamonaviy shakllarini tushunish inson harakatining murakkab dinamikasi va uning Yevropa jamiyatlariga ta'siri haqida tushuncha beradi.

Tarixan Yevropa har doim dunyoning turli burchaklaridan kelgan muhojirlar uchun manzil bo'lib kelgan. Qit'aning boy savdo va mustamlakachilik tarixi asrlar davomida odamlarning chegaralarni kesib o'tishini osonlashtirdi. XVIII–XIX asrlardagi Yevropa imperializmi

davrida Afrika, Osiyo va Amerika qit'asidan millionlab odamlar Yevropaga qullar yoki ijaraga olingan ishchilar sifatida majburan olib kelindi. Bu migratsiya Yevropada rivojlanayotgan sanoat tarmoqlarini ta'minlash uchun arzon ishchi kuchiga bo'lgan ehtiyoj bilan bog'liq bo'lib, qit'aning yirik shaharlarida turli jamoalar paydo bo'lishiga olib keldi.

Ikkinchi jahon urushidan keyingi davrda ham Yevropaga migratsiyaning sezilarli to'liqini kuza-tildi. Urush ko'plab Yevropa mamlakatlarini vay-ronaga aylantirdi, bu esa qayta qurish va ishchi kuchini to'ldirish zarurligini keltirib chiqardi. Bu mehnat bozoridagi bo'shliqlarni to'ldirish uchun Hindiston, Pokiston va Karib dengizi kabi sobiq mustamlakalardan mehnat muhojirlarining yola-nishiga olib keldi¹. Bu muhojirlar Yevropa iqtisodiyoti va infratuzilmasini qayta tiklashda hal qiluvchi rol o'ynab, Germaniyada "Wirtschaftswunder" va Fransiyadagi "les Trente Glorieuses" nomi bilan mashhur bo'lgan urushdan keyingi iqtisodiy rivojlanishga hissa qo'shgan.

XX asr o'rtalarida mustamlakachilik hukmronligining tugashi ham Yevropaga yangi migratsiya to'liqini keltirib chiqardi. Sobiq mustamlakalar mustaqillikka erishdilar, bu esa ko'plab yangi tashkil etilgan davlatlarda siyosiy beqarorlik, iqtisodiy qiyinchiliklar va ijtimoiy tartibsizliklarga olib keldi. Bu millionlab odamlarni o'z mamlakatlaridagi mojarolar, ta'qiblar va qashshoqlikdan qochib, Yevropadan boshpana izlashga undadi. Dekolonizatsiya jarayoni oilalarni birlashtirishga ham yo'l ochdi, chunki ko'plab muhojirlar yaxshi hayot izlab, yaqinlarini Yevropaga olib kelishdi.

So'nggi o'nyilliklarda globallashuv va texnologik taraqqiyot Yevropaga migratsiyani yanada osonlashtirdi². Internet va ijtimoiy tarmoqlarning yuksalishi odamlarga ulanish va ma'lumot almashishni osonlashtirdi, bu ularga Yevropaga ko'chib o'tish bo'yicha ongli qarorlar qabul qilish imkonini berdi. Global iqtisodiyotning o'zaro bog'liqligi kuchayib borayotgani malakali migrantlar uchun Yevropada, xususan, axborot texnologiyalari, moliya va sog'liqni saqlash kabi sohalarida ish izlash uchun yangi imkoniyatlar yaratdi.

Biroq, Yevropaga migratsiyaning hozirgi

¹ Ido de Haan, Juan Luis Simal, Erika Szívós. (2023) "Migration and Diaspora in Modern History (ca. 1800–1900)" pp.75–84.

shakllariga Yaqin Sharq va Shimoliy Afrikadagi mojarolar³ kabi geosiyosiy omillar ham ta'sir ko'rsatadi. Suriya⁴, Iroq⁵ va Liviyada davom etayotgan fuqarolik urushlari millionlab odamlarni o'z uylarini tashlab, Yevropadan boshpana izlashga majbur qildi, bu esa 2015-yilgi Yevropa migrantlar inqiroziga olib keldi⁶. Qochqinlar va boshpana izlovchilar oqimi Yevropa davlatlariga insonparvarlik yordami va muhtojlarga yordam ko'rsatish uchun bosim o'tkazdi, shu bilan birga xavfsizlik va integratsiya bilan bog'liq xavotirlarni kuchaytirdi.

Yevropaga migratsiya masalasi so'nggi yillarda munozarali mavzuga aylandi, chegara nazorati, immigratsiya siyosati va milliy o'ziga xoslik haqidagi bahslar siyosiy munozaralarda hukmronlik qilmoqda. Ko'pgina Yevropa mamlakatlarida populistik va millatchilik harakatlarining kuchayishi immigratsiyaga qarshi kayfiyatni kuchaytirdi va immigratsiya nazoratini kuchaytirishga chaqirdi, bu multikulturalizm va xilma-xillikka qarshi kuchayib borayotgan norozilikni aks ettiradi.

Ushbu qiyinchiliklarga qaramay, Yevropaga migratsiya yaxshi hayot hamda shaxsiy va professional o'sish imkoniyatlariga intilishda davom etmoqda. Muhojirlar Yevropaga olib keladigan madaniyatlar, tillar va urf-odatlarining xilma-xilligi Yevropa jamiyatlarining ijtimoiy tuzilishini boyitib, jonli va dinamik multimadaniy muhitga hissa qo'shadi. Oxir-oqibat, inson harakatining murakkab voqeliklarini hal qilish va turli millatga mansub odamlar o'rtasida ko'proq tushunish va hamkorlikni rivojlantirish uchun migratsiyaga yanada inklyuziv va ochiq yondashuv zarur.

Yevropada migratsiya bilan bog'liq asosiy muammolardan biri integratsiya muammosidir⁷.

³ Danielle Leclercq. (1999) "Migration flows in 20th century Europe and their impact on school life" pp.9

⁴ Elias, N., & Lemish, D. (2009). Spinning the web of identity: Internet's roles in immigrant adolescents' search of identity. *New Media & Society*, vol.11 no.4 pp.1-19.

⁵ José-Manuel Giménez-Gómez, Yabibal M. Walle and Yitagesu Zewdu Zergawu. (2019) "Trends in African Migration to Europe: Drivers Beyond Economic Motivations." *The Journal of Conflict Resolution*, vol. 63, no. 8, 2019, pp.1797–1831.

⁶ Syria Refugee Crisis – Globally, in Europe and in Cyprus <https://www.unhcr.org/cy/2021/03/18/syria-refugee-crisis-globally-in-europe-and-in-cyprus-meet-some-syrian-refugees-in-cyprus/>

⁷ Iraqi migration to Europe in 2016: Profiles,

Muhajirlar Yevropa davlatlariga yetib borar ekan, ko'pincha ularni mahalliy aholiga assimilyatsiya qilish uchun kurash olib boriladi, bu esa keskinlik va mojarolarga olib keladi. Til to'siqlari, madaniy tafovutlar va diskriminatsiya integratsiya jarayoniga to'sqinlik qilishi, muhojirlarning o'zini jamiyatning to'laqonli a'zosi sifatida his qilishini qiyinlashtirishi mumkin. Bu integratsiyaning yetishmasligi ijtimoiy birdamlikka salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin, chunki bu izolyatsiya qilingan jamoalarning shakllanishiga olib kelishi va turli guruhlar o'rtasida ishonchsizlik va bo'linish hissini kuchaytirishi mumkin.

Yevropadagi migratsiya bilan bog'liq yana bir asosiy muammo bu ijtimoiy xizmatlar va infratuzilmaga olib kelishi mumkin bo'lgan zo'riqishdir⁸. Migrantlar ko'p bo'lib kelganlarida, ular sog'liqni saqlash, ta'lim va uy-joydan foydalanishni talab qilishi va bu allaqachon cho'zilgan resurslarga bosim o'tkazishi mumkin. Bu mahalliy aholining noroziligiga olib kelishi hamda ular yangi kelganlar foydasiga o'z ehtiyojlari e'tibordan chetda qolayotganini his qilishlari mumkin. Bundan tashqari, migratsiyaning mehnat bozoriga ta'siri haqida xavotirlar bo'lishi mumkin, ba'zilar migrantlar cheklangan ish imkoniyatlari uchun raqobatlashadi va ish haqini pasaytiradi, deb qo'rqishadi.

Yevropada migratsiya bilan bog'liq qarama-qarshiliklar ko'pincha shaxsiyat va milliy suverenitet masalalariga qaratilgan⁹. Ayrim shaxslar va siyosiy guruhlarining ta'kidlashicha, ommaviy migratsiya Yevropa xalqlarining madaniy bir xilligiga tahdid soladi va bu milliy o'ziga xoslik va qadriyatlarining susayishi qo'rquviga olib keladi. Bu Yevropada multikulturalizmning roli haqida munozaralarni keltirib chiqardi, ba'zilar assimilyatsiyani, boshqalari esa xilma-xillikni qo'llab-quvvatlamogda. Bu turlicha qarashlar siyosiy bo'linishlarni kuchaytirdi va ko'plab mamlakatlarda millatchilik va immigratsiyaga qarshi kayfi-

Drivers and Return <https://reliefweb.int/report/iraq/iraqi-migration-europe-2016-profiles-drivers-and-return>

⁸ Linda Peters, Peter-Jan Engelen, Danny Cassimon (2023) "Explaining refugee flows. Understanding the 2015 European refugee crisis through a real options lens" PLoS ONE vol.18 no.4 pp.1-7

⁹ Challenges and opportunities for the integration of migrants in Europe <https://www.epr.eu/publications/challenges-and-opportunities-for-the-integration-of-migrants-in-europe/>

yatlarning kuchayishiga yordam berdi.

Demografik nuqtayi nazardan, migratsiya Yevropa mamlakatlari aholisi tarkibiga sezilarli ta'sir ko'rsatishi mumkin¹⁰. Muhajirlarning, xususan, Yevropadan tashqari mamlakatlardan kelishi jamiyatning etnik va madaniy tarkibini o'zgartirishi mumkin, bu esa aholining yanada xilma-xil va inklyuziv bo'lishiga olib keladi. Bu ijtimoiy va iqtisodiy foyda keltirishi mumkin, chunki xilma-xillik ko'pincha innovatsiyalar va o'sish bilan bog'liq. Biroq, demografik o'zgarishlar, shuningdek, resurslar uchun raqobatning kuchayishi va turli etnik guruhlar o'rtasidagi keskinlik kabi qiyinchiliklarga olib kelishi mumkin.

Migratsiya Yevropa madaniyatiga ham ta'sir ko'rsatadi, chunki u jamiyatga yangi an'analar, tillar va istiqbollarni kiritishi mumkin¹¹. Ushbu madaniy almashinuv Yevropa xalqlarining tuzilishini boyitib, yanada jonli va dinamik madaniy landshaftga hissa qo'shadi. Biroq, ko'payib bo'rayotgan xilma-xillik sharoitida an'anaviy qadriyatlar va amaliyotlarni saqlab qolish haqida xavotirlar paydo bo'lishi mumkin. Ayrim shaxslar muhojirlar oqimi Yevropaning noyob madaniy merosini yo'q qiladi va uning o'ziga xosligini susaytiradi, deb xavotirda.

Ijtimoiy birdamlik nuqtayi nazaridan, migratsiya jamoalarni ham birlashtirishi, ham ajratishi mumkin. Bir tomondan, muhojirlarning jamiyatga integratsiyalashuvi turli guruhlar o'rtasida bag'rikenglik, tushunish va birdamlikni rivojlantirishi mumkin. Bu turli millat vakillari umumiy qadriyatlar va maqsadlarni yaratish uchun birlashadigan yanada uyg'un jamiyatni yuzaga keltirishi mumkin. Boshqa tomondan, integratsiya muammolari va madaniy farqlarning mavjudligi ijtimoiy tarqoqlik va nizolarga olib kelishi ham mumkin. Agar samarali boshqarilmasa, migratsiya mavjud keskinlikni kuchaytirishi va turli jamoalar o'rtasida ixtilofni keltirib chiqarishi ehtimoldan xoli emas.

Yevropada integratsiya va multikulturalizm so'nggi yillarda katta munozara mavzusi bo'ldi, chunki mintaqa turli xil aholi bilan birga keladigan muammolar va imkoniyatlar bilan kurashmogda. Migratsiyaning Yevropadagi mehnat bozor-

¹⁰ Challenges & Solutions for Migrant Housing in European Cities <https://jpi-urbaneurope.eu/challenges-and-solutions-for-migrant-housing-in-european-cities/>

¹¹ MariaCaterina La Barbera. (2015). "Identity and Migration in Europe. Multidisciplinary Perspectives"

lari, sog'liqni saqlash va ta'lim tizimlariga ta'siri Yevropa davlatlari yangi kelganlarni qanday qilib muvaffaqiyatli integratsiyalashi mumkinligi, shu bilan birga muhojirlar va mahalliy aholining ehtiyojlarini qondirish haqida muhim savollarni vujudga keltirdi.

Eng avvalo, Yevropadagi integratsiya va multikulturalizmning tarixiy holatini tushunish muhimdir. Tarix davomida Yevropa turli madaniyatlari, tillari va urf-odatlarining "erish qozoni" bo'lgan. Chegaralar orqali odamlarning ko'chishi Rim imperiyasidan tortib to XX–XI asrlardagi migratsiyaning eng so'nggi to'liqlarigacha bo'lgan Yevropa tarixining doimiy xususiyati bo'lib kelgan. Integratsiya va multikulturalizm bilan bog'liq muammolar va imkoniyatlar doimo mavjud bo'lib kelgan, ammo globallashuv va butun dunyo bo'ylab odamlarning ko'chishi kuchayishi sharoitida tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Yevropada integratsiya va multikulturalizm sohasidagi asosiy shaxslar qatoriga turli aholi vakillari o'rtasida tushunish va hamkorlikni rivojlantirishga harakat qilgan siyosatchilar, faollar, olimlar va jamoat arboblari kiradi. Ana shunday shaxslardan biri Germaniyaning sobiq kansleri Angela Merkel Yevropa migratsiya siyosatini shakllantirishda, muhojirlar va qochqinlar huquqlarini himoya qilishda muhim rol o'ynagan. Bundan tashqari, Yevropa Ittifoqi va Birlashgan Millatlar Tashkiloti kabi tashkilotlar ham turli tashabbuslar va dasturlar orqali Yevropada integratsiya va multikulturalizmni rivojlantirishda muhim rol o'ynadi.

Migratsiyaning Yevropadagi mehnat bozorlariga ta'siri ko'plab muhokama va munozaralarga sabab bo'ldi. Muhojirlar ko'pincha mahalliy aholi istamaydigan yoki qila olmaydigan muhim ishlarni bajarish orqali iqtisodiyotga hissa qo'shsa-da, ish o'rinlari uchun raqobat va ish haqining pasayishi bilan bog'liq xavotirlar ham mavjud. Ba'zi hollarda migrantlar o'zlarining zaif mavqeyidan foydalangan ish beruvchilar tomonidan ekspluatatsiya qilinadi, bu esa mehnat huquqlari va ishchilarning himoyasi haqida tashvishlanishga olib keladi. Biroq, tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, umuman olganda, migrantlar ish o'rinlari yaratish, o'sishni rag'batlantirish, innovatsiyalar va tadbirkorlikka hissa qo'shish orqali iqtisodiyotga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Sog'liqni saqlash sohasida migratsiya Yev-

ropa sog'liqni saqlash tizimlariga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Migrantlar ko'pincha tibbiy xizmatlardan foydalanishda to'siqlarga duch kelishadi, jumladan, til to'siqlari, madaniy farqlar va mavjud xizmatlar haqida bilim yetishmasligi. Bu sog'liqni saqlash natijalaridagi nomutanosibliklarga olib kelishi va sog'liqni saqlash sohasidagi mavjud tengsizliklarni kuchaytirishi mumkin. Shu bilan birga, muhojirlar sog'liqni saqlash ishchi kuchiga qimmatli ko'nikmalar va bilimlarni olib kelishadi, kadrlar bilan ta'minlashdagi muhim bo'shliqlarni to'ldiradilar va turli bemorlar populyatsiyalariga juda zarur yordam ko'rsatadilar. Bundan tashqari, muhojirlar tibbiy bilim va amaliyotlarning xilma-xilligiga hissa qo'shib, yanada inklyuziv va samarali sog'liqni saqlash xizmatlariga olib keladi.

Yevropadagi ta'lim tizimlariga ham migratsiya ta'sir ko'rsatdi, chunki maktab va universitetlar turli xil talabalar kontingentining ehtiyojlarini qondirishga harakat qilmoqda. Til to'siqlari, madaniy tafovutlar va ijtimoiy-iqtisodiy tengsizliklar sifatli ta'lim olish va akademik muvaffaqiyatga erishish uchun kurashayotgan muhojir talabalar uchun qiyinchiliklar tug'dirishi mumkin. Biroq, ta'lim, shuningdek, integratsiya va ijtimoiy harakatchanlikning asosiy vositasi sifatida ko'riladi, ko'plab Yevropa mamlakatlari migrant talabalarni qo'llab-quvvatlash va maktablarda multikulturalizmni targ'ib qilish siyosatini amalga oshiradi. Til darslari, madaniy almashinuv dasturlari va o'qituvchilar uchun xilma-xillik bo'yicha treninglar kabi tashabbuslar barcha talabalar uchun inklyuziv va mehmondo'st ta'lim muhitini yaratishga qaratilgan.

Muhokama. Migratsiya uzoq vaqtdan beri Yevropaning siyosiy manzarasini shakllantirishda muhim omil bo'lib kelgan. Odamlarning bir mintaqadan ikkinchisiga ko'chishi turli Yevropa davlatlarida siyosiy mafkuralar, partiya platformalari va saylov natijalariga katta ta'sir ko'rsatdi.

Tarixiy jihatdan, migratsiya Yevropada keng tarqalgan hodisa bo'lib, odamlar qit'ada iqtisodiy imkoniyatlar, siyosiy boshpana va oilalarni birlashtirish kabi turli sabablarga ko'ra ko'chib o'tishadi. Biroq, so'nggi o'nyilliklarda Yevropa qit'adan tashqaridan, xususan, Yaqin Sharq, Afrika va Osiyodan migratsiyaning sezilarli o'sishiga guvoh bo'ldi. Bu muhojirlar oqimi Yevropaning

ko'plab davlatlarida munozara va tortishuvlarni keltirib chiqardi, bu esa muhojirlarga qarshi kayfiyatlarga asoslangan siyosiy mafkuralar va partiyalarning paydo bo'lishiga olib keldi.

Yevropada muhojirlarga qarshi siyosiy mafkuralarning kuchayishidagi asosiy shaxslardan biri Fransiyadagi o'ta o'ngchi Milliy miting partiyasi rahbari Marin Le Pendir. Le Pen doimiy ravishda immigratsiya nazoratini kuchaytirish tarafdori bo'lib kelgan va fransuz aholisining migratsiyaning jamiyatga ta'siridan qo'rqishi va xavotirlaridan foydalangan. Uning partiyasi platformasida immigratsiyani cheklash, chegara nazoratini kuchaytirish va mahalliy fransuz fuqarolari manfaatlarini muhojirlar manfaatlaridan ustun qo'yish choralari mavjud.

Italiya va Vengriya kabi mamlakatlarda Matteo Salvini va Viktor Orban kabi siyosatchilar ham muhojirlarga qarshi mafkuralarni qo'llab-quvvatlab, o'z aholisi tomonidan sezilarli darajada qo'llab-quvvatlangan. Italiyadagi o'ng qanot Liga partiyasi yetakchisi Salvini immigratsiya masalasida keskin pozitsiyani egallab, chegaralarni yopish va noqonuniy muhojirlarni deportatsiya qilishga chaqirdi. Vengriya Bosh vaziri Orban muhojirlarga qarshi chiqishlari va siyosati, jumladan, muhojirlar kirib kelishining oldini olish uchun mamlakat chegarasida panjara qurgani uchun tanqid qilindi.

Muhojirlarga qarshi siyosiy mafkuralar va partiyalarning kuchayishi Yevropadagi saylov natijalariga bevosita ta'sir ko'rsatdi. Muhojirlarga qarshi kayfiyat keng tarqalgan mamlakatlarda qat'iy immigratsiya siyosatini qo'llab-quvvatlovchi partiyalar o'z kuchini qozondi va ko'pincha koalitsiya hukumatlarini tuzdilar yoki hatto hokimiyatni to'g'ridan-to'g'ri qo'lga kiritdilar. Bu partiyalarning muvaffaqiyati Yevropaning siyosiy manzarasini o'zgartirishga olib keldi, asosiy oqim partiyalari migratsiyaning o'z mamlakatlariga ta'siridan xavotirda bo'lgan saylovchilarga murojaat qilish uchun ko'proq cheklovchi immigratsiya siyosatini qo'lladi.

Biroq, migratsiyaning Yevropadagi siyosiy mafkuralar va partiya platformalariga ta'siri antiimmigratsiya kayfiyatining kuchayishi bilan cheklanib qolmaydi. Bundan tashqari, migratsiyani madaniy boyitish va iqtisodiy o'sish manbai sifatida ko'rib, ochiqroq va inklyuziv

immigratsiya siyosatini qo'llab-quvvatlovchi siyosiy partiyalar va harakatlar mavjud. Shvetsiya va Germaniya kabi mamlakatlarda Yashillar partiyasi va So'l partiya kabi partiyalar muhojirlar va qochqinlarga nisbatan iliqroq munosabatda bo'lib, inson huquqlari va birdamlik muhimligini ta'kidlaydi. Yevropada migratsiya bo'yicha bahslar nafaqat siyosiy mafkuralar va partiya platformalarini shakllantirdi, balki Yevropa jamiyatlari ichidagi ijtimoiy keskinlik va mojarolarga ham hissa qo'shdi. Migrantlar va mahalliy aholi o'rtasidagi madaniy farqlar, shuningdek, migratsiya natijasida yuzaga kelgan demografik o'zgarishlar ko'plab mamlakatlarda to'qnashuvlar va tushunmovchiliklarga olib keldi. Ba'zi hollarda bu keskinliklar zo'ravonlik va diskriminatsiyaga aylanib, jamiyat ichidagi bo'linish va qutblanishni kuchaytirdi.

Masalan, muhojirlarning Yevropa jamiyatlariga integratsiyalashuvi va assimilyatsiyasi masalasi tortishuvlarga sabab bo'ldi, ayrim guruhlar madaniy assimilyatsiyani, boshqalari esa multikulturalizmni targ'ib qilmoqda. Ushbu keskinlik va mojarolarni samarali hal eta olmaslik ma'lum jamoalarning begonlashishiga va ko'plab Yevropa shaharlarida ijtimoiy tengsizlik va segregatsiyaning paydo bo'lishiga olib keldi.

Qolaversa, muhojirlarga qarshi kayfiyatdan foydalanadigan populistik harakatlarning kuchayishi Yevropa jamiyatlari ichidagi bo'linishlarni chuqurlashtirib, turli guruhlarini bir-biriga qarshi qo'yib, qo'rquv va shubha muhitini uyg'otdi. Bu muhojirlar jamoalarini mensimaslikka, ayrim etnik va diniy guruhlarining qoralanishiga olib keldi, ekstremizm va radikallasuv uchun qulay zamin yaratdi.

Xulosa. Yevropada migratsiyaning ijtimoiy va siyosiy ta'siri murakkab va ko'p qirrali masala bo'lib, qabul qiluvchi va jo'natuvchi mamlakatlar uchun muhim ahamiyatga ega. Ushbu tadqiqot migratsiyaning Yevropa jamiyatlariga bir qator ijobiy va salbiy ta'sirlarini ta'kidladi. Ijobiy tomoni, migratsiya mezbon mamlakatlarda madaniy xilma-xillikka, iqtisodiy o'sishga va innovatsiyalarga hissa qo'shishi ko'rsatilgan. Immigrantlar ko'pincha Yevropa jamiyatlarining madaniy tuzilishini boyitgan yangi istiqbollari, ko'nikmalar va tajribalarni olib kelishadi. Qolaversa, migrantlar iqtisodiyotning turli tarmoqlarida ishchi kuchi tanqisligini to'ldirishda muhim rol o'ynaydi,

umumiy iqtisodiy samaradorlik va o‘shiga hissa qo‘shadi.

Biroq, migratsiya Yevropa jamiyatlari uchun, xususan, ijtimoiy birdamlik, integratsiya va siyosiy barqarorlik nuqtayi nazaridan ham qiyinchiliklar tug‘diradi. Tadqiqot shuni ko‘rsatdiki, immigrantlarning ijtimoiy integratsiyasi ijtimoiy totuvlikni ta‘minlash hamda ijtimoiy keskinlik va nizolar xavfini kamaytirish uchun juda muhimdir. Diskriminatsiya, ksenofobiya va madaniy tafovutlar integratsiyaga to‘siqlar yaratishi mumkin, bu esa immigratsion jamoalarning ijtimoiy segregatsiyasi va marginallashuviga olib keladi. Bu qiyinchiliklar iqtisodiy tengsizliklar, ta‘lim va sog‘liqni saqlashdan foydalanishning cheklanganligi va migrantlar uchun siyosiy vakillikning yo‘qligi bilan yanada kuchaymoqda. Yevropada migratsiya bilan bog‘liq ushbu ijtimoiy va siyosiy muammolarni hal qilish uchun siyosatchilar va manfaatdor tomonlar migratsiyaning murakkab tabiati va uning jamiyatga ta‘sirini hisobga oladigan keng qamrovli va yaxlit yondashuvni qabul qilishlari kerak. Muhojirlarning ijtimoiy integratsiyasini qo‘llab-quvvatlovchi siyosat va amaliyotlarni ilgari surish, ularning ta‘lim, sog‘liqni saqlash va ish bilan ta‘minlash imkoniyatlaridan foydalanishini ta‘minlash, kamsitish va ksenofobiya qarshi kurashish zarur. Bundan tashqari, madaniyatlararo muloqotni rivojlantirish, xilma-xillik va bag‘rikenglikni rag‘batlantirish hamda immigrantlar hamjamiyatlarining Yevropa jamiyatlari ijtimoiy va siyosiy hayotida faol ishtirok etish imkoniyatlarini kengaytirish inklyuziv va yaxlit jamiyatlar qurishda muhim qadamdir.

Migratsiya bilan bog‘liq bevosita muammolarni hal qilishdan tashqari, migratsiyaning Yevropa jamiyatlari va siyosatiga uzoq muddatli oqibatlarini o‘rganish uchun kelajakdagi tadqiqotlar va siyosat aralashuvlariga ehtiyoj bor. Tadqiqotlar migratsiya oqimlarining dinamikasini, migratsiyaning ijtimoiy birdamlik va siyosiy barqarorlikka ta‘sirini hamda qabul qiluvchi mamlakatlardagi migrantlarning ijtimoiy-iqtisodiy integratsiyasini tushunishga qaratilishi kerak. Siyosat aralashuvlari Yevropa jamiyatlarining migratsiyani samarali boshqarish salohiyatini oshirishga, ijtimoiy hamjihatlik va integratsiyani rag‘batlantirishga hamda inklyuziv va xilma-xil jamoalarni qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan bo‘lishi lozim.

Oldinga nazar tashlaydigan bo‘lsak, Yevropadagi migratsiya kelajagi demografik va siyosiy o‘zgarishlar, iqtisodiy tendensiyalar va ekologik muammolar kabi bir qator omillar tomonidan shakllantirilishi mumkin. O‘rta yer dengizida davom etayotgan qochqinlar inqirozi, Breksitning migratsiya tamoyiliga ta‘siri, Yevropada millatchilik va populizmning kuchayishi mintaqadagi migratsiya va integratsiya dinamikasiga ta‘sir ko‘rsatadigan omillardir. Siyosatchilar, manfaatdor tomonlar va jamoatchilik migratsiya keltirib chiqaradigan murakkab va ko‘p qirrali muammolarga barqaror va inklyuziv yechimlarni topish uchun birgalikda harakat qilishlari zarur.

Xulosa qilib aytganda, migratsiyaning Yevropadagi ijtimoiy va siyosiy jarayonlarga ta‘sirini o‘rganish zamonaviy migratsiya oqimlari dinamikasini tushunish, integratsiya va xilma-xillik muammolarini hal qilish, Yevropa jamiyatlarida ijtimoiy birdamlikni rag‘batlantirish uchun muhim ahamiyatga ega. Dunyo tobora o‘zaro bog‘liq bo‘lib borar ekan, migratsiya muammosi siyosatchilar, tadqiqotchilar va fuqarolar uchun asosiy masala bo‘lib qolaveradi. Muhojirlarning insoniyligi va qadr-qimmatini tan olish, ularning huquqlari va hissalarini hurmat qilish hamda Yevropa va undan tashqarida migratsiyaga nisbatan adolatli, inklyuziv va rahmdil yondashishga intilish juda muhim. XI asrda migratsiyaning murakkabliklarini kuzatar ekanmiz, faylasuf va inson huquqlari himoyachisi Elie Vizelning so‘zlarini eslaylik: “Hech bir inson qonunga xilof emas. Inson go‘zal yoki go‘zalroq bo‘lishi mumkin, ular semiz yoki ozg‘in bo‘lishi mumkin, ular haq yoki nohaq bo‘lishi mumkin, lekin noqonuniy bo‘lishi mumkinmi? Qanday qilib inson qonunga xilof bo‘lishi mumkin?” (“No human being is illegal. Human beings can be beautiful or more beautiful, they can be fat or skinny, they can be right or wrong, but illegal? How can a human being be illegal?”). Ushbu hamdardlik, hamjihatlik va inson qadr-qimmatini hurmat qilish ruhida barcha uchun adolatli va insonparvarroq dunyo qurishga intilaylik.

ADABIYOTLAR

1. Algan, Yann, Alberto Bisin, and Thierry Verdier (2013) “Introduction: Perspectives on Cultural Integration of Immigrants”. *Cultural Integration of Immigrants in Europe*. Oxford Academic, 24 Jan. 2013. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199660094.003.0001>
2. Challenges and opportunities for the integration of migrants in Europe <https://www.epr.eu/publications/challenges-and-opportunities-for-the-integration-of-migrants-in-europe/>
3. Challenges & Solutions for Migrant Housing in European Cities <https://jpi-urbaneurope.eu/challenges-amp-solutions-for-migrant-housing-in-european-cities/>
4. Danielle Leclercq. (1999) “Migration flows in 20th century Europe and their impact on school life” pp.9
5. Elias, N., & Lemish, D. (2009). Spinning the web of identity: Internet’s roles in immigrant adolescents’ search of identity. *New Media & Society*, vol.11 no.4 pp.1-19.
6. Hein de Haas. (2018) “European Migrations: Dynamics, Drivers, and the Role of Policies”. EUR 29060 EN, Publications Office of the European Union, Luxembourg. ISBN 978-92-79-77714-1. Pp.6-7
7. Ido de Haan, Juan Luis Simal, Erika Szívós. (2023) “Migration and Diaspora in Modern History (ca. 1800–1900)” pp.75-84.
8. Iraqi migration to Europe in 2016: Profiles, Drivers and Return <https://reliefweb.int/report/iraq/iraqi-migration-europe-2016-profiles-drivers-and-return>
9. José-Manuel Giménez-Gómez, Yabibal M. Walle and Yitagesu Zewdu Zergawu. (2019) “Trends in African Migration to Europe: Drivers Beyond Economic Motivations.” *The Journal of Conflict Resolution*, vol. 63, no. 8, 2019, pp.1797–1831.
10. Les Trente Glorieuses | economie.gouv.fr
11. <https://www.economie.gouv.fr/facileco/trente-glorieuses>
12. Linda Peters, Peter-Jan Engelen, Danny Cassimon (2023) “Explaining refugee flows. Understanding the 2015 European refugee crisis through a real options lens” *PLoS ONE* vol.18 no.4 pp.1-7
13. MariaCaterina La Barbera. (2015). “Identity and Migration in Europe. Multidisciplinary Perspectives”
14. Marois, G., Potancokova, M. & Gonzalez-Leonardo, M. (2023) “Demographic and labor force impacts of future immigration flows into Europe: does an immigrant’s region of origin matter?” *Humanit Soc Sci Commun* 10, 957. <https://doi.org/10.1057/s41599-023-02482-4>
15. Syria Refugee Crisis – Globally, in Europe and in Cyprus <https://www.unhcr.org/cy/2021/03/18/syria-refugee-crisis-globally-in-europe-and-in-cyprus-meet-some-syrian-refugees-in-cyprus/>
Wirtschaftswunder <https://www.bpb.de/kurz-knapp/lexika/das-junge-politik-lexikon/321452/wirtschaftswunder/>

**PROTSESSUAL
QONUNCHILIK
NORMALARIDA ODIL
SUDLOVNI TO'LIQ
TA'MINLASHDAGI AYRIM
MUAMMOLAR, XORIJ
TAJRIBASI VA YECHIM**

ERALIYEVA

Malika,

ALLAMBERGENOVA

Farida,

*Toshkent davlat yuridik universiteti
talabalari*

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada protsessual chiqimlar, ularni undirish tartibi, Jinoyat-protsessual kodeksida mavjud bo'lgan ayrim noaniqliklar bayon etilgan.

Protsessual chiqimlarni undirishda ilg'or xorij davlatlarining tajribalari, mamlakatimiz qonunchiligiga implementatsiya qilinishi mumkin bo'lgan normalar taklif ko'rinishida berilgan.

Kalit so'zlar: protsessual qonunchilik, jinoyat, huquqbuzarlik, protsessual chiqim, implementatsiya, xorij tajribasi, javobgarlik, jinoyatchi, huquqbuzar, gumon qilinuvchi, ayblanuvchi, sudlanuvchi, himoyachi, sudya, prokuror.

АННОТАЦИЯ

В статье описаны процессуальные издержки, порядок их взимания, а также некоторые неясности в УПК. В виде предложений изложены опыт передовых стран по взысканию процессуальных издержек и нормы, которые могут быть имплементированы в законодательство нашей страны.

Ключевые слова: процессуальное право, преступление, нарушение, процессуальный результат, реализация, зарубежный опыт, ответственность, преступник, подозреваемый, подсудимый, защитник, судья, прокурор.

ANNOTATION

This article describes procedural costs, the procedure for collecting them, as well as some ambiguities in the Code of Criminal Procedure.

The experience of advanced foreign countries in collecting procedural costs and norms that can be implemented into the legislation of our country are presented in the form of proposals.

Key words: procedural law, crime, violation, procedural result, implementation, foreign experience, responsibility, criminal, suspect, defendant, defense attorney, judge, prosecutor.

So'nggi yillarda mamlakatimizda sud-huquq sohasini takomillashtirishga qaratilgan bir qancha islohotlar amalga oshirilmoqda. Odil sudlovni samarali tashkil etish, javobgarlik choralari liberallashtirish, shaxs huquq va erkinliklarini ishonchli himoya qiluvchi yangi normalar qonunchiligimizga kiritilmoqda. Aybdorlikka oid barcha shubhalar, agar ularni bartaraf etish imkoniyatlari tugagan bo'lsa, gumon qilinuvchining, ayblanuvchining, sudlanuvchining yoki mahkumning foydasiga hal qilinishi kerak ekanligi Konstitutsiya darajasida kafolatlanishi yuqoridagi fikrlarning isbotidir.

Bundan tashqari, gumon qilinuvchi, ayblanuvchi yoki sudlanuvchi o'zining aybsizligini isbotlashi shart emasligi va istalgan vaqtda sukut saqlash huquqidan foydalanishi mumkinligi; hech kim o'ziga va yaqin qarindoshlariga qarshi guvohlik berishga majbur emasligi; agar shaxsning o'z aybini tan olganligi unga qarshi yagona dalil bo'lsa, u aybdor deb topilishi yoki jazoga tortilishi mumkin emasligi kabi normalar yangi tahrirda qabul qilingan bosh qomusimizda belgilab qo'yildi. **Konstitutsiyamizning 28-moddasiga** ko'ra, ozodlikdan mahrum etilgan shaxslar o'ziga nisbatan insoniy muomalada bo'linishi hamda inson shaxsiga xos bo'lgan sha'ni va qadr-qimmatini hurmat qilinishi huquqiga ega. Shaxsning sudlanganligi va bundan kelib chiqadigan huquqiy oqibatlar uning qarindoshlari huquqlarini cheklash uchun asos bo'lishi mumkin emas¹. Ushbu normalar tom ma'noda aybdor shaxslar ham barcha fuqarolar singari teng huquqqa egaligi va qonun himoyasida ekanligini namoyish etadi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2023-yil 28-oktabrdagi **“Jabrlanuvchilar, guvohlar, ekspertlar, mutaxassislar, tarjimonlar va xolislarga to'lanishi lozim bo'lgan mablag'larni hisoblash va to'lash tartibi to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida”gi 570-son qarori** odil sudlovni amalga oshirishga ko'maklashuvchi shaxslarga sud ishida ishtirok etganligi uchun to'lanadigan protsessual chiqimlarni hisoblash va to'lash mexanizmlarini tartibga soladi. Xususan, doimiy yashash joylari uzoqda bo'lganlar uchun kelib-ketish xarajatlari,

¹ O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, <https://lex.uz/docs/-6445145>.

mehmonxona xarajatlari, kundalik xarajatlar, ekspert, tarjimon, mutaxassisga xizmat topshirig'i bilan bog'liq bo'lmagan vazifalarni bajarganlik uchun to'lovlar hamda doimiy ish haqi olmaydigan jabrlanuvchilar, guvohlar va xolislarni odatdagi mashg'ulotidan chalg'itganlik uchun to'lovlar shular jumlasidandir. Buning natijasida, odil sudlovni amalga oshirishga ko'maklashuvchi shaxslarning sud majlislarida ishtirok etishi to'liq ta'minlanmoqda.

Mamlakatimizda sud-huquq sohasida ko'plab islohotlar o'tkazilishiga qaramay, bu borada qilinishi lozim bo'lgan ishlar, ayrim muammolar ham ko'zga tashlanmoqda. Xususan, ishni ko'rish bilan bog'liq chiqimlar va ularni undirishda bir qator kamchiliklar mavjud va bu bir qancha to'sqinliklarga sabab bo'lmoqda. Ishni ko'rish bilan bog'liq bo'lgan chiqimlarning ahamiyati quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- ishning tez va to'laqonli bajarilishiga zarur shart-sharoitlarni yaratib beradi;

- protsess ishtirokchilarining kelib-ketish bilan bog'liq moliyaviy muammolariga barham beriladi;

- jinoyat haqida berilgan ariza va xabarlar o'z tasdig'ini topmaganda ularni tekshirish bilan bog'liq xarajatlar undirib olinishi orqali asossiz murojaatlar va huquqni muhofaza qiluvchi organlarning ish yuklamasi kamayishiga sabab bo'ladi;

- turli sohaga oid bilim va ko'nikmalarga ega bo'lgan mutaxassislar hamda zarur ma'lumotga ega ishtirokchilarni ko'proq jalb etish orqali ish sifatini oshiradi;

- ishlarni yuritishda sarflangan xarajatlar miqdorini aniqlash va ularni undirib olishni ta'minlaydi.

O'zbekiston Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksining 318-moddasida protsessual chiqimlar jumlasiga nimalar kirishi belgilangan. Shu bilan birga, mazkur moddada ashyoviy dalillarni saqlash va jo'natish bilan bog'liq xarajatlar summasi protsessual chiqimlar sifatida nazarda tutilgan bo'lsa-da, bugungi kunda ushbu normalar amaliyotda qo'llanishida turli xil tushunmovchiliklar yuzaga kelmoqda.

Misol uchun, **ashyoviy dalillarni olib kelish, tashish, shuningdek murdalarni va ularning qismlarini tashishga** sarflangan summalar xarajati aniqlashtirilmagan.

Rossiya Federatsiyasi Jinoyat-protsessual kodeksining 131-moddasiga asosan, ashyoviy dalillarni demontaj qilish, saqlash, o'tkazish

va tashish, shuningdek, murdalarni va ularning qismlarini olib kelish (tashish)ga sarflangan summalar protsessual chiqimlar turlari sifatida aniq nazarda tutilgan.

Shuningdek, qonunchiligimizda sud majlislariga ishda ishtirok etuvchi shaxslarning kelmaganligisababli sud muhokamasiboshqakunga qoldirilishi bilan bog'liq xarajatlarning protsessual chiqimlar sifatida nazarda tutilmaganligi ularni qoplashda anglashilmovchiliklarga olib kelmoqda. **Qozog'iston Respublikasi Jinoyat protsessual kodeksining 177-moddasida** gumon qiluvchi, ayblanuvchi, sudlanuvchi uzrsiz sabablarga ko'ra kelmagan taqdirda tergovga yoki sudga majburan keltirilishi, shuningdek, sudlanuvchining uzrli sabab bilan kelmaganligi yoki mast holda sudga kelishi sababli sud muhokamasining boshqa muddatga qoldirilganligi munosabati bilan sarflangan summalar protsessual chiqimlar qatorida sanab o'tilgan.

Qonunchiligimizda protsessual chiqimlardan yana biri sifatida ekspertiza muassasalarida ekspertiza o'tkazish uchun sarflangan summa ham keltirib o'tilgan. Ammo bu bo'yicha ham amaliyotda bir qancha tushunmovchiliklar yuzaga kelmoqda. **Belarus Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksining 162-moddasiga** ko'ra, ekspert (maxsus) asbob-uskunalarini ekspertizadan o'tkazish va joriy ta'mirlash uchun foydalaniladigan sarf materiallarini sotib olishga davlat sud ekspertiza tashkilotlari tomonidan sarflangan mablag'lar protsessual chiqimlar sifatida e'tirof

etilgan. Shu kabi normani Ozarbayjon va Moldova davlatlari jinoyat protsessual kodekslarida ham uchratish mumkin.

Ozarbayjon Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksining 197-moddasida sud xarajatlari sifatida tergov eksperimenti yoki jinoyat ishi bo'yicha ekspertiza o'tkazish chog'ida shikastlangan yoki yo'qolgan ashyolar qiymatini to'lash uchun qilingan xarajatlar summasi va shu kabi boshqa xarajatlar ham mavjudligini ko'rishimiz mumkin. **Moldova Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksi 227-moddasida** esa sud-tibbiyot ekspertizasi yoki hodisani qayta tiklash paytida shikastlangan yoki yo'q qilingan narsalarning qiymatini qoplash uchun sarflangan mablag'lar protsessual chiqimlar deb nazarda tutilishi belgilangan.

Ta'kidlash joizki, davlat sud ekspertiza muassasalari va ularning hududiy bo'limlari bugungi kun talablariga javob beradigan yetarli uskunalar bilan ta'minlanmagan. Shuningdek, ular tomonidan mablag'lar yetishmovchiligi natijasida yangi uskunalar olinmasligi sababli, vakolatli organlar tomonidan sud ekspertlari oldiga qo'yilgan ayrim savollar hal qilinmasdan qolinmoqda. Shu maqsadda, yuqorida nomi tilga olingan sarf-xarajatlar ham qonunchiligimizga protsess xarajatlari sifatida kiritilsa va mahkumlardan undirilsa, ushbu kamchiliklar bartaraf etilishiga, odil sudlov yanada samarali tarzda tashkil etilishiga erishilishi mumkin.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, <https://lex.uz/docs/-6445145>.
2. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksi, <https://lex.uz/docs/-111460>.
3. 2023-yil 28-oktabrdagi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Jabrlanuvchilar, guvohlar, ekspertlar, mutaxassislar, tarjimonlar va xolislariga to'lanishi lozim bo'lgan mablag'larni hisoblash va to'lash tartibi to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida"gi qarori <https://lex.uz/uz/docs/-6647112>.
4. Qozog'iston Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksi, https://track.unodc.org/uploads/documents/BRI-legal-resources/Kazakhstan/16_-_Criminal_Procedure_Code_of_the_Republic_of_Kazakhstan_EN.pdf.
5. Rossiya Federatsiyasi Jinoyat-protsessual kodeksi, <https://docs.wto.org/dol2fe/Pages/SS/directdoc.aspx?filename=T:/IP/N/1RUSE6-02.pdf&Open=True>.
6. Belarus Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksi, <https://cis-legislation.com/document.fwx?rgn=2002>.
7. Ozarbayjon Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksi, https://track.unodc.org/uploads/documents/BRI-legal-resources/Azerbaijan/17_-Azerbaijan_Code_of_Criminal_Procedure_of_the_Azerbaijan_Republic_2000.pdf
8. Moldova Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksi, <https://www.refworld.org/legal/legislation/natlegbod/2003/en/104339>.

